

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI
O‘ZDJTU QOSHIDAGI UCHTEPA AKADEMIK LITSEYI**

A. ANORBKOVA SH. MIRZAYEVA

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

Akademik litseylar uchun ma‘ruzalar matni

„NOSHIR“ nashriyoti
Toshkent — 2011

УДК 811.512.133

ББК 81.2Ў36

«Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruzalar» o‘quv qo‘llanmasi o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim olayotgan abituriyent va talabalarga mo‘ljallangan. O‘quv qo‘llanma shu yo‘nalish dasturiga mos ravishda yozilgan. Qo‘llanma «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» kursining «Fonetika», «Leksikologiya», «Morfologiya», «Sintaksis», «Punktuatsiya», «Uslubiyat» kabi bo‘limlarni o‘z ichiga olgan. Har bir bo‘limga oid mavzular juda keng yoritilgan.

Qo‘llanma o‘quvchilarning bilimini mustahkamlashga hamda boyitishga xizmat qiladi.

Taqrizchilar: f.f.d. akademik **A. Hojiyev**
f.f.n **M. Otajonova**

ISBN 978-9943-355-43-5

© «NOSHIR» nashriyoti, 2011-y.

TIL HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Dunyo tillari

Mustaqillik sharofati bilan respublikamiz dunyoning barcha mamlakatlari bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqa qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Respublikamiz fuqarolari turli mamlakatlarda bo'lib, o'rganib-o'rgatib qaytmoqdalar. Agar siz Toshkentdan poyezdga o'tirib, Moskva va u orqali Parijga safar qilsangiz, yo'lingizda qozoq, tatar, boshqird, rus, belorus, fransuz singari tillardagi gaplarni eshitasiz.

Bu jarayonda ularning ayrimlari ona tilingizga qaysi bir jihati bilan yaqin, shu bilan birga nimasi bilandir farqli ekanligi, ayrimlarining esa tamomila boshqa, ona tilimizga o'xshamasligining guvohi bo'lasiz. Bir-biriga yaqin, umumiy jihatlari ko'p bo'lgan tillar qarindosh; bir-biridan uzoq, umumiy jihatlari bo'lmagan tillar qarindosh bo'lmagan tillar hisoblanadi.

Taxminiy hisoblarga qaraganda, dunyoda uch mingdan ortiq til bor. Bu tillarning ayrimlarida bir necha o'n, hatto yuz millionlab kishilar gaplashsa, ba'zilaridan bir necha ming kishigina foydalanadi, xolos. Masalan, xitoy tilida hozir bir milliardga yaqin kishi so'zlashsa, chukot (bu til Chukotka yarim orolida) va Vele (bu til Kareliya hududida) tilida atigi bir necha ming kishi muloqotda bo'ladi. Yangi Gvineyada deyarli har bir qishloq aholisi o'z tiliga ega.

Kongoda aholi 500 tilda, Indoneziyada 250 tilda, Sudanda 117 tilda gaplashadilar. Angliya, AQSh, Kanada kabi mamlakatlar fuqarolari, asosan, ingliz tilida, Ispaniya, Kuba, Chili, Meksika fuqarolari, asosan, ispan tilida so'zlashadilar. Respublikada 22 mln xalq o'zbek tilida so'zlashadi. O'zbek tiliga mansub kishilar Afg'onistonda (1200 ming), Qashqarda (15.000), Saudiya Arabistonida, Turkiya va AQShda, Germaniya va boshqa yerlarda

ham yashashadi. Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikalarida o‘zbek maktablari bor.

Dunyodagi tillar qanchalik rang-barang bo‘lmasin, ular sanoqli tillar oilasiga birlashadi. Zamonaviy tilshunoslik ma‘lumotlariga ko‘ra, hozirgi kunda 20 dan ortiq til oilalari mavjud. Til oilasi bir bobo tildan kelib chiqqan hamma tillarni o‘z ichiga olgani uchun, u juda yirik tillar yig‘indisini tashkil etadi. Har bir oila, o‘z navbatida, qarindoshlikning yaqinlik darajasiga ko‘ra bir necha guruhlariga ajralishi mumkin. Bir oilaga mansub bo‘lgan tillarning so‘zlari, qo‘shimchalari, gap qurilishi bir-biriga o‘xshash bo‘ladi, chunki ular tarixan bir manbadan kelib chiqqandir. Masalan, o‘zbekcha **tur** fe‘lini turkmancha **dur** fe‘liga, tojikcha **isto** so‘zini ruscha **stoy** so‘ziga qiyoslasak, o‘zbek va turkman tillarining, tojik va rus tillarining o‘zaro yaqin tillar ekanini anglash qiyin emas. Buning sababi shundaki, o‘zbek va turkman tillari Oltoy tillari oilasining turkiy tillar shoxobchasiga (turkiy tillar oilasi nomi bilan ham yuritiladi), tojik va rus tillari esa hind-yevropa tillari oilasiga kiradi. Qarindosh kishilar bir ajdoddan tarqalgani kabi, qarindosh tillar ham bir ajdod tilidan kelib chiqqandir.

Jahonda keng tarqalgan til oilalari quyidagilar:

1. **Hind-yevropa tillari oilasi.** Bu oilaga **slavyan guruhi** (belorus, rus, ukrain, chex, slovak, polyak, makedon, serb, xorvat, sloven tillari), **german guruhi** (ingliz, nemis, shved, norveg, dat, island, golland tillari), **roman guruhi** (fransuz, ispan, portugal, italyan, rumin, moldavan tillari), **boltiq guruhi** (litva, latish, latgal tillari), **eron guruhi** (fors, afg‘on, osetin, kurd, tojik va boshqa tillar), **hind guruhi** (hind, urdu, bengal, panjob, gujarat kabi tillar) kiradi.

2. **Oltoy tillar oilasi.** Bu oilaga turk, mo‘g‘ul, manchjur, yapon, koreys va boshqa til tarmoqlari kiradi.

Turkiy tillar tarmog‘i esa o‘z navbatida quyidagi guruhlariga bo‘linadi: **o‘g‘uz guruhi** (turkman, gagauz, ozarbayjon, turk, qrimtatar va bolqon turklari tillari), **qipchoq guruhi** (qo‘miq, qarayim, balkar, tatar, boshqird, no‘g‘ay, qoraqalpoq, qozoq tillari, o‘zbeklarning qipchoq lahjasi), **qarluq-uyg‘ur guruhi** (o‘zbek

va yangi uyg'ur tillari), **uyg'ur-o'g'uz guruhi** (tuva, tofalar, yoqut, xakas, shor, sariq uyg'ur va boshqa tillar), **qirg'iz-qipchoq guruhi** (qirg'iz va oltoy tillari) kiradi.

3. **Fin-ugor tillar oilasi.** Bu oilaga **fin guruhi** (fin, eston, karel, komn ziryan, komi-permyak, udmurd, mariy, mordva va boshqa tillar), **ugor guruhi** (venger, mansiy, xantiy tillari) kiradi.

4. **Som-xom tillari oilasi.** Bu til oilasiga **semit** (yoki **som**) **tillari guruhi** (arab, axnrar, xarari, oysor, ivrit), **qushit tillari guruhi** (galla, somali, saho, beja), **berber tillari guruhi** (kobil, shilx, rif, tamazist), **chad-xom tillari guruhi** (xause, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi va boshqa tillar), **arab guruhi** (qadimgi arab) tillari kiradi.

5. **Kavkaz tillari oilasi.** Bu til oilasiga **g'arbiy guruh** (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ubix tillari), **nax guruhi** (chechen, ingush, batsbiy tillari), **dog'iston guruhi** (avar, dargin, lezgin, lak, karatin, gunzib va boshqa tillar), **janubiy guruh** (megrel, chan, gruzin, kartaliy, svan, guriy va boshqa tillar) kiradi.

6. **Xitoy-tibet tillari oilasi.** Bu oilaga tay-xitoy guruhi (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vyetnam tillari), **tibet - birma guruhi** (tibet, birma tillari) kiradi.

Mazkur til oilalaridan tashqari, dravid, malay-polinez, avstraliya, papua, afrika kabi til oilalari ham mavjud.

Tillarni oilalarga birlashtirish, har bir oilaning tarmoq, guruh va guruhchalarini aniqlash **tillarning kelib chiqish tasnifi** deb ataladi. Bunday tasnif, ko'pincha, shajara daraxti chizmasi asosida ko'rsatiladi.

Turkiy tillar tarmog'i va o'zbek tili

Hozirgi turkiy tillar tarkibiga O'rta Osiyo, Qozog'iston va Sharqiy Turkistondagi o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman va uyg'ur tillari; Kavkazdagi ozarbayjon, qumiq, qorachay-balkar, turuxman, gagauz va no'g'ay kabi tillar; Volga-bo'yi va Uraldagi tatar, boshqird va chuvash tillari; Sibirdagi yoqut (saxa), tuva, to'falar, xakas, kangmaji, shor, chulim tillari;

Ukraina, Moldova va Gruziyadagi urum, qrim va qarayim tillari; Turkiya va Bolqondagi turk tili kiradi. Shunday qilib, turkiy tillar oilasi yuzga yaqin jonli tillarni o‘z ichiga oladi. Butun dunyoda turkiy tillarda bir necha yuz million kishi gaplashadi. Turkiy tilli aholi Uzoq Sharqdan Markaziy Yevropagacha, Taymir yarimrolidan Bolqon yarimoroligacha tarqalgan.

Turkiy tillar uzoq tarixga ega bo‘lgan yozuv madaniyatiga ega. Bu tillarga mansub bizgacha yetib kelgan dastlabki yozma yodgorliklar eramizning V asrida bitilgan «Xuastuanift», V–VII asrlarda yaratilgan O‘rxun-Enasoy obidalaridir. Shuningdek, Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asarida ham eng qadimgi davrlarga oid juda ko‘p adabiy parchalar bor.

Turkiy tillar oilasi qipchoq tillari guruhi, o‘g‘uz tillari guruhi, qorluq tillari guruhiga bo‘linadi. O‘zbek va uyg‘ur tillari qorluq guruhiga; qozoq, qoraqalpoq, qirg‘iz, tatar, boshqird, xakas, yoqut, chuvash kabi tillar qipchoq guruhiga; ozarbayjon, turkman, usmonli turk tillari o‘g‘uz guruhiga kiradi.

Turkiy tillar oilasida 30 ga yaqin til bor. Bu tilda so‘zlashuvchilar, asosan, Osiyo, shuningdek, Yevropa, Amerika, Avstraliya mintaqalarida istiqomat qilishadi.

Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi: o‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq, turk, ozarbayjon, turkman, gagauz, qrim-tatar, qorachoy-bolqar, qo‘miq, no‘g‘ay, tatar, boshqird, oltoy, shor, xakas, tuva, yoqut, chuvash va boshqalar. Bu tillar hammasi qadimgi turkiy tildan ajralib chiqqan. Demak, hozirgi barcha turkiy tillar uchun qadimgi turkiy til umumiy til(bobo til) sanaladi.

Turkiy tillar agglutinativ tillar sanaladi. Bu tillarda har qanday grammatik ma‘no alohida qo‘shimcha yordamida ifodalanadi. Qo‘shimchalar, asosan, o‘zakdan keyin qo‘shiladi. Masalan: *litsey + dosh + lar + im + ga*.

Hozirgi turkiy tillar so‘z boyligi va grammatik qurilishi jihatidan bir-biriga juda yaqin, shuning uchun o‘zbek, uyg‘ur, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, turkman, turk, ozarbayjon, tatar, boshqird, bolkar,

qo‘miq, no‘g‘oy millatlariga mansub kishilar so‘zlashganda birbirlarini bemalol tushunadilar.

Turkiy tillar ichida faqat o‘zbek tili «o» lovchi til sanaladi, chunki boshqa turkiy tillardagi *at, ana, almaq, bash, bala, qazan* kabi *a* tovushli so‘zlar o‘zbek tilida *o* tovushi bilan (*ot, ona, olmoq, bosh, bola, qozon* shaklida) talaffuz etiladi.

Ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tili dunyo tillari tizimida turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili sifatida erkin rivojlanib, o‘sib bormoqda.

O‘zbek tilining taraqqiyoti haqida

Har bir xalq hozirgi darajasiga yetgunga qadar juda katta taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan. Bundan o‘zbek xalqi ham mustasno emas.

Hozirgi turkiy tillarning shakllanish tarixini ko‘pchilik olimlar bir necha davrlarga bo‘ladilar. 1. Oltoy davri. 2. Eng qadimgi turk davri. 3. Qadimgi turk davri. 4. O‘rta turk davri (hozirgi barcha turkiy xalqlar va ular tillarining shakllanishi hamda rivojlanishi davri) va boshqalar.

Mutaxassislarning fikricha, turkiy tillar qadimda mo‘g‘ul va tungus-manjur tillari bilan birgalikda bitta oilani tashkil etgan va bu til oltoy tili deb atalgan. Keyinchalik oltoy tili tarmoqlanib ketgan.

ESKI TURKIY TIL. Eramizning XI asrlaridan boshlab qorluq qabila ittifoqi kuchaya boshladi va Qoraxoniylar sulolasi hukmronligidagi o‘zlarining davlatlarini tashkil etdi. Qoraxoniylar Sirdaryo havzalari hamda Somoniylarga qarashli bo‘lgan Buxoro va Samarqandlarga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Qoraxoniylar davlati mayda uyg‘ur qabilalarini hamda Sirdaryo va Amudaryo oralig‘idagi turk-eron aholisi yashaydigan madaniy yerlarni o‘ziga bo‘ysundirgan holda X asr oxirlarida islom dinini qabul qilib, Markaziy Osiyoning eng madaniy turk davlatiga aylandi.

Qoraxoniylar davrining eng asosiy adabiy va lingvistik yodgorliklaridan biri Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit-turk» nomli qomusiy asaridir. Bu asar turkiy tillarning o‘sha

davrdagi fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida to‘la ma’lumot beruvchi qimmatli manbadir. Shu bilan birga turkiy xalqlarning xalq og‘zaki ijodi namunalarini aks ettirgan yirik badiiy asardir.

Mahmud Qoshg‘ariy tilshunoslik tarixida ilk bor barcha turkiy tillarning bir necha guruhlarini tasniflab, ular o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarini aniqlagan holda qiyosiy – tarixiy tilshunoslik deb nomlanuvchi tilshunoslik yo‘nalishiga asos soldi.

Qoraxoniylar davrining ikkinchi yirik yozma yodgorligi – bu Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asosida Ho‘ja Ahmad Yassaviyning hikmatlari, Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» asarlari shu davrning eng buyuk adabiy durdonalaridir.

Qoraxoniylar davri adabiy tili hozirgi Markaziy Osiyodagi barcha turkiy tillarning shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo‘lgan til sanaladi va shuning uchun bu davr tili ko‘pchilik turkiyshunoslar tomonidan eski turkiy til deb yuritiladi.

Mahmud Koshg‘ariy Chindan tortib to Runga qadar yashagan turkiy qabilalar haqida shunday deb yozadi:

- Turklar aslida yigirma qabiladir. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug‘lari bor. Men bulardan asosiylarini – ona urug‘larini yozdim, shaxobchalarini tashladim.

«Devonu lug‘atit-turk»dagi ma’lumotlarga qaraganda, o‘sha davrda bajanak, qipchoq, o‘g‘uz, boshqird, basmil, yabaqu, tatar, qirg‘iz, chigil, tuxsi, yag‘mo, ig‘raq, uyg‘ur kabi turkiy qabilalar tili umumturkiy adabiy tilni tashkil qilgan. Ulardan «eng yengili - o‘g‘iz, eng to‘g‘risi, yaxshisi – yag‘mo, tuxsi, eng ochiq, ravon til – haqoniy o‘lkasida yashovchilarning tili» ekanligi ta’kidlangan.

Eski turkiy til eski o‘zbek tilining shakllanishi va rivojida muhim o‘rin tutgan.

ESKI O‘ZBEK ADABIY TILI. Qoraxoniylar davri adabiy tili o‘zbek tilining shakllanishi uchun ham asos bo‘ldi. Bu davrdagi ikki adabiy til an‘anasi sharqiy (qorluq - uyg‘ur) adabiy tili va g‘arbiy (qipchoq – o‘g‘uz) adabiy tili o‘zbek tilining shakllanishida xizmat qildi.

Xususan, g'arbiy til an'anasida yozilgan Qul Alining «Qissai Yusuf» dostoni (1239-yil) hamda sharqiy til an'anasida yozilgan Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy (1309–1310) asarlari o'zbek adabiy tili shakllangan davrini ifoda etuvchi badiiy asarlardir. A.Borovkovning e'tirof etishicha, «Tafsir» (XIII asr) tili eski o'zbek tilining yorqin namunasi.

«O'g'uznoma», «Tafsir» (Qur'onning so'zma – so'z tarjimasi, izohlar, sharhlar, tushuntirishlar), Qutbning «Xusrav va Shirin», Sayfi Saroyining «Guliston», Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asarlari eski o'zbek tilida yaratilgan dastlabki namunalar.

Arab, fors-tojik tillariga xos bo'lgan fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar eski o'zbek tiliga ko'plab o'zlashadi. Bu davrda o'zbek qabilalari boshqa qabilalarga nisbatan siyosiy hayotda yetakchilikni o'z qo'llariga ola boshladilar.

O'zbek atamasi tarixda ilk bor XII asrda Rashiddinning «Mo'g'ullar tarixi» asarida atoqli ot ma'nosida tilga olinadi. Jaloliddin Manguberding qo'shin boshliqlaridan biri O'zbektoy deb atalgan.

O'zbek degan so'zning «o'ziga bek», «otliq qo'shin», «sodda», «to'g'ri», «insofli», «saxiy», «odamoxun», «diltortar», «suyukli» kabi ma'nolari ham mavjud. O'zbek atamasining unga qadar ishlatilgan turk, sart, chig'atoy singari atamalarga nisbatan tilimizda barqaror bo'lib qolishi Shayboniyxon bosqinchiligidagi o'zbek urug'larining Markaziy Osiyoda o'troqlashuvi, hokimiyatni o'z qo'llariga olishi bilan bog'liq.

O'zbek tilining takomillashuvida Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy singari o'nlab, yuzlab so'z ustalari xizmat qilgan bo'lsalar, Mavlono Alisher Navoiy uning obro'yini dunyoga tanitdi. Navoiy davri va Navoiygacha bo'lgan davrda o'zbek tili, turk lafzi, turkiy til nomi bilan yuritilgan. XVI asrdan o'zbek urug'larining nomi butun xalqning nomiga aylanib ketdi. Shuningdek, o'zbek tili mo'g'ullar bosqinidan so'ng shu yerga egalik qilgan Chig'atoy nomi bilan, rus bosqini davrida esa ruslar tomonidan sart tili nomi bilan ham yuritilgan.

Eski turkiy tildan ajralib va hozirgi o'zbek tilining shakllanishigacha (XX asr boshlarigacha) bo'lgan o'zbek tili eski o'zbek tili deb nomlanadi.

Demak, eski o‘zbek tili XII-XIII asrdan to XX asrning boshlarigacha bo‘lgan o‘zbek tili tarixini o‘z ichiga oladi va juda katta yozma manbalarni o‘zida mujassam etadi.

Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Turdi Farog‘iy, Boborahim Mashrab, Zokirjon Holmuhammad o‘g‘li Furqat, Muhammad Aminxo‘ja Muqimiylarning eski o‘zbek tilini yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishda xizmatlari katta. Ayniqsa, bu borada Alisher Navoiy ulkan ishlar qildi. U o‘zbek tilini xazina deb bildi. Bu xazinani ilonlar va tikonlar o‘rab turganligini ta’kidladi. Navoiy eski o‘zbek adabiy tilini ana shu «ilon»lardan va «tikon»lardan tozalab berdi.

Eski o‘zbek adabiy tili hozirgi o‘zbek adabiy tilining vujudga kelishida muhim bosqich sanaladi.

Til, boshqa ijtimoiy hodisalar singari, jamiyat bilan birgalikda o‘zgarib, taraqqiy etib boradi. Lekin tildagi o‘zgarishlar o‘ziga xos ayrimliklarga ega. Tildagi o‘zgarish birini yo‘qotish, ikkinchisini yuzaga keltirish yo‘li bilan bo‘lmaydi, balki mavjud qoida-qonunlarni takomillashtirish yo‘li bilan yuz beradi. Tildagi o‘zgarish tilning ichki taraqqiyot qonunlari asosida to‘xtovsiz o‘zgarib, boyib borishi bilan xarakterlanadi:

1. Eski o‘zbek tilida tushum kelishigi – *g‘*, – *ig‘*, –*g*, –*ig* qo‘shimchalari vositasida ham berilgan: *Kun to‘nug‘ quritti.* (*Kun to‘nni quritdi.*) *Biliglik keraklik so‘zug so‘zlayur.* (*Bilimli kerakli so‘zni so‘zlaydi.*)

2. Jo‘nalish kelishigi –*ru*, –*karu*, –*qaru*, –*g‘aru* qo‘shimchalari orqali ham berilgan: *abru* – uyga, *tabaru* – tomonga, *artqaru* – orqaga, *o‘g‘uzg‘aru* – o‘g‘uz tomonga, *subungaru* – suving tomonga.

3. Hozirgi tilimizda *meniki*, *Ahmadniki* kabi egalik qo‘shimchalari mavjud. Eski tilda esa *maning turur*, *Ahmadning turur* kabi usul bilan egalik ma’nosi ifodalangan.

4. XV asrgacha eski o‘zbek tilida –*duk*, –*duq* shaklidagi sifatdash yasovchilar bo‘lgan: *Ochilduk kun.* *Ishladuki ish* (*Ochilgan kun.* *Ishlanadigan ish.*)

5. Shart fe‘lining –*sa* shakli eski o‘zbek tilida –*sar* shaklida qo‘llangan: *Borsar*, *kelsar* kabi.

6. *-(i)n* qo‘shimchali vosita kelishigi bo‘lgan (eligin tutdi – qo‘li bilan ushladi).

7. So‘zlarda zamon o‘tishi bilan ba‘zi fonetik o‘zgarishlar ham yuz berdi: *uy* so‘zi eski o‘zbek tilida *ev* bo‘lgan. Eski o‘zbek tilidagi *adaq*, *adgu* so‘zlari bugungi tilda *oyoq*, *ezgu* deb aytiladi. Eski o‘zbek tilida *o‘g* (ona; fikr, aql ma‘nolarida) keng qo‘llangan va undan juda ko‘p yangi so‘zlar yasalgan. Endilikda ba‘zi so‘zlarni (o‘git) nazarda tutmasak, *o‘g–o‘grat–o‘rnida–o‘rgatmoq* bo‘lib qoldi va uni o‘zak deb olamiz.

Lekin tildagi so‘zlarning hamda shakllarning ko‘pligiga qiyos etsak, bunday o‘zgarishlar juda sezilarsiz hodisadir. Hatto davrlar o‘tishi bilan, tildan tushib qolgan *ochun*, *osig‘* kabi so‘zlar ham ba‘zan qo‘llanib, boshqa bir so‘zga nisbatan sinonim bo‘lib turadi: *Shoirning ikki vatani: Biri o‘lka, biri ochun (dunyo)*. (E.Vohidov)

Tilning lug‘at tarkibi juda tez o‘zgaradi, tilga ko‘plab so‘zlar kirib keladi. Bunda o‘sha xalq hayotida yuz bergan o‘zgarishlar, fan, texnika, san‘at va adabiyotda sodir bo‘ladigan yangiliklar muhim o‘rin tutadi.

O‘zbek tilining grammatik qurilishi juda sekinlik bilan, hatto sezilarsiz darajada o‘zgaradi, uzoq davrlar o‘tishi bilan ayrim shakllar (*-din*, *-on*) ishlatilmay qoladi, ayrimlari silliqlashadi (*shul–shu*, *topg‘ay–topgay* kabi). Shu bilan birga, grammatik qurilish yangi qoidalar bilan boyib ham boradi. Masalan, ajratilgan bo‘laklar, atov gaplar, ko‘chirma gap va o‘zlashtirma gapning ba‘zi ko‘rinishlari o‘zbek tili gap qurilishida faol qo‘llana boshladi.

O‘zbek adabiy tili – o‘zbek xalqining milliy davlat tilidir. Uning shakllanishida, boyishida va hozirgi taraqqiyot darajasiga ko‘tarilishida Alisher Navoiy va Hamza, S.Ayniy, A.Qodiriy, Cho‘lpon, A.Qahhor, A. Oripov, E. Vohidov kabi ulug‘ so‘z ustalarining xizmati katta bo‘ldi. O‘zbek tili qoidalarini belgilashda, ayniqsa, yozuv va til ifoda uslubini belgilashda hozir ham yuzlab tilshunoslar ish olib bormoqdalar. O‘rta maktablar, litsey, kollejlilar va oliy o‘quv yurtlari uchun ona tili darsliklari yaratilmoqda.

O‘zbek tili eng teran fikrlarni, ilmiy-siyosiy tushunchalarni, eng chuqur his-tuyg‘ularni, xilma-xil ma‘nolarni bekam-u ko‘st ifodalash imkoniyatiga ega.

Umumxalq tili va adabiy til. Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tilidir. **Adabiy til** esa ma'lum bir til qoidalari asosida tuzilgan, ishlangan tildir.

Umumxalq tili kengroq hajmda bo'lib, u sheva va lahjaiar, kasb-hunarga oid so'zlar, atamalar, jargonlar, ma'lum toifa (biror ijtimoiy guruh)ga oid so'zlarni ham o'z ichiga oladi. Bu xil tilda nutq erkin bo'lib, til qoidasiga asoslanmaydi. Adabiy til barchaga tushunarli bo'lgan so'zlar, qo'shimcha, ibora va gaplardan iborat bo'ladi. Adabiy til qoidalari – me'yorlarini belgilash uchun tilshunos olimlar sheva va lahjalarni o'rganadilar, umumba tushunarli til xususiyatlarni belgilab, an'anaviy adabiy til qonun-qoidalarini ham hisobga olib, zamonaviy adabiy tilni va uning me'yorlarini belgilaydilar. Adabiy tilda adabiy, ilmiy asarlar yoziladi, bu til matbuot, adabiyot va ilmiy asarlar tili, ma'ruzalar, so'zlashuv tili bo'lib qoladi.

Sheva bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan fonetik (ya'ni tovush), leksik (ya'ni so'z) va grammatik (ya'ni qo'shimchalar va gap qurilishi) jihatdan farq qiladi.

Shevalarning bir-biriga yaqin bo'g'in guruhlari **lahja** deb ataladi.

O'zbek adabiy tili va sheva. O'zbek milliy tili tarkibida uchta lahja bor.

1. **Qarluq lahjasi** (janubiy-sharqiy guruh).
2. **Qipchoq lahjasi** (shimoliy-g'arbiy guruh).
3. **O'g'uz lahjasi** (janubiy-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi, asosan, shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

1) so'z oxiridagi k tovushi y tarzida aytiladi: elak — elay, terak — teray;

2) «o» lashish yuz beradi: aka — oka, nahor — nohor;

3) bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'rniga ham tushum kelishigi qo'shimchasi *-ni* ishlatiladi: ukamni(ng) daftari.

Qipchoq lahjasi shevalari O‘zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular, asosan, qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog‘iston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari). Belgilari quyidagilar.

- 1) «y» o‘rnida «j» ishlatiladi: *yo‘l – jo‘l, yo‘q – jo‘q.*
- 2) «g’« o‘rnida «v» ishlatiladi: *tog’ – tov, sog’ – sov* va b.
- 3) «k», «q» tushiriladi: *guru(q), sari(q).*

O‘g‘uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Xazorasp, Qo‘shko‘pir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni o‘z ichiga oladi. Belgilari:

- 1) unlilar qisqa va cho‘ziq aytiladi; *at* (hayvon), *aad* (ism)
- 2) «t» tovushi «d», «k» esa «g» tarzida aytiladi: *tor – dor, ketdi – gatdi;*
- 3) *-ning* qo‘shimchasi *-ing* tarzida, *-ga* qo‘shimchasi esa *-a, -na* tarzida aytiladi: *akamning – akaming, yoringa – yorima, alina (qo‘liga).*

Hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun *qarluq lahjasiga* kiradigan *Farg‘ona–Toshkent shevalari* asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg‘ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo‘lgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi.

Shevalarning o‘ziga xos xususiyatlari adabiy tilning ta’siri bilan asta-sekin zaiflashadi va yo‘qola boradi.

So‘zlashuv tilidagi so‘z va grammatik shakllar barcha shevalarda qo‘llanadigan, lekin adabiy tildan boshqacha tarzda shakllangan birliklardir: *kelsa – kesa, bo‘lsa – bo‘sa, olib kel – opkel.*

Vulgarizmlar tilda mavjud bo‘lgan so‘kish va qarg‘ish so‘zlaridir: *haromi, qiztaloq, yer yutkur, oqpadar* va b.

Varvarizmlar tilda o‘rinsiz ishlatiladigan chet so‘zlar: *uspet qilolmadim, papasha, mamasha, nastroyeniyem yaxshi, znachit, tak, vau, yess* va b.

Tirik va o‘lik tillar. Hozirgi davrda ma’lum bir xalq vakillari uchun muloqot vositasi bo‘lib xizmat qilayotgan tillar *tirik tillar* hisoblanadi: ukrain, ozarbayjon, qirg‘iz tili va b. Hozirgi davrda

hech bir xalq uchun muomala vositasi bo‘lib xizmat qilmayotgan, lekin qoldiqlari bizgacha yetib kelgan tillar *o‘lik tillar* deb yuritiladi: lotin, qadimgi hind yoki sanskrit tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili, qadimgi arab tili, qadimgi fors tili, so‘g‘d tili hozirgi paytda o‘lik tillar hisoblanadi.

Lotin tili qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili sifatida mavjud bo‘lgan. Mazkur imperiya yemirilgandan keyin bu til ham asta-sekin o‘lik tilga aylana borib, hozirgi davrda bu tilning qoldiqlarini ilmiy atamalarda uchratishimiz mumkin. Lotin tili o‘rta va oliy tibbiyot o‘quv yurtlarida o‘qitiladi.

Qadimgi xorazmiy tili va yozuvi esa eroniy tillarning sharqiy turkumiga kirgan bo‘lib, qadimgi Xorazm vohasining aholisi shu tilda gaplashgan. Bu til XI asrlargacha muomalada bo‘lgan va keyinchalik iste‘moldan chiqqan hamda o‘lik tilga aylangan.

Til va nutq. Til ham, fikr ham hayotning ongimizdagi ko‘rinishi va nutq yordamida boshqalarga ma‘lum qilinish vositasidir. Tilni xalq yaratadi, buning uchun u umumxalq dahosi va xususiyatiga ega bo‘ladi; nutq esa ayrim shaxsga oid bo‘ladi. Har kim o‘z qobiliyati, so‘z boyligi, savodi hamda nutq a‘zolariga qarab gap tuzadi. Til — aloqa quroli, u vosita. Nutq esa ana shu aloqa jarayonini amalga oshirishga xizmat qiladi. Tilning umri uni yaratgan xalqning o‘zidek uzoq bo‘ladi. Nutqning umri esa qisqa bo‘ladi. Og‘izdan so‘z yo gap chiqdimi — uchadi-ketadi. Shuning uchun nutq oldiga nihoyatda ulug‘ bir talab qo‘yiladi: o‘ynab gapirsang ham, o‘ylab gapir. Navoiy aytganidek: «So‘zingni buyuk etsang, o‘zingga buyuklik keltirasan».

Tilning xizmat doirasi juda keng, hajmi o‘lchovsiz bo‘ladi. Nutq esa aniq hajmli, shaklli bo‘ladi. Nutq yakka shaxs (monolog) yoki juft shaxslar orasida (dialog) yuz beradi. Nutq she‘r, hikoya, roman, qissa kabi ko‘rinishlarda turli janrlarga bo‘linadi.

Tilning qonun-qoidalari uzoq yillar davomida saqlanib qoladi, silliqlashadi va boyib boradi. Nutq esa doim o‘zgarishda bo‘ladi; vaziyatga yo nutq a‘zolari faoliyatiga qarab so‘zning tovush tomoni o‘zgaradi. Nutq so‘zlovchining saviyasiga, uslubiga, o‘rin va mavqeyiga qarab har xil bo‘ladi.

Nutqimiz ikki shaklda bo‘ladi: **og‘zaki** va **yozma**. Tovushlar zanjiri asosida bayon qilingan nutq **og‘zaki nutq**, harflar ketma-ketligi asosida bayon qilingan nutq esa **yozma nutq** sanaladi.

Og‘zaki nutq o‘zaro muomala tilidir, undan o‘zaro suhbatlarda, ma’ruzalarda, radio hamda televideniya, uy-oila muomalasida foydalaniladi.

Fikrimizni boshqalarga tovushlar vositasida so‘zlash va harflar vositasida yozish orqali bayon qilamiz. So‘zlash va yozish orqali ma’lum fikr bayon qilishimiz **nutq** hisoblanadi.

«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» fanining mundarijasi

Bo‘limlar	O‘rganish obyekti
Fonetika va fonologiya	Nutq tovushlari sistemasi, tovush almashinishi va o‘zgarishi, bo‘g‘in va urg‘u, ularning turlari, fonema va ularning o‘zaro munosabatlari o‘rganiladi.
Fonetika	Nutq tovushlari, ularning akustik va talaffuz xususiyatlari, bo‘g‘in, urg‘u va intonatsiya kabi masalalarni o‘rganadi.
Fonologiya	Nutq tovushlarining funksional tomoni – ma’no farqlash vazifasi: fonema, ularning tasnifi, fonemalar o‘rtasidagi munosabat o‘rganiladi.
Orfoepiya	Nutq birliklarining talaffuz me‘yori va qoidalari o‘rganiladi.
Grafika	Harf, alifbo, harf va fonema o‘rtasidagi munosabat, harflarning yozilish shakllari, turlari.
Orfografiya	So‘z va uning ma’noli qismlarini to‘g‘ri yozish qoidalari o‘rganiladi.
Leksikologiya	Leksema, leksik ma’no, lug‘aviy birliklarning semantik tuzilishi, shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra tiplari o‘rganiladi.
Frazeologiya	Frazeologizm, frazeologik ma’no, frazeologik birliklarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari o‘rganiladi.
Etimologiya	So‘zlarning kelib chiqish tarixi o‘rganiladi.
Uslubiyat	Nutq uslublari o‘rganiladi

Leksikografiya	Lugʻat va uning tiplari, lugʻat tuzish asoslari bilan bogʻliq boʻlgan masalalar oʻrganiladi.
Morfemika	Morfema, uning turlari, soʻzning morfemik tuzilishi kabi masalalarga eʼtibor qaratiladi.
Soʻz yasalishi	Soʻz yasalish strukturasi, soʻz yasash usullari haqida maʼlumot beriladi.
Grammatika (morfologiya va sintaksis)	Soʻz turkumlari, grammatik shakl va grammatik kategoriyalar, soʻz birikmasi, gap va undan yirik boʻlgan birliklar oʻrganiladi.
Punktuatsiya	Punktuatsiya asoslari va tamoyillari, tinish belgilari va ularning ishlatilish qoidalari haqida fikr yuritiladi.
Semasiologiya	Soʻz va gaplar maʼnosi, tamgʻa, mohiyat, belgi

FONETIKA

Unlilarning ifodalanishi. Ularning talaffuzi va imlosi

Ogʻzaki nutqning eng kichik, boshqa mayda boʻlakka boʻlinmaydigan qismi **nutq tovushi** deyiladi. Tovushning yozuvdagi ifodasiga **harf** deyiladi. Ogʻzaki nutqning tovush tizimini oʻrganadigan tilshunoslik boʻlimi **fonetika**, yozma nutqning harflar tizimini oʻrganadigan tilshunoslik boʻlimi esa **grafika** deyiladi.

Tovushlar oʻpkadan chiqayotgan havoning ogʻiz boʻshligʻida toʻsiqqa uchrashi yoki uchramasligiga koʻra ikki turli boʻladi: **unli tovushlar va undosh tovushlar**.

No	Unli tovushlar	Undosh tovushlar
1	Sof ovozdand iborat	Ovoz va shovqindand iborat
2	Havo oqimi ogʻiz boʻshligʻida toʻsiqqa uchramaydi	Oʻpkadan kelayotgan havo oqimi ogʻiz boʻshligʻida toʻsiqqa uchraydi
3	Yakka oʻzi ham, undoshlar bilan ham boʻgʻin hosil qila oladi	Yakka oʻzi boʻgʻin hosil qilmaydi. Faqat unli bilan boʻgʻin hosil qiladi

O‘zbek tilida 6 ta unli tovush bor: a, o, i, e, u, o‘

O‘zbek tilida unlilar yonma-yon kelmaydi. Qo‘sh unlilar olinma so‘zlarda uchraydi: matbuot, inshoot, taassurot.

O‘zbek tilida unli tovushlar 3 xil yo‘l bilan guruhlanadi:

1. Tilning gorizontal harakatiga ko‘ra 2 ga bo‘linadi:

a) old qator: a, e, i

b) orqa qator: o, u, o‘

Shunday bo‘linishning asosi shundaki, til oldi unlilari talaffuz qilinganda, tilning oldingi qismi ko‘proq harakatga keladi: a, e, i. Til orqa unlilari talaffuz qilinganda esa tilning orqa qismi harakatga kelib, ko‘pincha yumshoq tanglay tomon yo‘naladi: o, o‘, u.

2. Tilning vertikal harakatiga ko‘ra 3 ga bo‘linadi:

a) yuqori tor: i, u

b) o‘rta keng: e, o‘

c) quyi keng: a, o.

Unlilarning tor, o‘rta yoki keng deb bo‘linishiga sabab shuki, ularni talaffuz qilish vaqtida quyi jag‘ning pastga tushishi, tilning qattiq tanglaydan uzoqligi har xil darajada bo‘ladi. *i, u* unlilarini talaffuz qilishda til bilan qattiq tanglayning orasi minimum darajada yaqinlashadi, og‘iz bo‘shlig‘idagi havo yo‘li qisqarib torayadi. Shuning uchun ham *i* va *u* unlilari **yuqori tor unlilar** deyiladi.

a va *o* unlilarini talaffuz qilishda yuqoridagi holat keskin o‘zgaradi, pastki jag‘ning quyiga tushishi ham, tilning qattiq tanglaydan uzoqlashishi ham maksimum darajada bo‘ladi. Shuning uchun ham bu unlilar **quyi keng unlilar** hisoblanadi.

e va *o‘* unlilarini talaffuz qilganda til bilan tanglayning oralig‘idagi masofa *i* va *u* tovushini yoki *a* va *o* tovushini talaffuz qilgandagi holatga nisbatan o‘rtacha holatda bo‘ladi.

3. Lablarning ishtirokiga ko‘ra 2 ga bo‘linadi:

a) lablangan unlilar: o, o‘, u

b) lablanmagan unlilar: a, e, i

Lablangan unlilarni talaffuz qilgan vaqtda lablar faol ishtirok etadi. Shuning uchun talaffuz qilinganda lablar cho‘chchayib oldinga chiqadi.

Lablanmagan unli'larni talaffuz qilgan vaqtda lablar ishtirok etsa ham, ularning ishtiroki passiv bo'ladi.

Bu guruhlanishni o'zlashtirish oson bo'lishi uchun quyidagi jadvalni tavsiya qilish yetarli bo'ladi:

	i	yuqori tor	u	
Lablanmagan	e	o'rtakeng	o'	Lablangan
Old qator	a	quyikeng	o	Orqa qator

O'zbek tilida unli tovushlarning takrorlanishi, ya'ni bir xildagi va turli tipdagi ikki unlining, bir joyda kelishi yaqin vaqtlargacha bo'lmagan. Chunki turkiy tillar taraqqiyoti uchun bu ancha keyingi hodisa hisoblanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu ancha ko'p uchraydi. Masalan: *oila, qoida, manfaat, saodat* va hokazo.

Undoshlarning ifodalanishi. Ularning talaffuzi va imlosi

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan inson a'zolariga **nutq a'zolari** deyiladi. Nutq a'zolariga o'pka, bo'g'iz, tovush paychalari, og'iz bo'shlig'i, til, lablar, tishlar va burun bo'shlig'i kiradi. Undosh tovushlarning hosil bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i va til muhim ahamiyatga ega. Qaysi nutq a'zosi ishtirok etishiga ko'ra nutq tovushlari lab tovushlari (b, p, m, v, f), *til oldi* (t, l, s, z, d, sh, ch, j, dj, r) *til o'rtakeng* (y) *til orqa* (g, k, ng), *chuqur til orqa* tovushlari (q, g', x) va bo'g'iz (h) tovushi singari guruhlariga bo'linadi. **Nutq a'zolari:** 1. O'pka. 2. Tog'aylar. 3. Un paychalari. 4. Bo'g'iz bo'shlig'i. 5. Og'iz bo'shlig'i. 6. Burun bo'shlig'i. 7. Til. 8. Lablar. 9. Tishlar.

O'zbek tilida 23 ta undosh tovush, 23 ta harf belgisi bor, 1 ta fonema alohida harf bilan ifodalanmaydi. **Jo'ja, jiyda** so'zlarida uchraydigan til oldi **dj** tovushi ham **jurnal, ajdar** so'zlarida uchraydigan til oldi **j** ham bitta **j** bilan beriladi.

Undosh tovushlar tovush paychalarining harakati, holati va og'iz bo'shlig'ining qayerida to'siqqa uchrashiga, faqat shovqindan iborat bo'lishi yoki ovoz shovqindan ustunligiga, shuningdek, talaffuz etilish usuliga qarab bir-birlaridan farqlanadi va quyidagicha guruhlanadi:

I. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra:

1) jarangli: b, v, g, d, j(dj), j, z, g', l,m,n,ng,r,y - -

2) jarangsiz: p, f, k, t, ch, sh, s, q, - - - - - x, h

Jarangli undoshlar talaffuz qilinganda tovush paychalarl ishtirok etib, taranglashadi va ular orasidagi tor oraliqdan o'tayotgan havo oqimi tovush paychalarini titratib o'tadi. Ular ovoz va shovqindan iborat.

Jarangsiz undoshlarni talaffuz qilganda esa (ular da ovozdorlik sezilmaydi, chunki ular faqat shovqindan iborat) tovush paychalari taranglashmaydi va ular orasidagi keng oraliqdan o'tayotgan havo oqimi tovush paychalarini titratmay o'tadi. Ular faqat shovqindan iborat.

Shuningdek, ular tarkibiga ko'ra sof va qorishiq, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra sonorlar va shovqinlilar deb ham tasniflanadi. Sonorlar beshta: **l,m,n,r,ng**. Bularning ichidan **m,n,ng** burun tovushi, **l** yon tovush, **r** titroq tovush sanaladi.

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra:

1) portlovchilar: b, p, d, t, g, k, q,j,q,m,n,ng;

2) sirg'aluvchilar: v,f, z,s, y,r,l,sh, g',x, h;

3) qorishiqlar: ch

Ba'zi undoshlar talaffuz qilinganda havo yo'li birdaniga to'silib, birdaniga ochilishi natijasida «portlash» yuz beradi. Bu undoshlarning talaffuzida tilning uchi yuqori tishning milkiga borib tegishi yoki ikki labning bir-biriga yopishuvi natijasida havo yo'li berkilib qoladi, to'siq hosil bo'ladi. O'pkadan kelayotgan havoning kuchi to'siqni birdaniga ochishi natijasida «portlash» yuz beradi va portlovchi tovushlar hosil bo'ladi: **b, p, d, t** va hokazolar.

Sirg'aluvchi tovushlarni talaffuz qilganda nutq a'zolari havo yo'lini to'sadi-yu, lekin orada qolgan kichik tirqishdan havo siqilib, sirg'alib chiqadi: **s, z, f, sh, j** va hokazolar.

Ch undoshining qorishiq deb atalishiga sabab shuki, u tarixan ikki tovushning birikuvidan iborat bo‘lib, bir portlovchi va bir sirg‘aluvchi tovushni o‘z ichiga oladi. Demak, u nutq organlarining asosan bir yerida paydo bo‘lgan, ajratilmay aytiladigan tovushni bildiradi. Keyingi paytda u bir qo‘shaloq tovushga aylanib ketgan. Shuning uchun ham sinchiklab qaralganda, qorishiq undoshlar tarkibida qanday tovushlarning elementlari bor ekanligini bilib olish mumkin. Masalan: *ch* undoshi *t* va *sh* undoshlarining qorishuvidan tashkil topgan.

III. Hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra:

1) lab undoshlari:

- a) lab-lab undoshlari: b, p, m, v (qovun, sovun)
- b) lab-tish undoshlari: f, v (vagon)

2) til undoshlari:

- a) til oldi undoshlari: d, t, j, ch, j (dj), z, s, sh, n, l, r
- b) til o‘rta undoshi: y
- c) til orqa undoshlari: g, k, ng
- d) chuqur til orqa undoshlari: g‘, q, x

3) Bo‘g‘iz undoshi: h

Lab undoshlari hosil bo‘lishida lablar bir-biriga jiplashadi. Lab-tish undoshi pastki labning yuqori tishga yaqinlashuvidan hosil bo‘ladi.

Til oldi undoshlari tilning old qismi yuqori til yoki milkka tomon harakat qilishi natijasida paydo bo‘ladi: *t, d, z, s...*

y undoshida tilning o‘rta qismi tanglayga yaqinlashadi. Til orqa undoshlari tilning orqa qismining tanglayga jiplashishi yoki yaqinlashishi natijasida hosil bo‘ladi.

h undoshi bo‘g‘iz bo‘shlig‘ida hosil bo‘ladi.

To‘siqqa uchragan havoning burun orqali o‘tishidan hosil bo‘lgan tovushlar burun tovushlari deyiladi.

Talaffuzida lab ishtirok etgan tovushlar lab tovushlari deyiladi.

Tilning tish va tanglayga tegishidan hosil bo‘lgan tovushlarga til tovushlari deyiladi.

Bir bo‘g‘inida yonma-yan ikki xil undosh kelgan so‘zlar **qator undoshli so‘zlardir**.

Soʻz boshidagi qator undoshlar oʻrtasiga yoki oldiga qisqa unli qoʻshib talaffuz qilinsa ham, bu qisqa unli yozilmaydi. Masalan: *shkaf-ishkop*.

Goʻsht, doʻst, barg kabi soʻz oxirida kelgan qoʻsh undoshlardan biri talaffuzda tushib qolsa ham yozuvda ifodalanadi. *Paxta, nimcha, oʻsimlik* soʻzlarida ham yonma-yon kelgan ikki undosh bor, lekin bu undoshlar bir boʻgʻinda boʻlmaganligi uchun qator kelgan undoshlar hisoblanmaydi.

Nutq tovushlarining asosiy vazifasi soʻzlarning maʼnolarini farqlashdir.

Oʻzbek tilining tovush tizimi(fonetikasi)

Nutqimizni boʻlaklarga ajratadigan boʻlsak, uning oxirgi boʻlinish nuqtasi tovushlar boʻladi. Masalan, *Oʻzbekiston jannatmakon oʻlka* jumlasida *Oʻzbekiston, jannatmakon, oʻlka* soʻzlariga, bu soʻzlar oʻz navbatida, *Oʻz-be-kis-ton, jan-nat-ma-kon, oʻl-ka* boʻgʻinlariga, boʻgʻinlar esa *Oʻ-z-b-e-k-i-s-t-o-n-j-a-n-n-a-t-m-a-k-o-n-oʻ-l-k-a* singari tovushlarga boʻlinadi. Boʻlinishning oxirgi nuqtasi boʻlgan, boʻshqa boʻlaklarga boʻlish mumkin boʻlmagan nutq boʻlagi(akustik-artikulyatsion birlik) tovush hisoblanadi va u bilan boʻgʻliq hodisalar tilshunoslikning fonetika boʻlimida oʻrganiladi.

Fonetika soʻzi grekcha *pone* «*tovush*» soʻzidan olingan.

Nutqiy faoliyat

Inson doimo oʻzini qurshab turgan olamni bilishga intiladi. Kishilarning barcha faoliyati markaziy asab sistemasiga turli sezgi aʼzolarimiz(tana, taʼm-maza, koʻrish, eshitish kabi sezgi aʼzolari) yordamida uzatilgan axborot orqali amalga oshiriladi.

Tana, taʼm-maza, koʻrish, eshitish kabi sezgi aʼzolari orqali olamni bilish vositasi sifatida barcha jonzotlarga xos xususiyatdir. Inson jonzotlarning eng oliy shakli sifatida ularga nisbatan yana bir qoʻshimcha bilish vositasiga-nutq orqali bilish qobiliyatiga ega.

Birinchi bilish vositalarini mashhur ruhshunos Pavlov birinchi signal sistemasi, ikkinchisini esa ikkinchi signal sistemasi deb nomlaydi.

Inson ikkinchi signal sistemaga egaligi bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadi, shuning uchun ham hazrat Alisher Navoiy barcha mahluqotlarning zoti sharifi inson ekanligini ta'kidlaydi.

Har bir shaxs ma'lum bir jamiyat vakili sanaladi. Jamiyat a'zolari o'zaro doimo aloqada bo'ladilar. Biri obyektiv olamda o'z sezgi a'zolari orqali his etgan ma'lum narsa va hodisa haqida boshqalariga tovush to'liqlari(yozma nutqda esa harflar ketma-ketligi) yordamida axborotni yetkazadi. Axborot uzatuvchi so'zlovchi, eshituvchi esa tinglovchi sanaladi. Tinglovchi olamdagi narsa va hodisaning umumlashgan obrazini so'zlovchi uzatgan tovush signallarini eshitish sezgi a'zosi yordamida markaziy asab sistemasida ta'kidlaydi. **So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ana shunday axborot uzatish va axborotni qabul qilish faoliyati nutqiy faoliyat sanaladi.** Nutqiy faoliyat yozma ravishda ham amalga oshirilishi mumkin. Bunda ham nutqiy jarayon qatnashchilari ikki guruhga bo'linadi. Xat yo'llovchi shartli ravishda so'zlovchi, uni qabul qiluvchi(o'quvchi) esa tinglovchi hisoblanadi.

Nutqiy faoliyat muayyan jamiyatning aloqa vositasi hisoblanuvchi til yordamida yuzaga chiqadi. Ana shuni e'tiborga olgan holda mashhur Shvetsariya olimi Ferdinand de Sossyur nutqiy faoliyatning til va nutqning zidlanishi asosida amalga oshishini ta'kidlaydi va tilshunoslikda til va nutq tushunchalarini farqlaydi. Nutq faollashgan, bevosita yuzaga chiqqan til sanaladi. **Hali voqelanmagan imkoniyat tarzidagi, ma'lum jamiyat a'zolari uchun barobar xizmat qiluvchi ijtimoiy-ruhiy aloqa vositasi-til, shu tilning muayyan shaxs nutqiy faoliyatida bevosita namoyon bo'lishi, voqelanishi-nutqdir.**

Til va nutq umumiylik-xususiylik, imkoniyat-voqelik, mohiyat-hodisa zidlanishini o'zida namoyon etib, bir-biriga zidlanadi va bunday zidlanish har bir til sathlariga xos birliklarning nomlanishida ham o'z ifodasini topadi. **Tilning fonologik(fonetik) sathining birligi fonema bo'lsa, fonemaning real talaffuz qilingan, quloq bilan eshitilgan ko'rinishi fon(allofon) yoki tovush hisoblanadi.**

Nutq tovushlarining uch tomoni

Kundalik hayotingizda har xil tovushlarni eshitasiz: mashinalar signali, hayvonlarning qichqirig‘i, parrandalarning sayrashi, suvning shildirashi va boshqalar. Havo to‘lqinlari orqali qulog‘imiz bilan eshitiladigan barcha hodisalarga tovush deymiz. Inson tomonidan talaffuz qilinadigan tovushlar ham ana shunday tovushlar qatoriga kiradi.

Har qanday tovush ma‘lum tashqi ta‘sir yordamida havo oqimining tebranishi natijasida hosil bo‘ladi. Masalan: ip yoki simni tarang tortib, uni qo‘lingiz bilan chertsangiz havoni tebratadi va tovush chiqadi.

Tovushlar tabiiy va inson tovushlariga bo‘linadi. Tabiatdagi insondan tashqarida paydo bo‘lgan barcha tovushlar tabiiy tovushlar sanaladi.

Tabiiy tovushlardan inson tovushlarining farqi shundaki, u inson nutq a‘zolari harakati yordamida ma‘lum maqsadda ketma-ket talaffuz qilinadi. Bu esa har qanday nutq tovushining uch tomoni mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Birinchidan, nutq tovushlari insonning nutq a‘zolari harakati natijasida maydonga keladi. Nutq tovushlarining bu tomoni uning talaffuz (fiziologik) belgisi hisoblanadi va u fiziologiya fani bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganiladi. Nutq apparati o‘pka, bo‘g‘iz, tovush paychalari, og‘iz bo‘shlig‘i, tanglay, til, lab, burun, tish kabi a‘zolari o‘z ichiga oladi.

Ikkinchidan, har qanday tovush havoning tebranishi natijasida hosil bo‘ladi. Shuning uchun ularning hammasi ma‘lum sifat belgisiga: balandlik, kuch (yoki tezlik), miqdor (yoki uzunlik) va tembr belgilariga ega bo‘ladi. Tovushlarning bu tomoni akustik tomon deyiladi va u fizika fani bilan aloqada o‘rganiladi.

Uchinchidan, nutq tovushlari ma‘lum maqsadda talaffuz etiladi. Tovushlarning ketma-ket talaffuz qilinishidan ma‘lum axborot uzatiladi. Demak, tovushlar ma‘noli birliklar tarkibida ularni moddiy tomondan shakllantirish va ma‘nosini bir-biridan farqlash vazifasini bajaradi. Masalan, *sol*i bilan *shol*i so‘zlari birinchi

tovushlari bilan, **sot** bilan **soch** soʻzlari oxirgi tovushlari bilan, **sot** bilan **sut** soʻzlari oʻrtasidagi tovushlari bilan farqlanadi.

Tovushlarning bunday belgilari vazifaviy belgisi sanaladi va u faqat inson tovushlarigagina xos belgi hisoblanadi.

Demak, yuqorida sanalgan belgilardan birinchisi tabiiy tovushlarga ham, inson tovushlariga ham xos belgi boʻlsa, ikkinchi va uchinchi belgilar faqat inson tovushlarigagina xosdir. Shunday qilib, nutq tovushlarining uch tomoni mavjud: a) akustik; b) talaffuz (fiziologiya); d) vazifaviy tomonlari. Har qaysi nutq tovushini tavsif qilishda ana shu uch tomon eʼtiborga olinadi. Masalan, *k* tovushi til oʻrtasining yuqori tanglayga tegishi va oʻpkadan chiqayotgan havoning bu toʻsiqdan portlab chiqishi natijasida hosil boʻladi. Bu tovushning nutq aʼzolarining qayerida va qanday yoʻl bilan hosil boʻlishi talaffuz (fiziologik) tomoni sanaladi. Uning sof shovqindan iborat ekanligi, jarangsizligi akustik belgisi, *k* ning *g* dan va boshqa tovushlardan farqlanishi esa vazifaviy belgisi hisoblanadi. Tilshunoslik fani uchun vazifaviy tomoni muhim sanaladi. Shuning uchun vazifaviy belgi lingvistik (tilshunoslik) belgi deb ham yuritiladi.

Tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi belgilari

Nutq tovushlari bir qancha akustik va artikulyatsion (talaffuz) belgilariga ega boʻladi. Bu belgilarning barchasi fonetika uchun muhim sanaladi, chunki bu belgilarni toʻla hisobga olgandagina u yoki bu tovushning xususiyatiga toʻgʻri javob berilgan boʻladi. Lekin fonologiya uchun yuqoridagi belgilarning koʻpchiligi muhim sanalmaydi.

Fonologiya uchun faqat bir tovushni ikkinchi tovushga taqqoslanganda ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilarigagina ahamiyatli boʻladi.

Bizning bilish faoliyatimizning asosini qiyoslash tashkil etadi. Bilish jarayonimizda yangi bilayotgan narsamizni oldin bilgan narsaga qiyoslaymiz, zidlaymiz va ular oʻrtasidagi oʻxshash va farqli

tomonlarni topishga harakat qilamiz. Shuning uchun bilish faoliyatida zidlashlarning ahamiyati katta.

Faraz qilingki, oldingizda ikkita egizak bola. Ular bir-biriga nihoyatda o'xshash. Faqat bittasining chap yuzida kichkina xoli bor, ana shu xol ikkisini bir-biridan farqlovchi belgi sanaladi. Qolgan belgilari esa har ikkisida bir xil. Bu ikki boladan birining ismi Hasan, ikkinchisidiki esa Husan. Qarangki, ismlarning tovush tarkibi ham bir-biriga naqadar o'xshash. Faqat birinchi bo'g'in unlisi bittasida a, ikkinchisida u ekanligi bilan farqlanadi. Demak, yuqoridagi ikki so'z birinchi bo'g'indagi unlilar bilan bir-biridan farq qiladi. Qolgan tovushlar esa har ikkisida bir xil. Zidlanayotgan ikki birlikni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilar *farqlovchi belgilar*, ularning har ikkisida takrorlanadigan, ikkisi uchun ham umumiy bo'lgan *belgilar birlashtiruvchi belgilar* sanaladi.

Masalan, *t* va *d* tovushlarini olaylik. Birinchi tovush til oldilik, portlovchilik, jarangsizlik belgilariga, ikkinchisi esa til oldilik, portlovchilik, jaranglilik belgilariga ega. Bu ikki tovushning yuqoridagi belgilarini bir-biriga qiyoslasak, dastlabki ikki belgi, (til oldilik, portlovchilik belgilari) har ikkisida takrorlanadi. Uchinchi belgi (jarangli-jarangsizlik belgisi) bilan esa ular bir-biridan farqlanadi. Shunga ko'ra, birinchi va ikkinchi belgilar ular o'rtasidagi birlashtiruvchi belgilar, uchinchi belgi esa farqlovchi belgi hisoblanadi.

Fonemalarni belgilashda yaqin, o'zaro o'xshash tovushlarni bir-biriga zidlash va ular o'rtasidagi farqlovchi va birlashtiruvchi belgilarni aniqlash katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Tovush va fonema

Tilshunoslik fanida tovush va fonema tushunchalari bir-biridan farqlanadi. Bu farqlanish fan uchun juda muhim bo'lgan xususiylik va umumiylik munosabatini aks ettiradi. Biz bevosita kuzatishda xususiyliklarni sezgi a'zolarimiz bilan his etamiz. Bir xususiylikni boshqa xususiylikka solishtiramiz. Solishtirilayotgan xususiyliklar o'rtasida qanday o'xshash va farqli tomonlar mavjud ekanligini aniqlaymiz. O'xshash jihatlari asosida har qaysi xususiylikni ma'lum

umumiylikka – sinfga birlashtiramiz. Masalan, sumkani olaylik. Sinfingizda nechta o‘quvchi bo‘lsa, o‘shancha sumka bor. Bu sumkalar rangi, hajmi yoki materiali yoxud shakli jihatidan bir-biridan farq qiladi. Sinfingizda nechta sumkani ko‘rsangiz, shuncha xususiyliklarni ko‘rgan bo‘lasiz. Lekin shu xususiyliklarning hammasida takrorlanadigan umumiy belgi bor. Bu belgi sumkalik belgisidir. Ya‘ni o‘quv qurollari solish uchun mo‘ljallangan, ko‘tarib yuriladigan, charm va boshqa har xil materiallardan tikilgan anjom. Ana shu belgilar xilma-xil sumkalarni bir sinfga, bir umumiylikka birlashtirishga asos bo‘ladi. Xuddi shuningdek, biz nutqiy jarayonda bevosita tovushlarni eshitamiz. Masalan, *i* tovushini olaylik. U, avvalo, har bir shaxsning o‘ziga xos talaffuzini o‘zida namoyon qiladi. Shu bilan birga, so‘zlarning tarkibida yondosh tovushlar ta‘siriga beriladi. Masalan, *tushib* so‘zining ikkinchi bo‘g‘inidagi birinchi bo‘g‘indagi u ning ta‘sirida u tovushiga yaqin talaffuz qilinadi. *Bilan, tilim, sira* so‘zlari tarkibida bilinar-bilinmas aytiladi. *Qiliq, qiziq* kabi so‘zlar tarkibida til orqa tovush ta‘sirida *u* ga yaqin talaffuz etiladi. Bundan tashqari unga so‘zlovchining qaysi shevaga mansublik belgisi qo‘shiladi. Xullas, nutq jarayonida xilma-xil ko‘rinishga ega bo‘ladi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, ularning hammasida takrorlanadigan umumiy jihatlar bor. U ham bo‘lsa, torlik belgisi va lablanmaganlik belgisi. Shu belgilari bilan *a* ga, *o* ga, *i* ga, *u* ga zidlanadi. Ana shu birlashtiruvchi belgilar ma‘lum xususiylikni umumiyliklarga birlashtirishga yordam beradi. Umumiylik so‘zlovchi va tinglovchilar xotirasida mavjud bo‘ladi. Shuning uchun ham bu umumiylik turlicha talaffuz qilinishiga qaramasdan, so‘zlovchi va tinglovchilar o‘rtasida bir xil tushunishga olib keladi.

Nutq jarayonida real talaffuz qilingan, qulog‘imiz bilan eshitgan eng kichik va boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydigan nutq parchasi tovush sanaladi.

Bevosita kuzatishda bir nechta tovushlar orqali talaffuz qilinuvchi so‘z va uning ma‘noli birliklarini shakllantirish va farqlash vazifasini bajarishga xoslangan, ketma-ketlik jihatdan boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydigan eng kichik til birligi fonemadir.

Masalan, *tosh-tom* soʻzlarini *sh* va *m* farqlaydi. Demak, *sh* va *m* alohida-alohida fonemalardir. Yoki *tosh-tesh* zidligida *o* va *e* *tosh-qosh* zidligida *t* va *q* maʼnoni farqlash uchun xizmat qiladi, shuning uchun ular ham mustaqil fonemalar sanaladi.

Koʻrinadiki, bir fonema bir necha tovushlar orqali roʻyobga chiqadi. Fonemalarni sanash mumkin. Ular cheksiz koʻrinishlarga ega boʻladi. Bu esa tovushlar miqdorining cheksiz ekanligini koʻrsatadi. Fonemalar ikki va undan ortiq maʼnoli birliklarni bir-biriga zidlash orqali aniqlanadi.

Fonemalar soʻzlarning tarkibida muayyan tartibda kelib, ularni moddiy tomondan shakllantiradi. Bunda soʻz tarkibidagi fonemalarning joylashish tartibi katta rol oʻynaydi. Loto oʻyinini koʻz oldingizga keltiring. Unda sanoqli donalar bor. Lekin shu donalarni turli tartibda joylashtirish orqali xilma-xil shakllar yasaysiz. Xuddi shunga oʻxshash, fonemalar ham sanoqli, lekin uni xilma-xil tartibda joylashtirish orqali cheksiz soʻzlar hosil qilinadi. **Sut, tus, ust** soʻzlarining tovush tomoniga eʼtibor bering. Ularning hammasi uchta bir xil tovushlarning turlicha ketma-ket joylashuvidan tashkil topgan. Garchi yuqoridagi soʻzlarning tovush tarkibi bir xil boʻlsa ham, lekin ular turli tartibda joylashib uchta soʻzning ifoda tomonini hosil qiladi.

Koʻrinadiki, soʻzlarning moddiy tomoni uchun uning nechta fonemadan tashkil topganigina emas, balki ularning qanday tartibda joylashuvi ham katta ahamiyatga ega.

FONETIK HODISALAR

Soʻz boshida, oʻrtasida, oxirida kelgan qoʻsh undoshlar imlosi

Nutq jarayonida tovushlarni ketma-ket keltirish yoʻli bilan turli xil maʼnoli birliklarni hosil qilamiz. Masalan, *t-o-sh*, *b-o-sh*, *q-o-sh*.

Yuqoridagi soʻzlar tarkibidagi tovushlar alohida-alohida emas, balki uzluksiz talaffuz qilinadi, soʻzlar uzluksiz talaffuz qilinganda,

uning tarkibidagi bir tovush hali to'liq talaffuz qilinmay turib, nutq a'zolari ikkinchisiga tayyorlanib turadi. Natijada tovushlar zanjiri vujudga keladi.

Talaffuz qulayligiga intilish harakati tufayli nutq jarayonida tovushlar zanjirida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Ba'zilari qisqa aytiladi, ayrimlari esa biri ikkinchisi tomonidan moslashtiriladi, ba'zan ayrim tovushlar boshqacha shakl olishi, tushib qolishi, ba'zan tovush paydo bo'lishi mumkin. Nutq jarayonida bo'ladigan bunday o'zgarishlar kombinator-pozitsion o'zgarishlar deyiladi. Bu o'zgarishlarni shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

O'zgarish turi	Tovush turi	Tovushlar	Misollar
Tovush almashishi	Unlilar	o-a, a-o, i-u	Son-sana, sayla-saylov, sovi-sovuq
	Undoshlar	k-g, q-g'	Bilak-bilagi, yutuq-yutug'i
Tovush tushishi	Unlilar	a, i, u	Shahar-shahri, qorin-qorni, burun-burni
	Undoshlar	n, t	Men-mening, past-pasay
Tovush orttirilishi	Undoshlar	n, y	U+ga-unga, obro'+im-obro'yim

Assimilatsiya — qator kelgan nutq tovushlarining bir-biriga ta'sir qilib o'ziga moslashtirishidir. Assimilatsiya ikki xil bo'ladi:

1) progressiv assimilatsiya oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga o'xshatishidir: *aytdi-aytti*;

2) regressiv assimilatsiya keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga o'xshatishidir: *yigit+cha-yigichcha, tuz+siz-tussiz*

Dissimilatsiya — ikkita o'xshash tovushning noo'xshash bo'lib qolishidir. Dissimilatsiya ikki xil bo'ladi:

1) progressiv dissimilatsiya keyingi tovush noo'xshash tovushga aylanadi: *birorta-bironta*;

2) regressiv dissimilatsiya oldingi tovush o'zgaradi: *ittifoq-intifoq*.

Metateza — yonma-yon kelgan undoshlarning o'rin almashishi; *tuproq-turpoq, aylanmoq-aynalmoq*.

Singarmozizm — unlilarning ohangdoshligi, moslashishi. Birinchi bo'g'inda qaysi unli kelsa keyingi bo'g'inda ham shu unli

keladi: *burun, uzun, quruq*. Bu hodisa eski o‘zbek tilida bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida saqlanmagan: *bola, avlod*.

Eliziya- unli bilan tugagan so‘zga unli bilan boshlanuvchi so‘z qo‘shilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolishi: *Bora oldi – boroldi, Borar ekan – borarkan, Abdusalom – absalom*.

Tovush orttirilishi – so‘z boshida, o‘rtasida va so‘z oxirida: *ro‘za-o‘raza, fikr-fikir, tank-tank*

Qo‘sh undoshlarning ishlatilishi. O‘zbek (umumturkiy) so‘zlarning fonetik tuzilishidagi o‘ziga xoslik shundaki, so‘zning boshida ketma-ket ikki undosh bir joyda kelmaydi. Shuningdek, so‘zning oxirida ham *st (ost, ust), lt (yilt, milt), rt (qurt, to‘rt, turt)* kabi qo‘sh undoshlardan tashqari, boshqa undoshlar yonma-yon kelolmaydi.

Traktor, stakan, stol so‘z boshida qo‘sh undosh kelgan so‘zlar ovro‘pa tillaridan kirib kelgan so‘zlardir. So‘zlarning bunday tovush tuzilishi tilimizga xos bo‘lmaganligi uchun ham qo‘sh undoshlar orasida, ba‘zan oldida bir unli qo‘shilib ikki bo‘g‘inga ajratilgan holda talaffuz qilinadi (tiraktir, istakan kabi), lekin ular asl holatida yoziladi (traktor, stakan kabi).

So‘z oxirida kelgan *sht (go‘sh, musht), xt (daraxt, baxt), rg (barg)* kabi so‘zlar esa asosan fors-fojik tilidan o‘tgan. Bunday so‘zlarda qo‘sh undoshlardan biri talaffuzda tushirib qoldiriladi, lekin yozuvda ifodalanadi: *go‘sh-go‘sh, daraxt-daraxt*.

So‘z o‘rtasida qo‘sh undoshlarning kelishi ancha faol. U deyarli barcha undoshlarda uchraydi: *katta, sodda, alla, hissa, lazzat, himmat, jajji, musaffo, do‘ppi, minnat, arra, quvvat, labbay, to‘qqiz*.

BO‘G‘IN VA UNING TURLARI

Bo‘g‘in ko‘chirish qoidalari

Bo‘g‘in bir yoki bir necha tovushlardan tarkib topib, bir nafas chiqarish bilan talaffuz etiladigan so‘zning bir bo‘lagidir. Bo‘g‘in bir tovushdan iborat bo‘lganda unli tovushga teng keladi. O‘zbek tilida bo‘g‘in unlilar yordamida hosil bo‘ladi. Har bir

bo'g'inda bir unli bo'lishi shart. Undosh bilan tugasa **yopiq bo'g'in**, unli bilan tugasa **ochiq bo'g'in** bo'ladi. Masalan, *o-na*, *bo-la* so'zlaridagi har ikki bo'g'in ochiq, *tosh-lar* so'zidagi har ikki bo'g'in yopiq bo'g'indir. Undosh bilan boshlangan bo'g'in **berkitilgan bo'g'in**, unli bilan boshlangan bo'g'in **berkitilmagan bo'g'in** sanaladi. Masalan: *mak-tab* so'zining har ikki bo'g'ini berkitilgan bo'g'in, *ol-ma* so'zining birinchi bo'g'ini berkitilmagan bo'g'in sanaladi.

Bir havo zarbi bilan aytilgan tovush yoki tovushlar birikmasiga **bo'g'in** deyiladi.

Bo'g'in unli tovushlar asosida hosil bo'ladi. Har bir bo'g'inda bitta unli qatnashadi, shuning uchun so'zda nechta unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi.

So'zning o'zak va qo'shimchalariga ajralishi bilan bo'g'inlarga ajralishi teng emas: *go'sht-ni*, *barg-ga* so'zlarida o'zak qo'shimchalar bilan bo'g'inlar teng kelayotgan bo'lsa, *go'sh-ti*, *bar-gi* so'zlarida teng emas.

O'zbek tilida so'zlar bir bo'g'inli va ko'p bo'g'inli bo'lishi mumkin. So'z bir zarb bilan aytilsa, bir bo'g'inli (*ol*, *o't*, *bu*), bir necha zarb bilan aytilsa, ko'p bo'g'inli (*bola*, *paxtakor*) bo'ladi.

O'zbek tilida bo'g'inlarning quyidagicha tiplari bor:

1. Faqat bir unlidan iborat bo'lgan bo'g'in: *o-ta*, *u-ka*, *o'-tin* so'zlarining birinchi bo'g'ini. **Sxemasi:** V (vokalis (unli) so'zidan);

2. Bir unli va undoshdan iborat bo'lgan bo'g'in. Bunday bo'g'in unli + undoshdan iborat (yopiq) yoki undosh + unlidan iborat (ochiq) bo'lishi mumkin. Unli + undosh. *ish*, *osh*, *o'n*. **Sxemasi:** VC (konsonant (undosh) so'zidan); Undosh + unli: *bo-la*, *ko'-cha*, *be-da-na*. **Sxemasi:** CV;

3. Bir unli va ikki undoshdan iborat bo'lgan bo'g'in. Bunday bo'g'in quyidagicha bo'lishi mumkin:

a) unli + undosh + undosh (yopiq): *ayt*, *ilm*, *ost*, *erk*. **Sxemasi:** VCC b) undosh + unli + undosh (yopiq): *bor*, *ber*, *bur-gut* *mak-tab*. **Sxemasi:** CVC c) undosh + undosh + unli(ochiq): *sta-kan*, *pro-yekt* so'zlarining birinchi bo'g'ini. **Sxemasi:** CCV

4. Bir unli va uch undoshdan iborat bo'g'in:

a) undosh+unli+undosh+undosh(yopiq): *dard, shart, mart*.
Sxemasi: CVCC;

b) undosh+undosh + unli +undosh (yopiq): *plan, trak-tor*.
Sxemasi: CCVC;

5. Bir unli va to'rt undoshdan iborat bo'g'in:

a) unli + undosh + undosh + undosh + undosh (yopiq):
Ernst. **Sxemasi:** VCC CC

b) undosh + unli+ undosh+undosh+undosh (yopiq): *punkt, tekst*. **Sxemasi:** CVCCC

c) undosh + undosh + unli + undosh + undosh (yopiq):
front. **Sxemasi.** CCVCC

d) undosh + undosh + undosh +unli + undosh (yopiq):
strel-ka, struk-tura. **Sxemasi:** CCCVC

Esda tuting. So'z bo'g'inlarga ajratilganda **ng** ikki unli orasida kelgan bo'lsa, *ng* ikkinchi unli bilan keladi:*si-ngil, ko'-ngil*. Agar **ng** dan keyin undosh kelsa, *ng* oldingi bo'g'inda qoladi: *mang-lay, tang-lay* kabi. *Kongress, ingliz* kabi so'zlar rus tilidan o'zlashgan so'zlar bo'lgani uchun bo'g'inga quyidagicha ajratiladi: *Kon-gress, in-gliz*. Chunki bunday so'zlarda *ng* mavjud emas.

Bo'g'in ko'chirish bilan bo'g'inga ajratish o'rtasida farq bor. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Bo'g'inga ajratish	Bo'g'in ko'chirish
Ko'-ngil	Ko'-ngil
Pal-to	Pal-to
O-ta	Ota
Mu-do-fa-a	Mu-do-faa
BMT	BMT
XXI	XXI
ToshDJTU	ToshDJTU
1-sinf	1-sinf
I-do-ra	Ido-ra

Bo'g'inning ahamiyati. Bo'g'inni o'rganishning ahamiyati:

1. 1-sinflarni o'qish va yozishga o'rgatish uchun;

2. Bir satrga sig‘magan so‘zni ikkinchi satrga ko‘chirish uchun;
3. She‘r vaznlarini aniqlashda misralardagi bo‘g‘inlar soni va sifati muhim.

URG‘U VA UNING NUTQAGI AHAMIYATI

So‘z tarkibidagi biror bo‘g‘in yoki gapdagi biror so‘z talaffuzda ajratilib, urg‘u berib, zarb bilan aytiladi. Bu hol odatda ovozning ko‘tarilishi, cho‘ziqlikning ortishi yoki intonatsion taktning kuchayishi kabi fonetik vositalar bilan ifodalanadi. Bo‘g‘in yoki so‘zning biror fonetik vosita orqali ajratilib, zarb bilan aytilishi **urg‘u** deyiladi. Urg‘u ikkiga bo‘linadi:

1. Gapda biror so‘zning ta‘kidlab aytilishi **ma‘no** (logik, leksik, mantiqiy, gap) urg‘usi. 2. So‘zda biror bo‘g‘inning ta‘kidlab aytilishi **so‘z urg‘usi** deyiladi.

So‘z urg‘usi, odatda, so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi. So‘z ma‘lum bir yasovchi, turlovchi, tuslovchi affikslarni qabul qilsa, urg‘u ham odatda so‘zning oxiriga – qo‘shimchaga ko‘chadi. Shunga ko‘ra o‘zbek tilidagi urg‘u ko‘chib yuruvchi urg‘u sanaladi. Masalan: *qishlóq-qishloqlár-qishloqlarimíz*.

Yozuvda urg‘u tushgan bo‘g‘in yoki so‘z tepasiga (‘) belgisini qo‘yish bilan ifodalash mumkin.

Quyidagi hollarda urg‘uning o‘rni o‘zgaradi.

1. Arab va tojik tilidan o‘tgan so‘zlarda: *hózir, áсло, dóim, yángi, hamísha*;

2. Modal so‘zlarda: *zéro, afsúski, albátta*;

3. Ba‘zi yordamchi so‘zlarda: *bá‘zan, lékin*;

4. Olmoshlarda: *qáysi, qáncha, hámma, bárrcha, allákim, kímdir, hár kim, héch nima*;

5. Fe‘ning buyruq shaklida: *kélsin, kéltir, tégma* kabi so‘zlarda urg‘u oxirgi bo‘g‘inga tushmaydi.

O‘zbek tilida ayrim qo‘shimchalar urg‘u olmaydi. Ular quyidagilar:

1. Birinchi guruh shaxs-son qo‘shimchalari *-man, -san, -miz, -siz: biz o‘quvchimiz*;

2. Dona va chama son yasovchi qo‘shimchalar: *-ta, -tacha: ó‘ntacha, yigirmáta;*

3. Ravish yasovchi qo‘shimcha: *-cha:yigitchá (ot) – yigitcha (ravish), -dek, -day: oltinday;*

4. Fe‘lning bo‘lishsiz shakli: *-ma: olmá (ot) – ólma (fe‘l), qaynatmá (sifat) – qaynátma (fe‘l);*

5. Yuklamalar: *-mi, -chi, -ku, -da, -a, -ya, -u, -yu, -gina, -oq, -yoq: qizginá (ot)- qizgina (yuklama).*

6. Ko‘makchilar: *bolalar uchun, vatanimiz haqida*

So‘z urg‘usining ahamiyati:

1. So‘zni to‘g‘ri talaffuz qilishga yordam beradi: *qishloqchá (ot) – qishlóqcha (ravish)*. 2. So‘z ma‘nolarini farqlashga yordam beradi: *atlás (mato) – átlas (xarita)*.

Ma‘no urg‘usi – gapdagi biror bo‘lakning boshqalariga nisbatan kuchliroq aytilishi **ma‘no urg‘usi** deyiladi. Ma‘no urg‘usi ba‘zan logik, mantiqiy, gap, intonatsion urg‘u degan nom bilan ham yuritiladi. Masalan: **Samarqandda (boshqa biron joyda emas) afsonaviy obidalar ko‘p.**

ALIFBO. O‘zbek yozuvlari tarixiga qisqacha ekskursiya

Biz nutqimizni yozma ravishda bayon qilamiz. Bu vaqtda yozma nutq harflar ketma-ketligidan tashkil topadi. Harflarni muayyan tartibda joylashtirish alifbo deyiladi. Alifbo so‘zi arab yozuvidagi harflar tartibining birinchi va ikkinchi harflari – **alif** va **bo(be)** nomlarining qo‘shiluvidan hosil bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek alifbosi lotin yozuviga asoslanganligi tufayli lotin yozuvi asosidagi **yangi o‘zbek alifbosi** deyiladi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi o‘zbek alifbosida 6 ta unli va 23 ta undosh bor. Alifboni bilish kutubxona ishida, lug‘atlar tuzish va undan foydalanishda qulaylik tug‘diradi.

O‘zbek yozuvi hozirgi holga kelgunga qadar uzoq tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan, juda ko‘p o‘zgarishlarga uchragan. Yozuv ijtimoiy talablar asosida jamiyatning muayyan taraqqiyoti davrida paydo bo‘lgan va uning rivojlanishi bilan bog‘liq holda mukammallasha

borgan. Yozuv tildan keyingi jamiyat tomonidan qo‘lga kiritilgan eng katta yutuqdir. Yozuv bilan til o‘zaro bog‘liq, ular o‘rtasida umumiy tomonlar ko‘p. Yozuv orqali odamlar uzoq masofadan, hatto keyingi avlod bilan aloqa bog‘lash imkoniyatiga ega. Yozuvning imkoniyatlari chegaralangan:

1) vaqtdan yutqaziladi;

2) yozuv tilning to‘liq aksi emas, balki shartli belgisi;

3) yozuv maxsus asboblarsiz amalga oshmaydi;

4) yozuv qorong‘ida ahamiyatini yo‘qotadi. Til jamiyatning barcha a‘zolariga baravar xizmat qiladi, jamiyat taraqqiyoti davomida mukammalasha boradi. Yozuv kam o‘zgaradi. Til jamiyat bilan bir vaqtda, yozuv esa keyin paydo bo‘lgan.

Yozuv mustaqil va asosiy aloqa vositasi bo‘lolmaydi, u asosiy aloqa vositasi til uchun yordamchi vosita hisoblanadi.

Yozuvning kelib chiqishi va taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan uning madaniyatining yuqori saviyaga ko‘tarilishi, shuningdek, siyosiy-huquqiy, estetik va shu kabi fikrlarni qayd qilish hamda keyingi davrlarga qoldirishga ehtiyojning o‘shishi bilan bog‘liq. Agar yozuv bo‘lmaganida, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak madaniyat namunalari bizgacha yetib kelmagan bo‘lar edi.

O‘zbek xalqi qadimdan turli yozuv sistemasidan foydalanib kelgan. O‘zbek yozuvlari tarixida amalda ishlatib kelgan asosiy yozuv sistemasini fonografik, ya‘ni tovush yozuvi, harfiy yozuv yoki alfavit tashkil etgan. O‘zbek xalqi O‘rta Osiyoning boshqa xalqlari kabi oromiy, yunon, so‘g‘d, mixxat, xorazm, o‘rxun, uyg‘ur, arab va hokazo yozuvlardan foydalangan. Har biri o‘ziga xos bu yozuvlar muayyan darajada oromiy yozuvi bilan bog‘liq. Eramizdan avvalgi VI–IV asrlarda *mixxat yozuvida*, ayrim joylarda diplomatik muomalalarda *oromiy yozuvi* qo‘llanilar edi. Hozirgi eramizdan boshlab VI asrgacha *so‘g‘d yozuvi* qo‘llanildi.

II–III asrlarda *xorazm yozuvi* ham uchrab turgan.

V–X asrlarda O‘rxun–Enasoy (bosbqa nomlari – *turkiy runik yozuv, dulbarchin*) yozuvi amal qilgan. Bu yodgorliklarni 1893–yil V.V.Radlov va daniyalik olim Vilgelm Tomson o‘qiydilar. Bu yozuv, jumladan, o‘zbek xalqi XX asrgacha qo‘llab kelgan yozuvlar ichida

eng qulayi bo'lgan. XI asrdan keyin O'rxun yozuvi tamoman iste'moldan chiqqan.

VI–VII asrlardan XIV–XV asrlargacha *uyg'ur yozuvi* ham keng qo'llanilgan. Bu yozuv *so'g'd yozuvi* asosida shakllangan.

VIII asrdan O'rta Osiyo arablar tomonidan bosib olinadi va boshqa xalqlar kabi o'zbeklar ham arab alifbosiga asoslangan *eski o'zbek yozuvi* bilan ish ko'ra boshlaydi. Bu yozuv 1929-yilgacha amalda bo'ldi. 800 yil davomida *uyg'ur yozuvi* bilan yonma-yon ishlatildi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik» asari, M.Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit turk» asari, Ahmad Yugnakiyning «Hibbat-ul haqoyiq» asarlari arab va uyg'ur yozuvlarida yetib kelishi ham bejiz emas, chunki arab yozuvi bilan birga uyg'ur yozuvi ham bir necha yillar yonma-yon qo'llanildi. XVI asrdan, ya'ni shayboniylar hukmronligi davridan uyg'ur yozuvi iste'moldan chiqdi.

Arab yozuvida eng nodir yozma yodgorliklarimiz, ming yillik tariximiz bitilgan bo'lsa-da, bu yozuv o'zbek tili fonetikasi va tabiatiga mos kelmaganligi uchun jadidlar XX asr boshlaridayoq eski o'zbek yozuvini isloh qilishga kirishdilar. 1921-yildan boshlab lotin yozuvi asosidagi o'zbek yozuviga o'tish harakati boshlandi. Bu masala 1929-yil Bokuda bo'lgan turkologlar yig'ilishida hal etildi. Lekin bu uzoqqa cho'zilmadi. Rus tuzumi o'z ta'sir kuchini yozuvga ham o'tkazdi. 1940-yil may oyida kirill (rus) grafikasi asosidagi o'zbek yozuviga o'tildi.

Jahonda 220 dan ortiq yozuv bor. Dunyo xalqlarining 30 % dan ortig'i lotin alifbosidan foydalanishadi. Shuning uchun mustaqillik sharofati bilan ikkinchi marta 1993-yil 2–3-sentablarda yana lotinlashtirilgan alifboga o'tishga qaror qilindi.

LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O'ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO'G'RSIDA

Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o'zbek yozuvining lotin alifbosiga o'tilgan 1929–1940-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari

bildirgan istak-xohishlarni inobatga olgan holda respublikaning har taraflama kamol topishini va jahon komunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi.

1-m o d d a. O‘zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan quyidagi 31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan iborat o‘zbek alifbosi joriy etilsin.

2-m o d d a. Lotin yozuvi asosidagi o‘zbek yozuvini joriy etish bilan birga O‘zbekiston xalqining milliy iftixori bo‘lmish bebaho ma’naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirillitsani o‘rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinadi.

1995-yil 6-mayda alifboga o‘zgartirishlar kiritildi. 26 ta harf, 3 ta harfiy birikma belgilandi:

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING «LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O‘ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO‘G‘RISIDA»GI QONUNIGA O‘ZGARTIRISHLAR KIRITISH HAQIDA

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi:

O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrida qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993-yil, 9-son, 331-modda) quyidagi o‘zgartirishlar kiritilsin:

1.1-moddadagi «31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan» so‘zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasidan» so‘zlari bilan almashtirilsin.

2. Cc, Jj harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. Ōō, harfi O‘o‘ shaklida, Ğğ harfi G‘g‘ shaklida, Şş harfi Sh sh shaklida, Çç harfi Ch ch shaklida, Ññ harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.

4. Aa, Ii, Gg, G‘g‘, Qq, O‘o‘, Zz harflari va Ch ch harflar birikmasining yozma shakli tegishlicha Aa, Ii, Gg, G‘g‘, Qq, O‘o‘, Zz, Ch ch tarzida ifodalansin.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi:

1	Aa	7	Hh	13	Nn	19	Tt	25	O‘o‘
2	Bb	8	Ii	14	Oo	20	Uu	26	G‘g‘
3	Dd	9	Jj	15	Pp	21	Vv	27	Shsh
4	Ee	10	Kk	16	Qq	22	Xx	28	Chch
5	Ff	11	Ll	17	Rr	23	Yy	29	Ngng
6	Gg	12	Mm	18	Ss	24	Zz		

1995-yil 24-avgustda yangi o‘zbek alifbosi asosida «O‘zbek tilining yangi imlo qoida»lari Oliy Majlis tomonidan tasdiqlandi.

ORFOGRAFIYA (IMLO) VA UNING QOIDALARI

Tilda so‘zlar va qo‘shimchalar ma‘lum qoidalar asosida yoziladi. Bu qoidalar yig‘indisi **imlo (orfografiya)** deb yuritiladi. Yozma nutqda bir necha xil yoziluvchi tovush, qo‘shimcha va so‘zlardan adabiy tilga qabul qilingan bittasi imlo me‘yori sanaladi. To‘g‘ri yozish me‘yorlarini o‘rgatuvchi tilshunoslik bo‘limiga **orfografiya** (yunoncha: orfo – «to‘g‘ri», grafo – «chizmoq») deyiladi.

Imlo quyidagi qoidalarga asoslanadi:

1. **Fonetik yozuv.** Bu qoidaga muvofiq ba‘zi so‘z va qo‘shimchalarni eshitganimiz bo‘yicha yozish mumkin:

- a) *og‘iz+im – og‘zim, burun+im – burnim*
- b) *yash+a – yasha, ong+la – angla*
- d) *ikki+ov – ikkov, yetti + ovi – yettovi*
- e) *so‘ra + q – so‘roq, bo‘ya + q – bo‘yoq*
- f) *kes+dir – kestir, kel+dir – keltir*
- g) *ishlay ber (ishlayver), kela oldi (keloldi)*

2. **Morfologik yozuv.** Bu qoidaga ko‘ra so‘z o‘zagi va qo‘shimchalar aynan, asliga muvofiq yoziladi:

- a) *ketti emas ketdi, aytipti emas aytibdi*
- b) *Toshkenttan emas Toshkentdan*
- d) *Ishka emas ishga*
- e) *kulub, uchunchi, tug‘uldi emas kulib, uchinchi, tug‘ildi* yoziladi.

3. **Shakliy yozuv.** Bu qoidaga ko‘ra boshqa tillardan kirgan so‘zlar o‘sha tillarda qanday yozilsa, shunday yoziladi: *stol* (sto‘l emas), *zoologiya* (zo‘o‘logiya emas), *tonna* (to‘nna emas).

4. **Tarixiy-an’anaviy yozuv** bo‘yicha so‘z va qo‘shimchalar tarixan, an’anaviy tarzda qanday yozib kelingan bo‘lsa, hozir ham shunday yozilishi mumkin: *sarizm-chorizm*, *podryadchik-pudratchi*, *borgil-borgin*, *borur-borar*.

5. **Differenziatsiyalash (farqlash) yozuvi** so‘zlarni urg‘u yoki boshqa fonetik vositalar (masalan, tutuq belgisi) yordamida farqlab yozishdir: *olmá* (*ot*) – *ólma* (*fe‘l*), *she‘r*–*sher*.

O‘ZBEK TILINING YANGI IMLO QOIDALARI

Kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalarimiz 1956-yilda tasdiqlangan edi. Davr o‘tishi bilan u eskirdi, amaliy ehtiyojlarimizga javob bermay qoldi. Shu bois, 80-yillarning boshlaridayoq uni yangilashga urinishlar boshlandi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi yangi imlo qoidalarini ishlab chiqish uchun qulay imkoniyat yaratdi. Lotin yozuviga asoslangan yangi alifboning joriy etilishi esa bu jarayonni yanada tezlashtirib yubordi. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yilning 24-avgustida 339-sonli «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qaror qabul qildi. U 82 banddan iborat bo‘lib, quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:

a) unlilar imlosi (1–7-bandlar);

b) undoshlar imlosi (8–32-bandlar);

2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33–37-bandlar);

3. Qo‘shib yozish (38–50-bandlar);

4. Chiziqcha bilan yozish (51–56-bandlar);

5. Ajratib yozish (57–56-bandlar);

6. Bosh harflar imlosi (66–74-bandlar);

7. Ko‘chirish qoidalari (75–82-bandlar);

HARFLAR IMLOSI

Unlilar imlosi

I. **A a** harfi:

1) *aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, noyabr* kabi soʻzlarda old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa* kabi soʻzlarning oldingi boʻgʻinida, *vaqt, vahm* kabi soʻzlarda **a** aytiladi va yoziladi.

2. **O o** harfi:

1) *ona, omon, quyosh, fido, baho, xola, lotin; mukofot, mahorat* kabi soʻzlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *boks, poyezd, tonna, talon; agronom, mikrofon; direktor, termos* kabi oʻzlashma soʻzlardagi unlini ifodalash uchun yoziladi.

3. **I i** harfi:

1) *ish, iz, qil; xirmon, ilhom, ikki, ixtisos, shoyi, tulki; volida, piramida; bilan, biroq, sira, qishloq, chiroq* kabi soʻzlarda old qator unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *o'tin, o'rik, bo'lim* kabi oldingi boʻgʻinida oʻ unlisi keladigan soʻzlarning keyingi boʻgʻinida **i** aytiladi va yoziladi.

4. **U u** harfi:

1) *uy, kun; buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchuq, usul, yulduz; mafkura; ko'zgu, uyqu; aluminiy, yubiley* kabi soʻzlarda orqa qator unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *qovun, sovun, tovush, yovuz, qirg'ovul, chirmovuq* kabi soʻzlarning oldingi boʻgʻinida **o** unlisi kelsa, keyingi yopiq boʻgʻin boshidagi **v** undoshidan keyin **u** aytiladi va yoziladi.

5. **Oʻ oʻ** harfi: *o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi; bo'tako'z, semizo't, gulko'ra, noo'rin* kabi soʻzlarda orqa qator oʻrta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

6. **E e** harfi: *ekin, esla, evara, ekran, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr; poyezd, atelye; e'lon, ne'mat, she'r* kabi soʻzlarda old qator oʻrta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

7. Yonma-yon keladigan unlilar imlosi:

1) unlilar orasiga baʼzan **y** undoshi qoʻshib aytilsa ham, yozilmaydi:

- a) **ia**: material, milliard, radiator; labial, shariat kabi;
- b) **io**: biologiya, million, stadion, radio kabi;
- c) **ai**: mozaika, ukrain, said, maishat kabi;
- d) **oi**: alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila kabi;
- e) **ea**: teatr, okean, laureal kabi.

2) **ae, oe** unlilari soʻz ichida kelganda ikkinchi unli **y** aytilsa ham, asliga muvofiq **e** yoziladi: *aerostat, poema* kabi.

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar odatda aynan aytiladi va yoziladi: *manfaat, kauchuk, aorta, saodat, burjua, shuaro, inshoot, sanoat, vakuum, muammo, matbuot, tabiiy, rioya* va boshqalar.

Undoshlar imlosi

8. **B b** harfi:

1) *bobo, bahor, bir, majbur, zarb* kabi soʻzlarda jarangli portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *kitob, yuzlab, kelib* kabi soʻzlar oxirida **p** aytilsa ham, **b** yoziladi;

3) *qibla, tobla* kabi soʻzlarda baʼzan **v** aytilsa ham, **b** yoziladi.

9. **P p** harfi: *paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yop* kabi soʻzlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10. **Vv** harfi:

1) *ov, suv, kuyov; ovoz, savol; volida, vatan* kabi soʻzlarda ovozdor sirgʻaluvchi **lab** undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *avtobus, avtomat* kabi oʻzlashma soʻzlarda baʼzan **f** aytilsa ham, **v** yoziladi.

11. **F f** harfi:

1) *fan, feʼl, futbol, fizika; asfalt, juft; insof, isrof* kabi soʻzlarda jarangsiz sirgʻaluvchi **lab** undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *fasl, fayz, Fotima, fursat* kabi soʻzlarda **f** tovushi baʼzan **p** aytilsa ham, asliga muvofiq **f** yoziladi.

12. **M m** harfi: *moy, muborak, tomon, ilhom* kabi soʻzlarda ovozdor lab-lab burun undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. **D d** harfi:

1) *dala, odat, bunyod, modda, jiddiy* kabi soʻzlarda til oldi jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *obod, savod, marvarid; zavod, pud, sud; badqovoq, badxoʻr* kabi soʻzlarda **t** aytilsa ham, **d** yoziladi.

14. **T t** harfi: *tong, tun; butun, oʻtin, oʻt, kut* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. **Z z** harfi:

1) *zar, zamon; toza, oʻzbek; yoz, gʻoz* kabi soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *iztirob, izquvar, boʻzchi, tuzsiz* kabi soʻzlarda jarangsiz undoshdan oldin **s** aytilsa ham, **z** yoziladi.

16. **S s** harfi: *sogʻ, somon, oson, asos, olmos* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. **Sh sh** harflar birikmasi *shahar, shisha, shodlik; ishq, pishiq; bosh, tosh* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz **sirgʻaluvchi** undoshni ifodalash uchun yoziladi. **S, h** harflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga ' tutuq belgisi qoʻyiladi: *Isʻhoq, asʻhob* kabi.

18. **J j** harfi:

1) *jon, jahon, jiyda, tijorat; rivoj, vaj* kabi soʻzlarda til oldi jarangli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *jurnal, proyektor, gijda, ajdar, tiraj* kabi oʻzlashma soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. **Ch ch** harflar birikmasi *choy, chevar, chiroyli, chaman; achchiq, uchun, bichiqlik; kuch, kech* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

20. **R r** harfi: *rahmat, rohat, orom, doira, bor, diyor* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. **L l** harfi: *tola, loyiq, laʼl, iloj, mahal* kabi soʻzlarda sirgʻaluvchi ovozdor yon undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. **N n** harfi:

1) *non, nomus; ona, tana; bilan, tomon* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor burun undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *shanba, yonbosh, jonbozlik; yonma-yon, koʻrinmaslik* kabi soʻzlarda **n** tovushi baʼzan **m** aytilsa ham, **n** yoziladi.

23. **G g** harfi: *gul, goʻzal; ega, gugurt; teg, eg* kabi soʻzlarda til orqa jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

24. **K k** harfi: *ko'l, ko'ylak; uka, moki; tok, bilak* kabi so'zlarda til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

25. **Y y** harfi: *yo'l, yigit, yetti, yaxshi, yoz, yulduz; tuya, dunyo, tayyor; soy, tuy* kabi so'zlarda til o'rta sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

26. **Ng ng** harflar birikmasi: *yangi, ko'ngil, dengiz, singil, keling, bordingiz; tong, ming, teng* kabi so'zlarda til orqa ovozdor burun tovushini ifodalash uchun yoziladi.

27. **Q q** harfi: *qizil, qimiz, qirq, haqiqiy, aql* kabi so'zlarda chuqur til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

28. **G' g'** harfi: *g'oz, bag'ir, tog'* kabi so'zlarda chuqur til orqa jarangli sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

29. **X x** harfi: *xabar, xo'roz, xohish, xushnud, baxt, axborot, mix* kabi so'zlarda chuqur til orqa jarangsiz sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

30. **H h** harfi: *hosil, hamma, bahor; isloh, nikoh* kabi so'zlarda jarangsiz sirg'aluvchi bo'g'iz undoshini ifodalash uchun yoziladi.

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) *baland, Samarqand, poyezd; do'st, artist, g'isht* kabi so'zlarda **d, t** tovushi ba'zan aytilmasa ham, yoziladi;

2) *metall, kilogramm, kilovatt, kongress* kabi o'zlashma so'zlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday so'zga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qo'shilsa, so'z oxiridagi bir harf yozilmaydi: *metall + lar-metallar, kilogramm + mi = kilogrammi* kabi.

32. ' tutuq belgisi:

1) *a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'tiqod, me'mor, ne'mat, she'r, fe'l; Nu'mon, shu'la* kabi o'zlashma so'zlarda unidan keyin shu unli tovushning cho'ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi; *mo'jiza, mo'tadil, mo'tabar* kabi so'zlarda **o'** unlisi cho'ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo'yilmaydi;

2) *in'om, san'at, qat'iy, mas'ul* kabi o'zlashma so'zlarda unidan oldin shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi.

ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan fe'llarga **-v,-q,-qi** qo'shimchasi qo'shilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: *sayla-saylov, sina-sinov, aya-ayovsiz; so'ra-so'roq, bo'ya- bo'yoq; o'yna-o'ynoqi, sayra-sayroqi* kabi; 2) **i** unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga **-v,-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **u** aytiladi va shunday yoziladi: *o'qi-o'quvchi, qazi-qazuvchi, sovi-sovuq* kabi. Lekin **i** unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **i** aytiladi va shunday yoziladi: *og'ri-og'riq, qavi- qaviq* kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **uv** qo'shiladi: *ol - oluv, yoz -yozuv* kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: *uz-uzuq, yut-yutuq* kabi. Lekin *uyushiq, burushiq, uchuriq* (shuningdek, *bulduriq*) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

34. **k, q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, *bek, yo'q* kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: *tilak-tilaging, yurak-yuragim, kubok-kubogi, bek-begi; tayoq-tayog'i, qoshiq-qoshig'i, yaxshiroq-yaxshirog'i, yo'q-yo'g'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: *ishtirok-ishtiroki, ocherk-ocherki, erk-erki, huquq-huquqim, ravnaq-ravnaqi, yuq-yuqi* kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) *o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil* kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, *qayir, ayir* kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi qo'shilganda, *ikki, olti, yetti* so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi

unli aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin-o'rnim, qorin-qorni, burun-burning, o'g'il-o'g'ling, ko'ngil-ko'ngli, yarim-yarmi; qayir-qayril, ulug'-ulg'ay, sariq-sarg'ay, ikki-ikkov, ikki-ikkala, yetti-yettov* kabi;

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshlariga **-da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha* kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: *buningiz, o'shanisi* kabi;

3) **o, o', u, e** unilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) *parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo* so'zlariga I,II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying, obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo, avzo, obro', mavqe* so'zlariga **-yi** shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga esa **-si** shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi **y** undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: *dohiysi* kabi);

4) **men, sen** olmoshlariga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi **n** tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki; seni, sening, seniki* kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchalari ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham, hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: *darvozabon; masxaraboz* kabi. Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: *amakivachcha, xolavachcha* kabi;

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan **t** aytilsa ham, hamma vaqt **d** yoziladi: *ishda, misdan, ketdi, kelmabdi* kabi.

37. Quyidagi qo‘shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so‘zlardan fe‘l yasovchi **-illa** (*chirilla, taqilla*) qo‘shimchasi so‘z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo‘lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla, lovulla, gurulla* kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli so‘zlarga (*kel* so‘zidan boshqa), shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan ortirma nisbat yasovchisidan keyin qo‘shiladi: *quvdir, egdir, kutdir, yondir, o‘tkazdir, tomizdir* kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo‘shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: *tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir* kabi;

3) jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach**, **-guncha**, **-gani**, **-gudek**, sifatdosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko‘rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-gina** qo‘shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) **k** undoshi bilan tugagan so‘zlarga, qo‘shilganda bu qo‘shimchalarning bosh tovushi **k** aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yo‘lakkacha, ko‘nikkach, zerikkuncha, to‘kkani, kechik-kudek, bukkan; ekkini, kichikkina* kabi;

b) **q** undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda bu qo‘shimchalarning bosh tovushi **q** aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo‘raqqudek, achchiqqina* kabi;

d) qolgan barcha hollarda, so‘z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo‘shimchalarning bosh tovushi **k** yoki **q** aytilishidan qat’i nazar, **g** yoziladi: *bargga, pedagogga, bug‘ga, sog‘ga, og‘gan, sig‘guncha* kabi.

QO‘SHIB YOZISH

38. *Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab* kabi so‘zlar yordamida yasalgan qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat,*

orombaxsh, kamquvvat, bug‘doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsfat, suvtalab kabi.

39. **-(a)r** (inkori **-mas**) qo‘shimchasi bilan tugaydigan qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *o‘rinbosar, otboqar, cho‘lquvar, ishyoqmas, qushqo‘nmas* kabi.

40. Takror taqlid so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shish bilan yasalgan ot va fe‘llar qo‘shib yoziladi: *pirpirak (pir-pir+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la)* kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o‘xshatish yo‘li bilan bildiruvchi qo‘shma ot va qo‘shma sifatlar qo‘shib yoziladi: *karnaygul, qo‘ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg‘iyko‘z* kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o‘zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *olaqarg‘a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq* kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo‘ljallanganligini bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo‘ra, nosqovoq, ko‘zoynak* kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *tog‘olcha, cho‘lyalpiz, suvilon, qashqargul* kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *kiryuvdi, kelintushdi, qoryog‘di, Urto‘qmoq, Ochil-dasturxon* kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so‘zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo‘shma otlar qo‘shib yoziladi: *mingboshi, so‘zboshi, olmaqoqi* kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki **obod** so‘zi bilan ifodalangan joy nomlari qo‘shib yoziladi: *Yangiyo‘l, To‘rtko‘l, Mirzaobod, Xalqobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo‘lgan joy nomlari ajratib yoziladi: *O‘rta Osiyo, Ko‘hna Urganch, O‘rta Chirchiq* kabi.

48. Rus tilidan aynan o‘zlashtirilgan yoki so‘zma-so‘z tarjima qilish yo‘li bilan hosil qilingan qo‘shma so‘zlar qo‘shib yoziladi: *kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko‘rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti* kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo‘shiladigan qo‘shimchalar qo‘shib yoziladi: *SamDU, ToshDU*ning kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: *O‘zXDP MK* (O‘zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko‘rsatiladi: *yo‘o‘q, nima, himm, uff* kabi.

CHIZIQCHA BILAN YOZISH

51. Juft so‘z va takror so‘z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to‘rt, o‘n-o‘n beshta (10–15 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o‘ylab-netib, so‘ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan* kabi.

Eslatma:

1) juft so‘zdan qo‘shimcha yordamida yasalgan so‘zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *baxt-saodatli, xayr-xo‘shlashmoq* kabi;

2) juft so‘z qismlari orasida **-u (-yu)** bog‘lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo‘yiladi va juft so‘z qismlari ajratib yoziladi: *do‘st-udushman (do‘st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)* kabi;

3) yetakchi va ko‘makchi fe‘l bir xil shaklda bo‘lsa, chiziqcha bilan yoziladi: *yozdi- oldi, borasan-qo‘yasan, uxlabman-qolibman* kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi *qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to‘ppa-to‘g‘ri, bab-barobar* kabi so‘z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin **oppoq** so‘zi qo‘shib yoziladi).

53. So‘zning **-ma, ba-** yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *ko‘chama-ko‘cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam* kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so‘zlar qo‘shib yoziladi: *ro‘baro‘, darbadar* kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki soʻzma-soʻz tarjima qilish yoʻli bilan olingan soʻzlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *unterofitser, kilovatt-soat* kabi.

55. **-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey)** yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qoʻy-e, yashang-e, oʻgʻlim-ey, keldi-yey* kabi. Ammo **-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina(-kina,-qina)** yuklamalari oʻzidan oldin kelgan soʻzga qoʻshib yoziladi: *keliboq, oʻziyoq, koʻrganov, koʻrdiyov, mengina, qoʻshiqqina* kabi.

56. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, **-nchi** qoʻshimchasi oʻrniga chiziqcha (-) qoʻyiladi: *7-sinf, 5-»A» sinfi, 3-, 7-, 8- sinf oʻquvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri* kabi. Tartib sonni koʻrsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: *XX asr, X sinf* kabi.

AJRATIB YOZISH

57. Qoʻshma feʼlning qismlari ajratib yoziladi: *sarf qil, taʼsir et, tamom boʻl, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma* kabi.

58. Koʻmakchi feʼl va toʻliqsiz feʼl mustaqil feʼldan ajratib yoziladi: *aytib ber, olib koʻr, soʻrab qoʻy, koʻra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish* kabi. Lekin mustaqil feʼl bilan yordamchi feʼl orasida tovush oʻzgarishi boʻlsa, bunday qismlar qoʻshib yoziladi: *aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)* kabi.

59. Koʻmakchilar ajratib yoziladi: *shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun boʻyi* kabi. Lekin **bilan** koʻmakchisining **-la** shakli, **uchun** koʻmakchisining **-chun** shakli chiziqcha bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

60. **Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, oʻsha** soʻzlari oʻzidan keyingi yoki oldingi soʻzdan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kun, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, oʻsha yoqqa* kabi. Lekin *birpas, biroz, biratoʻla, birvarakayiga, birmuncha, buyon* soʻzlari qoʻshib yoziladi. Shuningdek, **qay** soʻzi **yoq, yer** soʻzlari

bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu soʻzlar qoʻshib yoziladi: *qayoqqa, qayerda* kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan **toʻq, jiqqa, tim, liq, lang, och** kabi soʻzlar ajratib yoziladi: *toʻq qizil, jiqqa hoʻl, tim qora, liq toʻla, lang ochiq, och sariq* kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: *oʻn bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi* kabi.

63. *Yildan yilga, tomdan tomga* kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi joʻnalish kelishigida boʻlgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi *koʻpdan koʻp, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi* kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan soʻzlarga **i** shaklida, unli bilan tugagan soʻzlarga **yi** shaklida qoʻshiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimai hol* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan soʻzlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi oʻzbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan soʻzlar qoʻshib yoziladi: *gulbeor (guli beor), dardisar* kabi.

BOSH HARFLAR IMLOSI

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Dilbar, Oʻrinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat oʻgʻli, Hamza Hakimzoda, Muhammad-sharif Soʻfizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yel-pigʻichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyoʻl (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chigʻatoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorqoq (yaylov), Qoratogʻ, Pomir (togʻlar), Oqtapa, Uchtepa (tepalar), Zarafshon, Sirdaryo (daryolar), Yoyilma (kanal); Turkiya, Hindiston (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi), Tinchlik dengizi (Oydagi relyef nomi) kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlari sayyora nomi bo‘lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san‘at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo‘yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: «Tong» (mehmonxona), «Saodat» (firma), «Navro‘z» («xayriya jamg‘armasi»), «Kamalak» (matbaa birlashmasi), «G‘uncha» (bog‘cha), «Botanika» (sanatoriy), «Paxtakor» (stadion), «Qutlug‘ qon» (roman), «Dilorom» (opera), «Tanovar» (kuy), «Ozodlik» (haykal), «Jasorat» (yodgorlik), «Sino» (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro‘z bayrami kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: O‘zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi kabi. Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so‘zgina bosh harf bilan boshlanadi: Bosh vazirning o‘rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O‘zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Sog‘liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: «O‘zbekiston Qahramoni» (unvon), «Oltin Yulduz» (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar,

nishonlar nomidagi birinchi soʻzgina bosh harf bilan boshlanadi: «Sogʻlom avlod uchun» (orden), «Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi» (faxriy unvon), «Matbaa aʼlochisi» (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi soʻzi bosh harf bilan boshlanadi: Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim (O. Yoqubov).

Eslatma:

1) koʻchirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi soʻzi (agar u atoqli ot boʻlmasa) kichik harf bilan yoziladi: «Bu men», – qoʻrqibgina javob berdi koʻlaga (O.Yoqubov).

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qoʻyiladi va ular kichik harf bilan yoziladi: Maʼmuriy huquqbuzarlik toʻgʻrisidagi ishni koʻrishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

– mazkur ishni koʻrib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;

– maʼmuriy huquqbuzarlik toʻgʻrisidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar toʻgʻri tuzilgan-tuzilmaganligini... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavqli raqam yoki qavqli harf qoʻyib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi oʻzbek adabiy tilining lugʻat boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy soʻzlar, 2) oʻzbekcha soʻzlar, 3) tojik tilidan kirgan soʻzlar, 4) arab tilidan kirgan soʻzlar, 5) rus tilidan kirgan soʻzlar («Oʻzbek tili» darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot boʻlmagan baʼzi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: AQSH (Amerika Qoʻshma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibida boʻgʻinga teng qism boʻlsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

KOʻCHIRISH QOIDALARI

75. Koʻp boʻgʻinli soʻzning oldingi satrga sigʻmay qolgan qismi keyingi satrga boʻgʻinlab koʻchiriladi: toʻq-son, si-fatli, sifat-li,

pax-takor, paxta-kor kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshikdan kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa kabi.

77. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: dia-gramma, mono-grafiya kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: silin-drik kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko'chiriladi: pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz kabi.

79. Bosh harflardan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko'p xonali raqamlar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-»A» sinf, V «B» guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: «Navro'z-92» (festival), «O'qituvchi-91» (ko'rik tanlov), «Andijon-9», «Termiz-16» (g'o'za navlari), «Boing-767» (samolyot), «Foton-774» (televizor) kabi.

82. A.J.Jabborov, A.D.Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga tenq qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, v.b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI DAVLAT TILI HAQIDA

O‘zbekiston Oliy Kengashining 1989-yil 21-oktabrda bo‘lib o‘tgan o‘n birinchi chaqiriq o‘n birinchi sessiyasi «O‘zbekistonning Davlat tili haqida» Qonun qabul qildi. Bu qonun Oliy Kengashning 1995-yil 21-dekabridagi IV sessiyasida yangi tahrirda qabul qilindi. Ona tilimizga davlat maqomi berilishi O‘zbekiston tarixida, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida katta voqea bo‘ldi. U o‘zbek tilining bundan keyingi taraqqiyotida ham muhim omil bo‘ladi.

Yangi tahrirdagi Qonunning muhim jihati shundaki, unda o‘zbek tilining bugungi jahon hamjamiyatidagi mavqeyi hisobga olindi. Bu Qonunda O‘zbekiston Respublikasining demokratik, tinchliksevar siyosati o‘zining aniq ifodasini topdi. O‘zbek tili O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili sifatida tan olinar ekan, bu narsa respublika hududidagi boshqa tillarning faoliyat ko‘rsatishi, rivojlanishi, O‘zbekistonda yashovchi barcha millat vakillarining o‘z ona tillarida erkin aloqa qilishlari uchun aslo monelik qilmaydi. Qonunning 2-, 4-, 6-, 10-, 14-moddalarida boshqa millat vakillari tillarining amal qilishi himoya qilinadi. Bu esa yangi Qonunning naqadar xolis ekanligini ko‘rsatadi.

1-modda. O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir.

2-modda. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o‘z ona tilini qo‘llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modda. O‘zbek tilining O‘zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi.

Tilning Qoraqalpog‘iston Respublikasida amal qilishiga bog‘liq masalalar, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog‘liq udumlarni ado etishda qo‘llanishini tartibga solmaydi.

Fuqarolar millatlararo muomala tilini o‘z xohishlariga ko‘ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modda. O‘zbekiston Respublikasida Davlat tilini o‘rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo‘lish ta‘minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Fuqarolarga davlat tilini o‘qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda. O‘zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko‘rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa — ularning tillarida faoliyat ko‘rsatadigan maktabgacha tarbiya, bolalar muassasalarini tashkil etish ta‘minlanadi.

6-modda. O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta‘lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o‘rta maxsus va oliy ma‘lumot olishni ta‘minlaydi.

7-modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta‘minlaydi, shu jumladan unga hamma e‘tibor qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta‘minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo‘mitasining roziligi bilan o‘zbek tiliga joriy etiladi.

8-modda. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e‘lon qilinadi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari Davlat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e‘lon etiladi.

9-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta‘minlanadi.

O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek, qatnashchilarning o'zlari tanlagan tillar ajnumanning ish tili hisoblanadi.

10-modda. Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda. Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasidagi xo'jalik nizolarini ko'rib chiqish va hal qilishda davlat tili qo'llaniladi. Xo'jalik nizolari taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham ko'rib chiqilishi mumkin.

12-modda. O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko'ra rasmiylashtirilgan hujjat matni davlat notariusi yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo'lgan taqdirda – boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda. Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligi va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimasi takrorlanishi mumkin.

14-modda. O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

15-modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'iy nazar, o'z ismini, otasining ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda. Televideniye va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda. Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda. Pochta-telegraf jo‘natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko‘ra boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda. Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg‘alari, ish qog‘ozlarining matnlari davlat tilida bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qo‘shma korxonalarining, shuningdek, milliy madaniy jamiyatlar va markazlarning muhrlari, tamg‘alari, ish qog‘ozlari matnlarining tarjimasi davlat tilida takrorlanadi.

20-modda. Lavhalar, e‘lonlar, narxnomalar va boshqa ko‘r-gazmali hamda og‘zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiy-lashtiriladi va e‘lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimasi berilishi mumkin.

21-modda. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yo‘riqnomalar, etiketkalar bilan ta‘minlanadi.

22-modda. Respublikaning ma‘muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko‘chalar va geografik obyektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda. O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o‘zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda. O‘zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o‘zaro muomala, tarbiya va ta‘lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to‘sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo‘ladilar.

TALAFFUZ VA OHANG

Og‘zaki nutqda bir necha xil talaffuz qilinuvchi tovush, qo‘shimcha va so‘zlardan adabiy tilga qabul qilingan bittasi to‘g‘ri talaffuz me‘yori sanaladi. To‘g‘ri talaffuz me‘yorlarini o‘rganuvchi

tilshunoslik bo'limiga *orfoepiya* (yunoncha orfo – «to'g'ri», epos – «so'zlamoch», «nutq») deyiladi.

Talaffuzda ohang muhim o'rin tutadi. Ohang vositasida so'z birikmalari va gap, uning bo'laklari farq qilinadi. *Yangiyo'l (ot, atogli ot) – yangi yo'l (so'z birikmasi)*. Gap bo'laklari talaffuz qilinganda, ular orasida to'xtam (pauza) qilinadi. Ikkita to'xtam orasidagi nutqiy bo'lak sintagma deb yuritiladi. To'xtamning o'zgarishi gap mazmuniga ta'sir qiladi: 1. *Mashinadan / ikki bolali ayol tushdi*. 2. *Mashinadan ikki / bolali ayol tushdi*. 1-gapda ayol bitta, bola ikkita, 2-gapda esa ayol ikkita. Sintagmalar orasiga yozuvda ba'zan vergul qo'yiladi, ba'zan qo'yilmasligi ham mumkin.

Ohang va uning nutqdagi ahamiyati

Og'zaki nutq oqimi bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar ketma-ketligidan iborat. Bunday bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar qatori segment birliklar qatori hisoblanadi. Lekin og'zaki nutqimiz faqat segment birliklardangina tashkil topmaydi. Bulardan tashqari ketma-ket joylashgan va bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar qatori ustiga qo'yilgan ustsegment birliklarga ham ega bo'ladi va bu birliklar nutqimiz ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Ustsegment birliklar urg'u, to'xtam (pauza), nutqning emotional bo'yog'i (darak, so'roq, buyruq, his-hayajon va boshqalar) kabilarni o'z ichiga oladi. Yuqorida ko'rsatilgan ustsegment birliklarning jami nutq ohangini tashkil etadi.

Og'zaki nutqimiz esa segment birliklar bilan ustsegment birliklarning o'zaro munosabatidan iborat bo'ladi. Ko'pincha bunga imo-ishoralar, mimikalar qo'shilib, nutqimizni yana ham ta'sirli, bo'yoqdor qilishga xizmat qiladi.

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiya. Har qanday tilni o'rganayotgan paytingizda, eng avvalo, sizni qurshab turgan narsa va hodisalarning amaliy hayotingiz bilan bog'liq bo'lgan turli xil harakati, holatlari, belgi

va xususiyatlarining shu tilda qanday ifodalanishini, nomlanishini bilishdan boshlaymiz.

Ma'lum bir tildagi ana shunday so'zlar yig'indisi shu tilning lug'at tarkibini tashkil qiladi.

Leksika atamasi ikki ma'noda qo'llaniladi:

a) tilning lug'at tarkibi, so'zlar yig'indisi;

b) lug'at tarkibini o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi.

Leksika atamasining ikkinchi ma'nosi uchun leksikologiya atamasi ham qo'llaniladi.

Leksikologiya grekcha *lexikos* – «so'z, so'zga doir» va *logos* – *ta'limot*» so'zlarining birikuvidan olingan bo'lib, leksika (so'z) haqidagi ta'limot demakdir. Demak, so'z va uning ma'nolarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga leksikologiya (ba'zan leksika) deyiladi.

So'z va leksema. Nutqimiz so'zlarning qo'shiluvidan hosil boladi. So'zni talaffuz qilganimizda va qulog'imiz bilan eshitganimizda go'yo u faqat tovushlar ketma-ketligidan tashkil topgan butunlikdek tuyuladi. So'zni bunday tasavvur qilish bir yoqlamadir, chunki har qanday tovushlar birikmasi so'zni hosil qilavermaydi. Masalan, *so', g'os* singari tovush birikmalarini so'z deb bo'ladimi? Yo'q. So'z bo'lish uchun tovushlar birikmasining o'zigina kifoya qilmaydi. Ma'lum tovush va tovushlar birikmasi ma'no bilan bog'langandagina so'zga aylanadi. Yuqoridagi tovush birikmalarining tarkibini o'zgartirsak, ular ma'lum ma'no bilan bog'lanadi. Masalan, *o's, sog'* kabi.

Demak, so'zning ikki tomoni: moddiy tomoni (tovush yoki harflar ketma-ketligi) va ma'no tomoni mavjud.

Ma'lum ma'no bilan bog'langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi **so'z** sanaladi.

So'z ikki xil ma'no bildiradi:

1. Atash (leksik) ma'nosi. 2. Grammatik ma'nosi.

So'zlarning borliqdagi qanday narsa-hodisalar, belgi-xususiyatlar, harakat-hoatlarni bildirishi uning atash (leksik) ma'nosi sanaladi. Faqat mustaqil so'zlargina atash ma'nosiga ega bo'ladi. Olmoshlar bundan mustasno. Ular atash ma'nosiga ega bo'lgan so'zlarga ishora qiladi.

Lugʻaviy maʼno ustiga qoʻshilib, soʻzning shakliy qismi orqali ifodalangan va uning maʼlum turkumga mansubligini, gapda qanday vazifa bajarishini koʻrsatuvchi maʼno soʻzning grammatik maʼnosi hisoblanadi.

Grammatik maʼnosiz, faqat leksik maʼno bildiruvchi soʻzning qismi uchun **leksema** atamasi qoʻllaniladi. Grammatik shakllangan soʻz morfologiya birligi sifatida, leksema esa leksikologiya birligi sifatida bir-biridan farqlanadi. Gap tarkibida soʻzlarni leksema va grammatik qoʻshimchalarga ajratamiz. Soʻzning grammatik maʼno bildiruvchi qoʻshimchalarsiz qismi leksema sanaladi. Lugʻatlarda bosh soʻz sifatida leksemalar beriladi.

Soʻzlarning lugʻaviy (atash, leksik) va grammatik maʼnolari

Misollar	Lugʻaviy maʼno	Grammatik maʼno
I Gullar ochildi.	Narsa	Ot, bosh kelishikda, koʻplikda, ega
Qizil koʻylak kiydi.	Belgi, rang	Sifat, oddiy daraja, asliy sifat, aniqllovchi
Maktabga bordim.	Harakat	Feʼl, oʻtgan zamon, aniq nisbat, xabar mayli, 1-shaxs, birlik, boʻlishli, kesim
Oʻnlab oʻquvchilar keldilar.	Miqdor, raqam	Son, chama son, sodda son
Onam tez keldilar.	Holat	Ravish, holat ravishi

Tilimizdagi barcha soʻzlarda **atash** maʼno yoʻq, **grammatik** maʼno bor.

Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlar

Soʻzlar bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlarga boʻlinadi. *Oʻn, Toshkent, Mirzachoʻl* singari aniq bir maʼnoni ifodalash uchun qoʻllanilgan soʻzlar bir maʼnoli soʻzlar yoki *monosemiya* sanaladi.

Nutqiy jarayonda ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'zlarga *ko'p ma'noli so'zlar* yoki *polisemiya* deyiladi. Polisemiya grekcha *poli* – «ko'p», *xemiya* – «ma'no» so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demakdir.

Ko'p ma'noli so'zlarda ma'no qanchalik ko'p bo'lsa ham, lekin u bir so'z hisoblanaveradi. Shuning uchun ham ko'p ma'noli so'zlarda ma'nolardan biri to'g'ri ma'no (yoki o'z ma'no), qolganlari esa ko'chma ma'no bo'ladi. Ko'chma ma'nolar nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'langanda namoyon bo'ladi, nutq tarkibidan ajratilganda esa to'g'ri ma'nosi asosiy ma'no bo'lib qoladi. Masalan: *tosh* so'zi nutq qurshovidan ajratib olinsa, «qattiq jism» ma'nosini anglatadi.

So'zlarning nutq jarayoniga bog'liq bo'lmagan atash (leksik) ma'nosi o'z ma'no sanaladi.

So'zning nutqda boshqa so'zlarga bog'lanib hosil qiladigan yondosh ma'nosi ko'chma ma'no hisoblanadi. Masalan: *Odamning qulog'i* – o'z ma'noda, *qozonning qulog'i* – ko'chma ma'noda.

O'z va ko'chma ma'no birikib ko'p ma'noli so'zni hosil qiladi.

Bir ma'noli so'zlar tilimizda kam sonni tashkil qiladi va ilmiy, kasb-hunarga doir atamalarni, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi. Yangi so'zlar (neologizmlar) ham davrlar o'tishi bilan qo'shimcha ma'nolarni anglatadi.

Ko'p ma'noli so'zlarning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

Ko'chma ma'nolar va ularning turlari. Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomlari ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomlari sifatida ham qo'llanadi. Shunday vaqtda bitta nom bir necha narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomlari sifatida xizmat qiladi. Masalan, *burun* so'zi «tirik organizmning yuz qismidan bo'rtib chiqqan nafas olish organi» ma'nosini ifodalash bilan birgalikda «yerning suvlikka tomon bo'rtib chiqqan qismi» ma'nosini ham ifodalaydi.

Predmetlar o'rtasidagi tashqi o'xshashlik (yuz qismdan bo'rtib chiqqan burun bilan yer qirg'og'ining dengiz yoki okeanga qarab bo'rtib chiqishi o'rtasidagi o'xshashlik) birining nomini ikkinchisi o'rnida qo'llashga asos bo'lgan.

Ma'no ko'chishining nima asosda ro'yobga chiqishiga ko'ra *metafora*, *metonimiya*, *sinekdoxa*, *vazifadoshlik* singari turlari mavjud.

Metafora yo'li bilan ma'no ko'chirilishi. Biror narsa, belgi yoki harakatning nomini o'zaro o'xshashligi bo'lgan boshqa narsa, belgi yoki harakatga ko'chirish metafora usuli bilan ma'no ko'chish deyiladi.

Metafora usuli bilan ma'no ko'chishi quyidagicha:

a) ifodalananayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakliy o'xshashlik asosida: *burun* («*odamning burni*») *burun* («*choynakning burni*»);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: *cho'qqi* («*tik narsalarning eng yuqori nuqtasi*») – *cho'qqi* («*erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori pog'ona, daraja; ilm-fan cho'qqisi*»);

c) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtai nazaridan o'xshatish asosida: *bosh* («*tananing bo'yindan yuqori qismi: odamning boshi*») – *bosh* («*tik narsalarning tepa qismi: shamol bo'lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi*»);

d) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: *urmoq* («*qo'l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq: Bektemir miltiq qo'ndog'i bilan uning peshonasiga bir urdi*») – *urmoq* («*tanqid qilmoq: ota-buvamni kavlab, gazetaga urib chiqishdi*»).

Metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chirilishi. Yunoncha «qayta nomlash» demakdir. Bunday ko'chirilish predmetlar yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi.

Buning quyidagi ko'rinishlari bor:

a) o'simlikning nomi shu o'simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga ko'chiriladi: *qahva* (*qahva daraxti*) – *qahva* (*shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe*);

b) narsa (idish) ichidagi narsaning ma'nosi o'sha narsaga (idishga) o'tkaziladi: *bir tovoqni tushirdim (bir tovoq oshni yedim ma'nosida);*

c) muallifning nomi asarining nomi bilan qo'llaniladi: *Hamzani o'qidim, Navoiyni oldim qo'limga* kabi. Bu o'rinda Hamza asarlari, Navoiy asarlarini o'qidim, qo'lga oldim degan ma'no tushuniladi.

d) harakat yoki uning natijasi shu harakatni bajarishdagi vosita, qurol bilan almashtiriladi: *Uning perosi qasos o'ti bilan yonardi. Mazkur gaplarning hammasi ustoz S.Ayniy qalamiga tegishli.*

e) biror narsani u yasalgan material bilan almashtirish: *Qo'lda po'lat shirqillar (qilich demoqchi);*

f) ma'lum mamlakatda, davlatda yoki ma'lum o'rinda yashab turgan kishilar ma'nosi shu yerga, davlat yoki mamlakatga ko'chiriladi: *Majlisga butun qishloq keldi;*

g) alohida olingan aniqlovchi to'liq narsani almashtiradi: *Yalqov Mamajon samovarda yotib tush ko'radi.* Bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: *auditoriya (o'quv xonasi) – auditoriya (o'quvchilar guruhi: auditoriya sukutda).*

Sinekdoxa va uning uslubiy xususiyatlari

– *Farzandi bormi?*

– *Tirnoqqa zor.*

Yuqoridagi dialogda tinglovchi so'zlovchining savoliga «Yo'q» deb javob berishi ham mumkin edi, lekin u «tirnoqqa zor» iborasini ishlatishni ma'qul ko'rdi. Bu bilan suhbat mavzusiga aylangan shaxsning farzandi yo'qligini bayon qilish bilan cheklanib qolmay, uning farzand ko'rishga tashnaligini ham alohida ta'kidlab ko'rsatdi.

Nima uchun farzand yoki bola o'rniga tirnoq so'zi ishlatilyapti? Tirnoq bolaning bir kichkinagina a'zosi. Shu a'zoga ham zorligi, tashna ekanligini bilish bilan bolaga zor ekanligi bo'rttirib ko'rsatilyapti.

Bu o'rinda butun bir narsa, ya'ni bola uning qismi – tirnog'i orqali ifodalanyapti. Ana shunday ma'no ko'chish usuli sinekdoxa hisoblanadi.

Sinekdoxa grekcha *synekdoche* «birgalikda anglash» soʻzidan olingan boʻlib boʻlak orqali butunni yoki butun orqali boʻlakni ifodalashni bildiradi.

Sinekdoxa yoʻli bilan maʼno koʻchirilishi nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga koʻchiriladi: *qoʻl (butun) – qoʻl (qism – «barmoq maʼnosida»). Besh qoʻl barobar emas; bosh (butun) – bosh (qism – «miya», «aql-hush» maʼnolarida). Togʻning koʻrki tosh bilan, odam koʻrki bosh bilan.*

b) qismning nomi butunga koʻchiriladi: *olma (qism – «meva») olma (butun – daraxt) olma gulladi, eshik (qism – «uyning eshigi», «hovlining eshigi») – eshik (butun →uy», «hovli») Eshigimda juda koʻp odamlar ishlagan; tuyoq (qism) – tuyoq (butun – «uy hayvoni», «mol») Nikolay zamonida ostonam tuyoq koʻrmagan.*

Kinoya va uning uslubiyati. Kinoya – soʻzlarning aks maʼnoda qoʻllanishi. Bunday koʻchishlarni tushuntirish uchun soʻzlar yozuvda qoʻshtirnoqqa olinadi: *Qoʻshinning oldingi qismi «dushman» lagerini egallashga ulgurgan edi.*

Vazifadoshlik va uning uslubiyati. *Koʻchalarni chiroqlar yop-yorugʻ qilib turibdi. Chiroq piligini pasaytirdi.* Bu ikki gapda qoʻllanilgan chiroq soʻzining maʼnosiga eʼtibor bersangiz, u bir xil vazifa bajaruvchi ikkita bir-biriga oʻxshamaydigan narsalarni ifodalayotganining guvohi boʻlasiz. Birinchisida «elektr toki orqali yorituvchi noksimon (lampochka) yoki tayoqsimon asbob»ni, ikkinchisida esa «kerosinga pilik solish vositasi bilan yorituvchi, asos va shisha qismlardan tashkil topgan asbob»ni bildiradi.

Bu asboblarning shakliga koʻra bir-biriga oʻxshamaydi, makon va zamonda ularning aloqadorligi ham yoʻq, lekin har ikkisi yoritish vazifasini bajaradi.

SOʻZLARNING SHAKL VA MAʼNO MUNOSABATLARIGA KOʻRA TURLARI

Tildagi ayrim soʻzlar shakliy jihatdan, ayrimlari maʼno jihatdan, bir xillari esa talaffuzi jihatdan oʻxshash boʻladi. Ayrim

soʻzlarning maʼnolari esa bir-biriga qarama-qarshi boʻladi. Ana shu xususiyatlariga koʻra soʻzlar guruhlarga boʻlinadi. Soʻzlarning bunday shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari quyidagilar:

1. Omonimlar (shakldosh soʻzlar)
2. Sinonimlar (maʼnodosh soʻzlar)
3. Antonimlar (zid maʼnoli soʻzlar)
4. Paronimlar

Omonimlar – talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo turli atash maʼnolarini bildiradigan soʻzlardir. Masalan, *olma (meva) – olma (harakat) – tut (daraxt) – tut (harakat)*.

Omonimlar bir xil soʻz turkumiga ham, har xil soʻz turkumiga ham oid boʻlishi mumkin. Masalan, *chang (musiqasi) – chang (toʻzon), zang (temirning zangi) – zang (uzumning zangi) – zang (ovoz); chopmoq (yugurmoq) – chopmoq (kesmoq); yozmoq (qalamda) – yozmoq (dasturxon)*. Bunday omonimlar har bir turkum doirasida grammatik formalar bilan shakllanganda ham oʻzaro omonim boʻlib qolaveradi. Masalan: *ot (ism) va ot (ish hayvoni)* omonimlarini olib koʻraylik:

		+im	+ning
		+ing	+ni
		+i	+ga
<i>Ot¹</i>	+lar	+imiz	+da
<i>Ot²</i>		+ingiz	+dan
		+i	

Bu omonim soʻzlar har xil leksik maʼno ifodalasa ham ot turkumiga oidligi uchun otlarga xos har qanday grammatik formada oʻzaro omonimlik munosabatida boʻladi.

Ot (ism) ot turkumi – *ot (hatakati)* feʼl soʻz turkumiga oid. Bu soʻzlarda omonimlik turli soʻz turkumlari doirasida yuzaga kelyapti. Shuning uchun bu soʻzlarga grammatik formalar qoʻshilganda omonimlik munosabat saqlanmaydi.

Shakldosh soʻzlar bir qarashda koʻp maʼnoli soʻzlarga oʻxshab ketadi. Ularni bir-biridan farqlash kerak. Koʻp maʼnoli soʻzlar bir soʻzning oʻz va koʻchma maʼnolarida qoʻllashdan hosil boʻladi. Shakldosh soʻzlar esa shakli oʻxshash ikki va undan ortiq soʻzlardir.

Koʻp maʼnoli soʻz maʼnolari oʻrtasidagi bogʻlanish yoʻqolish natijasida omonimlar paydo boʻlishi mumkin: *dam* – *nafas* (oʻz maʼnosi) *dam* – *bosqon* (koʻchma maʼnosi), *dam* – *hordiq* (koʻchma maʼno).

Omonimlar leksik omonimlar va qoʻshimcha omonimlarga boʻlinadi. Yuqorida leksik omonimlar haqida gapirildi. Qoʻshimcha omonimlar: *tepki* (ot) – *kechki* (sifat), *tortma* (ot) – *burama* (sifat) kabi.

Sinonimlar – shakli har xil boʻlsa ham, maʼnolari bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlardir. Sinonim soʻzlar bir umumiy maʼnoni: predmetlarni (*ovqat*, *taom*, *osh*) predmetning bir xil belgisini (*ishchan*, *harakatchan*, *tirishqoq*), bir xildagi harakatni (*asramoq*, *saqlamoq*) bildiradi.

Bunday soʻzlar ikki yoki undan ortiq soʻzdan iborat boʻlgan sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu qatordagi maʼnosi betaraf, uslubiy boʻyoqdorlikdan xoli boʻlgan, koʻp qoʻllanadigan soʻz asosiy soʻz (dominant) deb ataladi: *chiroyli*, *goʻzal*, *koʻhlik*.

Koʻp maʼnoli soʻzlar koʻchma maʼnosida boshqa soʻzlar bilan sinonim boʻlishi mumkin: *bitirmoq* – *tugatmoq*; *bitirmoq* – *bajarmoq*, *bitirmoq* – *yoʻqotmoq*.

Sinonim soʻzi grekcha sinonimos (bir nomli) soʻzidan olingan. Sinonim soʻzlar nutqning taʼsirli boʻlishiga yordam beradi. Sinonim soʻzlar bir xil soʻz turkumiga oid boʻladi: *hayoli*, *andishali*, *iboli* (sifat); *yuz*, *aft*, *bashara*, *chehra*, *turq* (ot); *gapirdi*, *soʻzladi* (feʼl).

Tildagi oʻzlashma (boshqa tildan kirgan) soʻzlar oʻzbekcha soʻzlar bilangina emas, balki oʻzaro ham sinonim boʻlishi mumkin: *respublika* – *jumhuriyat*. Tub soʻzlar yasama soʻzlar bilan sinonim boʻlishi mumkin: *his* (tub) – *sezgi* (yasama), *savol* (tub) – *soʻroq* (yasama). Sinonim qatordagi soʻzlar eskirishi mumkin: *odat*, *rasm*, *urf*, *fan* (*rasm*, *odat*).

Agar sinonim soʻzlar har jihatdan teng kelsa, ular oʻzaro farq qilmasa leksik dubletlar deb ataladi: *kosmos – fazo*.

Maʼlum gap yoki matn ichidagina oʻzaro sinonim boʻlgan soʻzlar shartli sinonimlar deyiladi: *Nega kerak edi shu chiroy, shu oʻt? Shu yoniq yulduzni koʻzga yashirmoq?* Bu misoldagi *chiroy, oʻt* va *yoniq yulduz* soʻzlari **shartli sinonimlar** hisoblanadi.

Sinonimlar leksik sinonimlar va qoʻshimcha sinonimlar boʻladi. **Leksik sinonimlar:** *yurt, vatan, diyor*. **Qoʻshimcha sinonimlar:** *-li, -ser, no-, -siz: gʻayratli—sergʻayrat, nooʻrin-oʻrinsiz*.

Maʼnodosh soʻzlar bir maʼnoni xilma-xil soʻzlar orqali turli nozik maʼno qirralari bilan ifodalashda, soʻz sehrini namoyish etishda, nutqni bezashda, taʼsirchanligini taʼminlashda katta ahamiyatga ega.

Maʼnodosh soʻzlar bir umumiy maʼnoni ifodalasa ham, shu umumiy maʼnoni qanday ifodalash nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi. Masalan: *shivirlamoq, gapirmoq, baqirmoq, boʻkirmoq* soʻzlari soʻzlash umumiy maʼnosi bilan bir xil boʻlsa ham, ular ovoznining baland-pastligiga koʻra farq qiladi. Shuningdek, *toʻngʻil-lamoq, mingʻirlamoq, vaysamoq, javramoq* soʻzlari ham soʻzlash umumiy maʼnosi bilan yuqoridagi soʻzlar bilan birlashadi, lekin ulardan salbiy bahoga egaligi bilan farq qiladi. *Irod etmoq, bayon etmoq* singari soʻzlar kitobiy uslubga xoslanishi bilan farqlanadi.

Koʻryapsizki, bir maʼnoni oʻzingizning maqsadingizga muvofiq bir necha soʻzlardan bittasini tanlash orqali ifodalash mumkin. Bu bilan nutqning taʼsirchanligini oshirish orqali soʻz sehrini namoyon qilishga erishiladi.

Antonimlar — qarama-qarshi maʼnoli soʻzlardir. Antonim soʻzi grekcha *anti* (zid, qarama-qarshi) va *onuma* (nom) soʻzlaridan tuzilgan. Antonimik juftlikdagi soʻzlar faqat bir xil soʻz turkumlariga oid boʻladi: *yaxshilik – yomonlik (ot), uzun – qisqa (sifat), koʻp – oz (ravish), keldi – ketdi (feʼl)*.

Zid maʼnoli soʻzlar doimo ikki qarama-qarshi aʼzodan iborat boʻladi. Birini aytgach, ikkinchisi xayolimizga keladi. Masalan: *achchiq* deyishimiz bilan *shirin* esimizga tushadi. Zid maʼnoli soʻzlar birgalikda qoʻllanib, yangi soʻz hosil qilishi mumkin. Masalan: *yosh-*

u qari -bari, achchiq-chuchuk -ovqat turi, uzoq-yaqindan -hamma yoqdan kabi.

Antonimik juftlik hosil bo'lishi uchun ikkita mustaqil tushuncha ma'no jihatdan o'zaro qarama-qarshi bo'lishi kerak. Fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar har bir ma'nosi bilan ayrim-ayrim so'zlarga antonim bo'lishi mumkin: *qattiq yer — yumshoq yer; qattiq (xasis) odam -saxiy odam*. Antonimik juftlar ko'chma ma'no ifodalashi mumkin: *tun-u kun (ravishga ko'chgan), achchiq-chuchuk (otga ko'chgan)*.

Bir sinonimik qatordagi antonim so'z sinonimik qatordagi barcha so'zlarga antonim bo'ladi: *chiroyli — go'zal — xushro'y — ko'hlik — xunuk — badbashara — badburush*.

Antonimlikda uchta belgi bor: 1) shakliy jihatdan har xillik; 2) ma'no jihatdan har xillik; 3) ma'nodagi o'zaro zidlik.

Qo'shimchalar antonim ko'rinishda bo'lishi mumkin: *aqlli — aqlsiz, bema'ni — bama'ni*. Antonimlar badiiy adabiyotda tazod (badiiy san'at usuli) yaratish uchun xizmat qiladi.

Paronimlar — aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil so'zlardir. Paronimlar ko'pincha bir tovush bilan bir-biridan farq qiladi: *asr — asir, shoh — shox, amr — amir* va boshqalar.

Paronim so'zi *para* (juft) va *onuma* (nom) so'zlaridan tuzilgan. Paronimlar ba'zan og'zaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir so'z turkumiga ham, turli so'z turkumlariga ham oid bo'lishi mumkin; *oriq (sifat) — ariq (ot); zirak (ot) — ziyrak (sifat); asr (ot) — asir (ot)*.

Paronimiya adabiy me'yor bo'yicha talaffuz etmaslikdan yuzaga keladi. Masalan, *shahrimiz nufuzi ikki milliondan oshdi*. Bu gapda tagiga chizilgan so'z aslida nufusi tarzida bo'lishi kerak (*nufuz — obro', nufus — aholi*). Yana misollar keltirish mumkin: *adl (adolat, odillik) — adil (tik, egilmagan)*. *Asl (tub, haqiqiy) — asil (eng yaxshi, toza)*. *Ahl* (bir soha odamlari) — *ahil* (inoq, totuv). Talaffuzi yaqin bo'lganligi uchun bunday so'zlarni bir-biri bilan almashtirib qo'yish ehtimoli bor. Nutqingizni aniq, ravon

bo'lishini istasangiz, ana shunday xatoga yo'l qo'ymaslikka harakat qiling.

Uyadosh so'zlar. Bir mazmuniy uyaga (guruhga) mansub bo'lgan so'zlar uyadosh so'zlar deyiladi. Masalan: kiyim turlari: *ko'ylak, shim, kostum, do'ppi* va h.k.

Tilimizdagi barcha so'zlar ongimizda ma'lum mazmuniy uyalarga birlashgan holda saqlanadi. Bu esa so'zlarning xotirada oson saqlanish va nutqiy jarayonda ulardan oson foydalanish imkonini beradi.

Uyadosh so'zlarni ma'nodosh so'zlardan farqlash kerak. Ma'nodoshlar bir tushunchaning turli qirralarini ifodalaydi, uyadosh so'zlar esa bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalaydi.

O'ZBEK LEKSIKOGRAFIYASI (LUG'ATSHUNOSLIK)

Leksikografiya lotincha *leksikos* «so'z», *grapho* «chizmoq», «yozmoq» so'zlaridan olingan bo'lib, lug'at tuzish amaliyoti va nazariyasi bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning bo'limidir. Tilimizdagi so'zlarning alifbo tartibida joylashtirilishiga lug'at, lug'at tuzish qoidalarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasiga esa lug'atshunoslik (leksikografiya) deyiladi.

Leksikografiya nazariyasining predmeti lug'at tuzish tamoyillari va uslubiyotlaridir.

Leksikografiya amaliyoti esa lug'at tuzuvchilarning ishini tashkil etish, so'zlarni kartochkalarga tushirish, sistemaga solish va saqlash singarilarni o'z ichiga oladi.

Leksikografiya nazariyasida lug'at turlari, so'zlik tarkibi va so'z maqolasining tuzilishi asosiy o'rinni egallaydi.

Avvalo, lug'atlar ikki turli bo'ladi: 1) ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar, 2) filologik (lingvistik) lug'atlar.

Bu ikki turdagi lug'atlar lug'at birliklarining nimaga qaratilgani bilan farqlanadi. Lug'atga kiritilayotgan birliklar barcha tushunchalarni o'z ichiga olsa, ensiklopedik (qomusiy) lug'at, ma'lum bir tildagi so'zlarni o'z ichiga olsa, filologik lug'at hisoblanadi.

O'zbek leksikografiyasining tarixi M.Qoshg'ariyning XI asrda yuzaga kelgan «Devonu lug'atit turk» nomli lug'atiga borib taqaladi. Bu davr ichida o'zbek tili bilan bog'liq holda ko'pgina lug'atlar yaratilgan bo'lib, ulardan faqat Alisher Navoiy asarlari yuzasidan tuzilgan Tole Imoniyning «Badoyi ul-lug'at» nomli chig'atoycha-forscha lug'atini (XV), «Abushqa» nomi bilan mashhur bo'lgan chig'atoycha-turkcha lug'atni (XVI), Muhammad Yoqub Chingiyning «Kelurnoma» nomli o'zbekcha-forscha lug'atini (XVII asr) ko'rsatib o'tish mumkin.

Ensiklopedik (qomusiy) lug'atda turli xil tarixiy voqealar, tarixiy shaxslar, ilmiy tushunchalar va boshqalar o'z ifodasini topadi. Umuman, ensiklopedik lug'atlar ma'lum bir xalqning madaniy-ma'naviy, ilmiy-amaliy, siyosiy-iqtisodiy hayotiga doir barcha tushunchalarni qamrab oladi va bu tushunchalar unda o'z izohini topadi.

Qomusiy lug'atlarni yaratish uzoq davom etadigan, mashaqqatli ish sanaladi. Unga kiritiladigan maqolalar tushunarli, ravon tilda berilishi, ular turli-tuman kattalar, sxemalar, rangli va oq-qora rasmlar, atoqli shaxslarning portretlari bilan bezatilishi lozim.

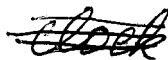
Misol uchun 14 jildlik O'zSEning 1-jildini tayyorlash ishida 14 ta akademik, 13 ta akademⁿⁱyaning muxbir a'zosi, 88 ta fan doktori, professor, 539 ta fan nomzodi va boshqa ko'plab mutaxassislar qatnashgan. Unda 3350 ta maqola mavjud. Mazkur jild ustida 1965–1971-yillar mobaynida tayyorlov ishlari olib borilgan.

1971–1980-yillar oralig'ida O'zSEning 14 jildi nashrdan chiqqan. O'sha davr uchun bu juda katta voqea edi, lekin ushbu qomusiy lug'atdagi ko'plab maqolalar bugungi kun talabiga javob bermaydi, eskirdi. Ularni qayta ishlash, mustaqillik mafkurasi nuqtai nazaridan yoritish lozim bo'lib qoldi.

Filologik lug'atlar, ularning tiplari

Lug'at oldiga qo'yilgan maqsadiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi: izohli lug'at, tarjima lug'ati, imlo lug'ati va boshqalar.

Filologik lug'atlar ma'lum bir tildagi so'zlarni o'z ichiga oladi. So'zlar muayyan bir tartibda (yo alfavit asosida, yo mazmuniy guruhlar asosida) joylashtiriladi.

Filologik lugʻatlarning oʻzi, eng avvalo, izohli va tarjima lugʻatlariga boʻlinadi.

Tildagi barcha soʻzlarning qanday maʼnolarni bildirishini tanishtiruvchi lugʻat izohli lugʻat, muayyan tildagi soʻzlarning ikkinchi tilda qanday soʻzga teng kelishini koʻrsatuvchi lugʻatlar esa **tarjima lugʻati** sanaladi.

Bir xil qoʻshimchali soʻzlar **ters lugʻatga** joylashtiriladi.

1981-yili Moskvadagi «Russkiy yazik» nashriyotida nashr qilingan 2 jildlik «Oʻzbek tilining izohli lugʻati», 2001-yili Toshkentdagi «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati tomonidan nashr etilgan «Oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati» yoki oʻzbekcha-ruscha, inglizcha-ruscha-oʻzbekcha lugʻatlar bunga misol boʻla oladi.

Izohli lugʻatlar soʻzlikning tanlanishiga koʻra umumiy va tarmoq lugʻatlarga boʻlinadi. Tilning barcha soʻzlarini izohlashga qaratilgan lugʻatlar **umumiy izohli lugʻatlar**, maʼlum bir tarmoqqa doir soʻzlarnigina tanlab, ularni bir tartibda joylashtirib izohlashni maqsad qilgan lugʻatlar **tarmoq lugʻat** hisoblanadi. (Masalan, kasb-hunarga doir lugʻatlar, maʼlum fan sohasi boʻyicha atamalar lugʻati va boshqalar).

Har qanday lugʻat shu lugʻatning egasi boʻlgan xalqning katta madaniy va maʼnaviy boyligi sanaladi.

Imlo lugʻati va undan foydalanish. Har bir tildagi soʻzlarni toʻgʻri yozishga qaratilgan maxsus qonun-qoidalar majmui boʻladi, bunga **imlo** yoki **orfografiya qoidalari** deyiladi. Imlo qoidalari amaldagi yozuvga mos ravishda yaratiladi. Kirill yozuviga asoslangan hozirgi oʻzbek yozuvi uchun bugungi kunga qadar 1956-yilda yaratilgan imlo qoidalari asos vazifasini oʻtab kelmoqda.

Lotin yozuviga asoslangan yangi oʻzbek yozuviga oʻtilishi munosabati bilan imlo qoidalariga ham sezilarli darajada oʻzgartirishlar kiritildi. Shu munosabat bilan 1995-yili A.Hojiyev muharrirligida yangi «Oʻzbek tilining imlo lugʻati» nashr qilindi.

Imlo lugʻatlarida soʻzlar orfografiya qoidalari asosida alifbo tartibi bilan beriladi.

Etimologik lugʻat va undan foydalanish. Tildagi har bir soʻz oʻzining kelib chiqish tarixiga, etimologiyasiga ega. Masalan, Toshkent soʻzi qadimda Shosh, Choch nomlari bilan yuritilgan. Aytishlariga qaraganda, bugʻdoy, sholi yanchiladigan xirmonning oʻrnini, maydonni choch, shosh deb atashgan ekan. Unga joy maʼnosini bildiruvchi kent soʻzini qoʻshishib, Chochkent – Toshkent deb atay boshlashgan.

Tildagi soʻzlarning kelib chiqish tarixini oʻz ichiga olgan lugʻatlar **etimologik lugʻatlar** sanaladi.

Professor Sh.Rahmatullayevning koʻp yillik samarali mehnatlari tufayli oʻzbek tilida ham dastlabki etimologik lugʻat paydo boʻldi.

Bilib oling: Navoiy asarlari lugʻati – Toshkent, Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1972, 784-bet.

Oʻzbek tilining izohli lugʻati – Moskva «Russkiy yazik» nashriyoti, 1981. 1-jild, 632-bet, 2-jild, 715-bet.

Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati – Toshkent, FAN nashriyoti, 1-jild, 656-bet, 1983; 2-jild, 644-bet, 1983, 3-jild, 622-bet, 1984; 4-jild, 634-bet. 1984.

Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lugʻati – Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh taxririya, 1998, 318-bet.

Oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati: –T., «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririya, 2001.

Birlashgan oʻzbek alfaviti va orfografiyasi. – Toshkent: OʻzFAN, 1940.

S.Ibrohimov, M.Rahmonov. Imlo lugʻati. – Toshkent: «Oʻqituvchi», 1956, 1964.

S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.Ahmedov. Oʻzbek tilining imlo lugʻati. – Toshkent: FAN, 1976.

A. Hojiyev muharrirligi ostida chiqarilgan Oʻzbek tilining imlo lugʻati. –Toshkent: «Oʻqituvchi», 1995.

Oʻzbek tilshunosligida hali yaratilmagan lugʻatlar ham bor.

Jumladan: 1.»Oʻzbek tilining izohli etnografik lugʻati»,

2.»Oʻzbek tilining qoʻshma soʻzlar lugʻati» kabi.

O‘zbek tili leksikasining boyish manbalari

Tilning boyish yo‘llari. Mustaqillik yillarida hayotimizda katta o‘zgarishlar ro‘y berdi. Yangi-yangi tushunchalar vujudga keldi. Yangi tushunchalar ko‘proq tilning ichki imkoniyatlari: a) shevalardan so‘z olish; b) so‘z yasash imkoniyatidan foydalanish asosida yuzaga keladi. Masalan: *ishchi, gulzor, bog‘bon* kabi. Ba‘zan yangi tushunchalar boshqa tillardan so‘z olish yo‘li bilan ham ifodalanadi. Bunday so‘zlar olinma so‘zlar hisoblanadi. Boshqa tillardan o‘zbek tiliga kirib o‘zlashib qolgan so‘zlarga olinma so‘zlar deyiladi. Masalan: *radio, televizor, tramvay, kollej, litsey*. Bular tilning tashqi imkoniyati sanaladi.

So‘zlar bir tildan ikkinchi tilga xalqlar o‘rtasidagi siyosiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa aloqalar natijasida o‘zlashadi.

Shuni bilingki, dunyoda boshqa tillardan so‘z olmaydigan bironta ham til yo‘q. *Kurash, yonbosh, chala, halol* so‘zlari dunyoning barcha tillariga kirib borayotgani kabi, bizning tilimiz ham turmushimizga kirib kelgan bir qator yangi tushunchalarni ifodalovchi olinma so‘zlar hisobiga boyib bormoqda.

Barqaror birikmalar va ularning tasnifi

Barqaror birikmalar. Nutq jarayonida fikrimizni bayon qilish uchun so‘zlar yordamidagina emas, balki bir necha so‘zlarning barqaror bog‘lanishidan hosil bo‘lgan birikmalardan ham foydalanamiz. Masalan, *Toshkentdagi istiqloq davrida qurilgan inshootlarni ko‘rib, og‘zim ochilib qoldi*. Bu gapda *og‘zim ochilib qoldi* birikmasi so‘zlovchi tomonidan nutqqa tayyor holda olib kirilgan.

Og‘iz ochilib qolmoq birikmasi nutq jarayoniga qadar ham tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud va mazmunan bir leksema *hayron bo‘lmoq* leksemasi ifodalagan ma‘noga teng keladi. Yoki: «*Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda*», – deydi xalqimiz jumlasida *deydi xalqimiz* birikmasi tarkibidagi so‘zlar o‘zaro erkin bog‘langan bo‘lsa, undan oldingi so‘zlar

soʻzlovchining nutqiga qadar xalqimiz tomonidan yaratilgan, tilimizda tayyor holda soʻzlarning xuddi shunday tarkibini doimiy saqlagan holda mavjuddir.

Ikki va undan ortiq soʻzlarning oʻzaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud boʻlgan til birikmalari barqaror birikmalar (turgʻun birikmalar) deyiladi.

Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar: 1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik. 2. Maʼno butunligi. 3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi.

Barqaror birikmalardan oʻrinli foydalanish nutq goʻzalligini taʼminlaydi, shuning uchun ular nutqimiz koʻrki hisoblanadi.

Barqaror birikmalarni oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi **paremiologiya** (lotincha parema «barqaror», «logos» taʼlimot), barqaror birikmalar lugʻatini tuzish muammolarini oʻrganuvchi boʻlim esa **paremiografiya** (lot. parema – barqaror, grofho «yozmoq») sanaladi.

Barqaror birikmalar tasnifi. Barqaror birikmalar nutqqa tayyor holda olib kirilishi, tarkibiy qismlarining barqarorligi belgisiga koʻra umumiylikni tashkil etsa ham, maʼno butunligi nuqtai nazaridan turlichadir. Shunga koʻra barqaror birikmalar quyidagi guruhlarga boʻlinadi: 1. Frazeologizmlar. 2. Maqol va masallar. 3. Aforizmlar.

Barqaror birikmalarning bir guruhi tarkibidagi soʻzlar maʼno jihatdan uygʻunlashib, mazmuniy yahlitlikni vujudga keltiradi va koʻpincha mazmunan bir leksemaga teng keladi va koʻchma maʼnoda ishlatiladi.

Masalan, *qulogʻi ding boʻlmoq – hushyor boʻlmoq, qovogʻi osilmoq – xafa boʻlmoq, ogʻzining tanobi qochmoq – quvonmoq* kabi.

Maʼno yaxlitligiga ega boʻlgan va nutqiy jarayonga qadar ikki va undan ortiq soʻzlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, maʼnosi bir soʻzga teng keladigan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi koʻchma maʼnodagi soʻzlar birikmasi yoki gaplarga **frazeologizmlar** (iboralar) deyiladi.

Frazeologizmlar gap tarkibida yaxlit holda bitta soʻroqqa javob boʻladi va bitta gap boʻlagi vazifasida keladi. Frazeologizmni tashkil

etgan soʻzlar frazeologizmning faqat ichki uzvlari sanaladi. Gapning boshqa boʻlamlari bilan yaxlit, bir butun holda munosabatga kirishadi.

Masalan, *Rais daladagi hosilni koʻrib boshi osmonga yetadi*. Bu gapda *boshi osmonga yetdi* qismi butun holda kesim vazifasida keladi.

Iboralarda ham shakldoshlik, maʼnodoshlik va zid maʼnolilik mavjud. Masalan:

shakldosh iboralar: *boshga koʻtarmoq-eʼzozlamoq, boshga koʻtarmoq-toʻpolon qilmoq; maʼnodosh iboralar:* *boshi osmonda-ogʻzi qulogʻida- doʻppisini osmonga otmoq* (oʻta xursand); **zid maʼnoli iboralar:** *koʻkka koʻtarmoq-yerga urmoq* kabi.

Frazeologiya va idiomaga esa koʻchgan maʼnoli birlikma yoki gapdir. **Idiomada**, odatda, hayotiy boʻlmagan hodisa, harakat, holatlar tasvirlanadi: Masalan: *latta (odam), Majlisda uni rosa terlatishdi*. Idiomaning mazmuni kontekstdan anglashilib turadi. Idiomalarni alohida olganda ham oʻz koʻchma maʼnosini saqlaydi: *latta, kalla, tulki* (odamga nisbatan). Iboralar nutqni taʼsirchan, jozibali qiladi.

Qoʻllanish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan soʻzlar

Tildagi soʻzlarning qoʻllanish darajasi shu til egalari doirasida bir xil emas. Baʼzi soʻzlar ular tomonidan birdek foydalanilsa, baʼzilari esa maʼlum territoriyada yashovchi yoki maʼlum kasb-hunar bilan shugʻullanuvchi kishilar nutqidagina qoʻllanadi. Shu jihatdan oʻzbek tili leksikasi ikki katta qatlamga boʻlinadi.

1. Qoʻllanish doirasi chegaralangan soʻzlar;
2. Qoʻllanish doirasi chegaralanmagan soʻzlar.

Qoʻllanish doirasi chegaralangan soʻzlar faqat maʼlum ijtimoiy guruh hamda maʼlum bir hudud doirasidagina qoʻllanilib, umumxalq tiliga xos boʻlmaydi.

Bunday soʻzlarni quyidagi guruhlarga boʻlish mumkin:

- 1) hududiy chegaralangan soʻzlar (dialektizmlar);
- 2) ijtimoiy (sotsial) chegaralangan soʻzlar.

Faqat ma'lum bir hudud doirasidagina qo'llanilib, boshqa hududda o'zgacha nom bilan yuritiladigan so'zlar shevaga xos (hududiy chegaralangan) so'zlar yoki dialektizmlar deyiladi. Bu so'zlardan bittasi umumxalq tili bo'lgan adabiy til uchun qabul qilinadi va ana shu so'z adabiy til uchun me'yor sanaladi. Masalan, *eshik* «hovli», «uy» (*Andijon*), *shoti* «narvon» (*Andijon, Farg'ona, Namangan*), *do'ppi* so'zi adabiy me'yor, *kallapo'sh, qalpoq, takya, inak* (*Buxoro*), *uy* (*qipchoq*) – *sigir, bibi – buvi, gavora – beshik, uchak – tom, ay – oy, go'rmak – ko'rmog, mo'rcha* (*Buxoro*), *qarindja* (*Xorazm*) – *chumoli, yumirta* (*Xorazm*), *mayak* (*qipchoq*) – *tuxum, huvnon – xonim, yop* (*Xorazm*) – *kanal* va boshqa so'zlar shevaga xos so'zlardir.

Bilib oling. Har bir shahar, qishloq va viloyat aholisi tilida umumxalq tili bilan barobar shu joyga xos so'zlar, iboralar qo'llanadi. Bu xususiyatlarni tilshunoslik fanining shevashunoslik bo'limi o'rganadi. O'zbek shevalarini o'rganishda G'ozzi Olim Yunusov, Y.D.Polivanov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, M.Mirzayev, A.Aliyev, F.Abdullayev va boshqa olimlarning xizmati katta bo'ldi.

Har bir sheva yana bir necha lahjalarga bo'linadi. Masalan, Farg'ona shevasining Namangan lahjasida *kelutti, didomizza* shaklida qo'llanadi. Shahar shevalari (*Toshkent, Namangan, Qo'qon, Farg'ona*) umumiy tomonlarga ega bo'lsa ham, ayrim so'zlarda (*tancha, turshak* – *Toshkent*) va ba'zi qo'shimchalarda, unlilar talaffuzida (*kevotti, kelutti, kelyapti; Sho'kat, Do'vlat, oting nima? Kitobdi o'qidingizmi?*) farqlanib turadi. Shevadagi u yoki bu so'z umumxalq lug'atiga kirib, adabiy tildagi so'zga sinonim bo'la oladi: *dovuchcha – g'o'ra, eshik – uy ma'nosida, uy – hovli, tancha – sandal va b.*

Ammo *kelutti, alma, apa, ong'lar, biza, mayliz, nondi, devotsiz* kabi talaffuz adabiy til me'yoriga to'g'ri kelmaydi. Ular faqat biror asar qahramonlari (biror shevaga mansub shaxslar) nutqida uchrashi mumkin: *Ikkalasi bamisoli yalakat mag'iz.* (*As.M.*) *Adashmasam, ocharni* boshqa hech joyda qilishmaydi. (*B.Daminov*)

Ma'lum ijtimoiy guruh doirasidagina ishlatiladigan so'zlarga sotsial chegaralangan so'zlar deyiladi. Bunday so'zlar argolar deb yuritiladi. Argolar qiziqishlari, mashg'ulotlari, yoshlari bir xil bo'lgan juda tor doira (guruh)ga mansub kishilar qo'llaydigan, ma'nosi shunday kishilarga tushunarli bo'lgan so'zlardir. Masalan:

1) otarchilar argosidan: *yakan (pul), joyi (yo'q), dah (yaxshi, durust)*;

2) o'g'rilar argosidan: *loy (pul), harif (pul egasi yo o'g'rilik obykti)*;

3) savdogarlar argosidan: *sar yoki sari piyoz (ming so'm, kapara (olti ming so'm))*.

Shuningdek, ayrim tabaqa vakillari tilida faol ishlatiladigan leksemalar ham uchrab turadi, bular **jargonlar** deyiladi. Masalan, *olampanoh, validai muhtarama, padari buzrukvor, manzirat qilmoq* va hokazo.

Tilimizning ma'lum davrida qo'llanilib, hozirgi kunda foydalanilmaydigan so'zlarga eskirgan so'zlar deyiladi. So'zlarning eskirishi ikki xil yo'l bilan amalga oshadi:

1. So'z o'zi ifodalagan tushuncha bilan birgalikda eskiradi. Bunday so'zlarga **tarixiy so'zlar** deyiladi. Bu so'zlar yaqin o'tmishda qo'llanib kelgan so'z, so'z birikmasi, qo'shimchalardir: *mingboshi, qozi, faqir, arshi a'lo* kabi.

2. So'z eskiradi, tushuncha saqlanadi va u boshqa so'z bilan nomlanadi. Ularga **arxaik so'zlar** deyiladi. Arxaizmlar o'tgan davrlarda qo'llanib, hozirgi kunda iste'moldan chiqqan so'z, so'z birikmasi va qo'shimchalardir: *ashu (qizil tuproq), ashuq (temir qalpoq, dubulg'a), aqru (sekin)*,

Arxaizm bilan tarixiy so'zlarning farqi shundaki, arxaizm hozirgi davrda qo'llanmaydigan, tushunarsiz so'zlar bo'lib, tarixiy so'zlar esa ma'nosi tushunarli, ba'zan yozma adabiyotda qo'llanadigan so'zlardir.

Arxaik va tarixiy so'zlar, qo'shimchalar badiiy va ommaviy uslublarni hosil qiladi.

Arxaizm va tarixiy so'zlar yozma adabiyotda tarixiy davrni tasvirlash uchun, uslubiy ma'noda esa asar qahramonini ta'riflash,

uning eskilikka moyilligini ko'rsatish, mazax, kulgu mazmunida qo'llanadi.

BILIB OLING: **Dehqon** so'zi yer ochib, ekin o'stiruvchi qishloq odamlarini anglatadi. Lekin uning uzoq tarixi bor, o'zi tojikcha so'z bo'lib, *deh* – qishloq, *qoon* yoki xon – hokim degani. Qadimda mayda yer egalarini dehqon deyishgan. Keyinchalik bu so'z ekadigan-tikadigan odam ma'nosida qo'llana boshladi. Arabcha **vatan** so'zi tug'ilgan joy ma'nosini bildirgan. Endi uning mazmun doirasi katta bir mamlakat darajasiga chiqdi. **Basir** so'zi ko'rish va bilish tushunchalarini ifodalagan. Endilikda-ko'r (ko'rmaslik) ma'nosida qo'llanadi. *Ziyo-nur, agar zim-ziyo desak, qorong'i* degani bo'ladi.

ESDA SAQLANG: Foytun (izvosh – odam tashiydigan prujinali arava), dinor (pul), charx (ip yigiruv asbobi); chaksa (taxminan 5 kg), paysa (taxminan 50 gr), misqol (taxminan 4,25 gr), xon, amir, qushbegi, mingboshi, ellikboshi, sipohi, qozi, qozixona, (sud), mirshab (militSIONER), mirshabxona, avaxta (turma), hokim, to'ra, pristav, tilmoch, muhrdor, tanobchi (yer o'lchovchi), imom, mullavachcha.

Hozirgi kunda yangilik belgisini saqlab turgan so'zlarga yangi so'zlar deyiladi.

Bilib oling. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, iqtisod, madaniyat, fan va texnika, tashqi aloqalar sohasida katta yutuqlarga erishdi va natijada tilimizga Yevropa tillaridan va boshqa tillardan ko'plab so'z va iboralar kirib keldi. Bular yangi tushunchalarni ifodalagani sababli *yangi paydo bo'lgan so'zlar* deyiladi.

1. Yevropa tillaridan kirgan yangi so'zlar: *avizo* – hisob-kitob operatsiyasi; *aksiya* – paychiga beriladigan qimmatbaho qog'oz; *auksion* – kimoshdi savdosi; *balans* – narsalarning o'zaro muvofiq salmog'i; *bankrot* – qarzini to'lashga qurbi yetmagan korxonona, savdogar; *biznes* – foyda orttirishga qaratilgan ish; *biznesmen* – biznes bilan shug'ullanuvchi shaxs; *broker* – rasmiy dally; *budjet* – kirim- chiqim hisobi; *viza* – o'zga mamlakatlarga kirishga berilgan ruxsatnoma; deklaratsiya 1) hukumat bayonoti; 2) chegaradan olib o'tish uchun ariza; 3) daromad to'g'risidagi ma'lumot; bakalavr – to'rt yoki besh yillik oliy ma'lumot tizimi;

magistratura – bakalavrdan so‘ng chuqurlashtirilgan oliy ma‘lumot berish tizimi.

2. Arab va fors-tojik tillaridan kirgan hamda eski o‘zbek tilidan tiklangan yangi so‘zlar: *anjuman* – yig‘in, majlis, qurultoy; *badal* – evaziga beriladigan narsa; *bayonnoma* – rasmiy bayonot, tushuntirish; *boj* – chet ellardan keltirilgan mol uchun to‘lov; *buyurtma* – biror narsani ishlab berish haqida topshiriq; *vazir* – ministr, oliy mansab; *vasiqa* – mol-mulk olingani haqida hujjat; *voris* – merosxo‘r; *juri* – maslahatchilar kengashi; *ishbay* – bajargan ishiga qarab haq to‘lash; *kafolat* – kafillik, ishonch xati; *erkinlashtirish* – liberallashtirish, yumshatish; *muallif* – avtor, ixtiro yoki kitob egasi; *xatboshi* – abzas; *paychi* – aksioner; *hakam* – arbitr.

Ma‘lum bir fan yoki kasb-hunar doirasida aniq bir ma‘noni ifodalash uchun qo‘llanilgan so‘zlarga **atama** deyiladi.

Atamalar qo‘llanishiga ko‘ra ilmiy va kasbiy atamalarga bo‘linadi.

Ma‘lum bir fan doirasida qo‘llaniladigan atamalar ilmiy atamalar hisoblanadi.

Atamalar ikki yo‘l bilan hosil bo‘ladi.

1. Umumxalq tilidagi so‘zlardan ma‘nosini maxsuslashtirish orqali hosil qilinadi. Natijada bunday so‘zlar umumxalq tilida bir ma‘noni, fan tilida esa boshqa ma‘noni bildiradi. Masalan: *ot*, *ildiz*, *hol*, *fe‘l*.

2. Boshqa tillardan ilmiy tushuncha uchun atama olish orqali. Bular faqat shu fan sohasidagina ishlatilib, umumxalq tilida ishlatilmaydi. Masalan: *kasr*, *musbat*, *manfiy*.

Ma‘lum kasb-hunar doirasida aniq bir ma‘noni ifodalash uchun qo‘llaniladigan so‘zlarga *kasbiy atama* deyiladi.

Tilning lug‘atida kasb-hunarga oid ko‘plab maxsus so‘zlar ham bo‘ladi. Birgina **etikdo‘zlikda** *angob*, *loya*, *qolip*, *sog‘i*, *betlik*, *poshna*, *charm* kabi atamalar qo‘llanadi. Filologiya fanlari doktori Sobirjon Ibrohimov hunarmandlar tilini o‘rganib, Farg‘onaning kasb-hunar leksikasiga doir yirik kitoblar yaratdi. Bunday so‘zlarni yozuvchilar asarda ishtirok etayotgan shaxslarning kosib ekanliklarini ko‘rsatish uchun, uslubning hamma turlarida, ayniqsa, badiiy uslubda ko‘proq ishlatadilar.

Umumxalq tilida keng qoʻllaniladigan va shu tilda soʻzlashuvchilarning barchasi uchun tushunarli boʻlgan soʻzlarga qoʻllanish doirasi chegaralanmagan soʻzlar deyiladi. Ular neytral leksika atamasi bilan ham yuritiladi. Masalan, *non, bugʻdoy, qalam, qor, daftar, bulut, radio*.

Nomshunoslik. Siz yashab turgan joydagi koʻchalar, maydonlar shahar va qishloqlar, daryo, koʻl, tepalik, qabristonlar, maʼlum nom bilan yuritiladi. Masalan, *Samarqand shahri, Amir Temur koʻchasi*.

Turli xil obyektlarning muayyan nom bilan atalishida ularning maʼlum belgilari eʼtiborga olinadi. Buyuk shaxslarning nomini abadiylashtirish uchun u bilan bogʻliq boʻlgan holat hisobga olinadi. Yoki shaxsga katta hurmat yuzasidan joy shu shaxs nomi bilan yuritiladi.

Nomlar, ularning turlari, nomlanish sabablari bilan shugʻullanuvchi tilshunoslikning boʻlimiga **onomastika** (lot. Onuma «nom» soʻzidan olingan) deyiladi.

Atoqli otlar nomlanuvchi obyekt turiga koʻra bir necha guruhga boʻlinadi:

1. Shaxs va ularga qoʻyilgan nomlar **antroponimlar** (lot. antropos «shaxs», «odam», onuma «nom»): Ahmad, Karim;

2. Geografik obyektlar va ularning nomlari **toponimlar** (lot. topos qishloq, shahar, maydon, koʻcha, onuma «nom») Qorakoʻl, Qarshi;

3. Hayvon nomlari va ularga atab qoʻyilgan nomlar **zoonimlar** (lot. nom «hayvon», onuma «nom»): Toʻrtkoʻz;

4. Suv havzalari inshootlari va ularga atab qoʻyilgan nomlar (daryo, koʻl, dengiz nomlari) **gidronimlar** (lot. gidro «suv» onuma «nom»): Orol dengizi, Balxash koʻli.

Biror narsa va hodisani boshqa bir narsa va hodisaga oʻxshatish orqali tasvirlab ifodalashga **tasviriy ifoda** deyiladi. Tasviriy ifodalar, asosan, ot soʻz turkumi doirasida keng qoʻllaniladi. Masalan: *aql gimnastikasi – shaxmat (ot)* kabi.

Tasviriy ifodalar narsa va hodisalarning ikkinchi nomi hisoblanadi. Masalan: oʻrmon podshosi – sher.

Tasviriy ifodalar ham shakl va ma'no munosabatiga ko'ra shakldoshlik va ma'nodoshlik xususiyatiga ega. **Omonim** tasviriy ifoda: *bilim bulog'i – kitob va kutubxonasi; qora oltin – neft va ko'mir*. **Sinonim** tasviriy ifoda – *g'azal mulkinging sultoni va turkiy til asoschisi – A.Navoiy*.

Tasviriy ifodalar nutqimiz ta'sirchanligini ta'minlaydi.

MORFEMIKA

Nutqingizdagi so'zlarga hech diqqat qilganmisiz?

Ular bir xil shaklda qotib qolgan emas. Nutq talabi bilan ular turli xil qo'shimchalarni qabul qiladi, o'zgaradi, turfa ma'nolarni ifodalash uchun xoslanadi. Misol uchun «o'z» so'ziga e'tibor bering: *o'zim, o'zing, o'zicha, o'zga, o'zlari, o'zida*.

Ko'rinib turibdiki, shakl o'zgarishi bilan so'zning ma'nosida ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Shu vajdan har bir so'zni tarkibiy qismga ajratish hamda mazkur qismlarning qanday ma'no anglatayotganligini anglab yetish mumkin. Bu esa tilni bilishdagi eng muhim bosqich sanaladi. Masalan, «*Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga*» maqolidagi «o'ziga» so'zini «o'zga», «o'zini», «o'zimdanda» so'zlariga almashtirib ko'ring-chi – sira mumkin emas: mantiq buziladi.

So'z tarkibi asos va qo'shimchalardan iborat. *Litsey-dosh, quvon-ch, maslahat-chi, fikr-iy, ish-i* so'zlaridan birinchi qism asos sanaladi, ikkinchi qism esa qo'shimcha qismidir.

So'zlarning eng kichik ma'noli qismlarini o'rgatuvchi tilshunoslik bo'limiga **morfemika** deyiladi.

Yetakchi morfema. So'zning asosiy ma'nosini ifodalab, mustaqil qo'llana oladigan, shakl yasovchi qo'shimchalarsiz qismi **asos** deyiladi.

Asosda qo'shimchalar qo'shish natijasida turli xil ma'nolar yuzaga chiqariladi. Masalan: *tin-ch, tin-ish, tin-ch-lik, tin-im-siz, be-tin-im* kabi so'zlarning asosi «tin» so'zidir, ammo qo'shimcha qo'shilishi bilan ma'no o'zgarib bormoqda. Mustaqil qo'llana olmaydigan, asosga qo'shilib, unga yangi yoki qo'shimcha ma'no

yuklaydigan, shuningdek, soʻzlarni bogʻlashga xizmat qiladigan qismga **qoʻshimcha** deyiladi.

Ayrim soʻzlar tarixiy taraqqiyot natijasida oʻzining tub – asos qismini oʻzgartirishi, boshqacha shaklga kirishi mumkin. Yomgʻir (yom-gʻir), koʻmir (koʻm-mir), olgʻa (ol(d)-ga) kabi soʻzlarni asos va qoʻshimcha qismga ajratib boʻlmaydi. Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida ham asos koʻpincha birinchi boʻlib keladi. Masalan: video-chi, tadbir-kor, toy-choq va hokazo.

Bir umumiy asosga ega boʻlgan soʻzlar asosdosh sanaladi: *fikrdosh, fikriy, hamfikir, fikran* singari. Baʼzi hollarda asosdan oldin ham qoʻshimcha qoʻshilishi mumkin. Masalan: *bexabar, nodavlat, serhashamat, bamaʼni*. Bunday qoʻshimchalar, asosan, sifat soʻz turkumida uchraydi. Biror narsaga egalikni (*badavlat, baquvvat, serfarzand, serqatnov*) yoki ega emaslikni (*beibo, behayo, nooʻrin, nomard*) bildiradi.

Koʻmakchi morfemalar. Tilning imkoniyatlari shu darajada boyki, oz vositalar bilan cheksiz tushunchalarni, xilma-xil axborotlarni ifodalash mumkin.

Yangi-yangi tushunchalarni ifodalashda ilgari tilimizda mavjud boʻlgan soʻzlarga koʻmakchi morfemalarni qoʻshib, yangi soʻz hosil qilish usuli keng qoʻllaniladi. Ana shunday usul bilan yangi soʻz hosil qilish **soʻz yasalishi** sanaladi.

Koʻmakchi morfemalar qoʻshish yoʻli bilan yangi soʻz yasalishi doimo ikki qismning boʻlinishini talab qiladi:

1. Soʻz yasashga asos qism.
2. Yasovchi qism.

Qoʻshimchalar vazifasiga koʻra ikki turli boʻladi: a) soʻz yasovchi qoʻshimchalar; b) shakl yasovchi qoʻshimchalar.

Asosga qoʻshilib, yangi maʼno hosil qiluvchi qoʻshimchalar soʻz yasovchi qoʻshimchalar (morfemalar) deyiladi. Masalan, *terim* soʻzi *ter* soʻziga *-im* soʻz yasovchi morfemasini qoʻshish orqali hosil qilingan. *Terimchi* soʻzi esa *terim* soʻziga *-chi* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilingan. Demak, birinchi soʻzda yasovchi asos *ter*, ikkinchi soʻzda esa *terimdir*.

Ishchi, ishla soʻzlarining yasalish asosi bir xil. Bir asosdan hosil boʻlgan soʻzlar soʻz yasalish usulini tashkil etadi.

Suvchi soʻzi «suv quyish bilan shugʻullanuvchi shaxs» maʼnosini, *temirchi* soʻzi «temir bilan ish koʻruvchi shaxs», toshloq «toshga serob joy» maʼnosini bildiradi. Yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, yasovchi morfema asosida yangi yasalgan soʻz yasashga asos boʻlgan soʻzning maʼnosiga asoslanadi, uning maʼnosi bilan bogʻliq boʻladi.

Agar yasalgan soʻz bilan yasashga asos qism oʻrtasida ana shunday bogʻlanish boʻlmasa, yasama soʻz hisoblanmaydi.

Solishtiring: tepki «tepushga xoslangan» soʻzi *tep* soʻzi bilan mazmunan bogʻlanadi, lekin *tulki*, *eski* soʻzlarini *tul* va *ki*, *es* va *ki* qismlarga ajratib boʻlmaydi, chunki *tulki* va *eski* soʻzlari, *tul*–«beva», *es* – «aql», «xotira» soʻzlari bilan mazmuniy bogʻlanmaydi.

Tarkibi asos va yasovchi qoʻshimchalarga boʻlinmaydigan soʻzlarga **tub soʻzlar** deyiladi. Masalan: *tosh*, *temir*, *quyosh*.

Asosga soʻz yasovchi qoʻshimchalar qoʻshilishi orqali hosil qilingan yangi asos sodda **yasama soʻzlar** deyiladi. Masalan: *toshloq*, *temirchi*, *temirchilik*, *serquyosh*.

Tilda oldin mavjud boʻlgan soʻzga maʼlum yasovchi vositalar qoʻshish bilan yangi soʻz hosil qilinishiga soʻz yasalish hodisasi, shunday hodisani oʻrganadigan tilshunoslik boʻlimiga esa soʻz yasalishi deyiladi.

Asosga qoʻshilib, uning maʼnosiga qoʻshimcha maʼno yuklash yoki oʻzi qoʻshilayotgan soʻzni boshqa soʻzga bogʻlash vazifasini bajaruvchi qoʻshimchalarga **shakl yasovchi qoʻshimchalar** deyiladi. Masalan, *yaxshigina*, *Zamiraxon*, *ukamni* va h.k.

Yuqorida qora harflar bilan berilgan morfemalar shakl yasovchi morfemalardir. Shakl yasovchi morfemalar sintaktik munosabatni bildirish-bildirmasligiga koʻra (vazifasiga koʻra) ikki guruhga boʻlinadi:

1. Sintaktik munosabat bildirmaydigan morfemalar. Bunday morfemalar lugʻaviy shakl yasovchi morfemalar sanaladi.

2. Sintaktik munosabat bildiradigan morfemalar. Bunday morfemalar sintaktik shakl yasovchi morfemalar hisoblanadi.

Asosga qo‘shilib, uning ma’nosiga qo‘shimcha ma’no yuklovchi qo‘shimchalar *lug‘aviy shakl yasovchi* qo‘shimchalardir. Masalan, *o‘qigach* so‘zidagi *-gach* morfemasi *o‘qi* so‘ziga qo‘shilib, undan yangi so‘z ham yasamaydi, bu so‘zni boshqa so‘zga bog‘lash uchun ham xizmat qilmaydi. Shuning uchun u *lug‘aviy shakl yasovchi* morfemadir.

Kitobim, kitobni so‘zlarida *kitob* so‘ziga qo‘shilgan *-im* va *-ni* morfemalari o‘zi qo‘shilgan so‘zni boshqa so‘zga bog‘lash uchun xizmat qiladi.

O‘zi qo‘shilayotgan so‘zni boshqasiga bog‘lash vazifasini bajarib, uni ma’lum morfologik shaklini ko‘rsatuvchi qo‘shimchalar *sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar* yoki *munosabat shakllari* deyiladi. Masalan, *egalik, kelishik, shaxs-son* qo‘shimchalari (morfemalari) sintaktik shakl yasovchi morfemalar tarkibiga kiradi.

Morfemalarning agglutinativ tabiati. So‘z tarkibida tartib

O‘zbek tilida ko‘makchi morfemalar, ya’ni qo‘shimchalar yetakchi morfemaga undan keyin kelib ulanadi. Masalan, *zamon-dosh, zamondosh-lar, zamondoshlar-im, zamondoshlarim-ga* kabi.

Asosga eng avval so‘z yasovchi qo‘shimcha, so‘ng *lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha*, eng oxirida esa sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar qo‘shiladi. Masalan, *sholi-kor, muqova-soz, kamtar-ona, tadbirkor-lar, sana-moq, yaltira-sh, fidokorlar-ga, o‘rnashdi-m, uyqusirab-man* kabi.

Asosga so‘z yasovchi qo‘shimcha, shakl yasovchi qo‘shimchalar ikkitadan qo‘shilsa, ular ketma-ket ulanadi, yuqoridagi tartib buzilmaydi. Masalan, *mulk-dor-lik, bil-im-li, jo‘sh-qin-lik, ko‘k-ish-roq, o‘yna-t-di, ket-a-yotir-man, sinf-dosh-lar-im-dan, bor-a-yotgan-ingiz-ni, varaq-la-sh-ni*.

Ba’zi bir hollarda so‘z yasovchi qo‘shimcha asosga old tomondan kelib qo‘shilishi ham mumkin (Masalan, *no-o‘rin*), lekin bunday old qo‘shimchalar o‘zbek tilida juda kam.

Shuningdek, ayrim so‘zlarda umumiy tartib buzilishi ham kuzatiladi: *es-la-gan-lik* kabi. Bunda asos + so‘z yasovchi qo‘shimcha

+ shakl yasovchi qo‘shimcha + so‘z yasovchi qo‘shimcha qo‘shilmoqda.

Umuman olganda, qo‘shimchalarning qo‘shilishida o‘ng qo‘l qoidasiga rioya qilinadi.

SO‘Z YASALISHINING TUZILISHI. 1. *Ter, terim, terimchi*. 2. *Tara, taroq, taroqchi* so‘zlariga e‘tibor bersangiz, shuni sezasizki, birinchi guruhdagi so‘zlarning hammasida *ter* so‘zi takrorlanadi, ikkinchi guruhdagilarida esa *tara* qismi hammasi uchun umumiy sanaladi.

Ko‘rinadiki, so‘z yasalishi hodisasi o‘zining ichki tuzilishiga ega bo‘ladi va ikkita tarkibiy qismni o‘z ichiga oladi: a) yasashga asos qism; b) yasovchi vosita. Yasashga asos qism bilan yasovchi vosita birgalikda yasalmi tashkil qiladi. Masalan, yuqorida keltirilgan *terim* so‘zida *ter* qismi yasashga asos, *-im* qismi yasovchi vosita, ikkala qismning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan hosila esa *-terim* yasalma hisoblanadi. *Terimchi* so‘zida esa *terim* yasashga asos qism, *-chi* yasovchi vosita, *terimchi* esa yasalma sanaladi.

So‘zning yasalish tuzilishi bilan morfemik tuzilishi bir-biridan farqlanadi. So‘zning ma‘noli qismlarga bo‘linishi uning morfemik tuzilishi sanaladi.

So‘zda nechta ma‘noli qism bo‘lsa, uning morfemik tuzilishi shuncha qismga ajraladi. Masalan, *terimchi* uchta ma‘noli qismdan tashkil topgan: *ter-im-chi*. *Terimchilar* so‘zi esa to‘rtta ma‘noli qismdan iborat: *ter-im-chi-lar*. *Terimchilarga* so‘zi beshta ma‘noli qismdan iborat: Shuning uchun u morfemik tuzilishga ko‘ra besh qismga bo‘linadi: *ter-im-chi-lar-ga*.

Ko‘rinadiki, so‘zning morfemik tuzilishi yasovchi qo‘shimchalarni ham, sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalarni ham o‘z ichiga oladi. So‘zning morfemik tuzilishini belgilashda ma‘noli qismlarning so‘z yasovchi yoki sintaktik shakl yasovchi ekanligining ahamiyati bo‘lmaydi. Qanday ma‘noli qismlardan – morfemalardan iborat ekanligi e‘tiborga olinadi.

So‘zning yasalish tuzilishi esa faqat yasovchilarnigina o‘z ichiga oladi. Sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar so‘z yasalishi tuzilishiga kirmaydi.

Soʻz yasalishi tuzilishi doimo ikkita tarkibiy qismni — yasashga asos va yasovchi vositani oʻz ichiga oladi. Agar soʻzda birdan ortiq yasovchi qoʻshimchalar ishtirok etsa, eng oxirgisi yasovchi vosita sanaladi, oldingilari esa yasashga asos qism tarkibiga kiradi. Masalan, *taroqchi* soʻzida *-chi* yasovchi vosita, *taroq* yasashga asos, *taroqchi* yasalma, *taroq* soʻzida esa *-q* yasovchi vosita, *tara* yasashga asos, *taroq* yasalma hisoblanadi.

Shuni taʼkidlash kerakki, soʻz yasalishi tuzilishida yasashga asos qism bilan yasalma oʻrtasida mazmuniy bogʻliqlik, mazmuniy davomiylik boʻladi. Yasalmada yasashga asos davom etadi. Masalan, *tepki* soʻzi yasalma boʻlib, *-ki* yasovchi vositasida *tep* soʻzidan yasalgan. *Tepki* yasashga asos qism maʼnosini davom ettiradi: 1. Tepki uchun xoslangan moslama (otish qurolida). 2. Tepki zarbasi (tepki yedi).

Soʻz yasalishi usullari. Soʻz yasashga asos qismning qanday xususiyatga ega ekanligiga koʻra soʻz yasalishning bir necha usullari bor:

1) yasashga asos qismga qoʻshimchalar qoʻshish orqali (affiksatsiya); 2) soʻzlarni qoʻshish orqali (kompozitsiya). Masalan, *ishla* soʻzi *ish* qismga (yasashga asos) *-la* qoʻshimchasini qoʻshish yoʻli bilan hosil boʻlgan. *Qoʻshma korxon*a, *ishlab chiqarish* singari soʻzlar esa ikki soʻzni bir-biriga qoʻshish asosida hosil qilingan.

Hozirgi oʻzbek tilida soʻz yasashning mahsuldor usuli qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan soʻz yasash — affiksatsiyadir. Bu usul tilda mavjud boʻlgan muayyan soʻz yasash qoliplari asosida yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham soʻzlovchi xotirasida soʻz yasashning qoliplari mavjud boʻladi. Masalan, **ot+chi**: «shaxs oti yasovchi» (*ishchi, temirchi, suvchi*); **ot+li**: «belgining mavjudligi yoki ortiqligi» (*suvli, mevali*) va boshqalar. Ana shu soʻz yasash qoliplari asosida turli-tuman yasama soʻzlar hosil qilinadi.

Soʻzlovchi xotirasida, soʻz yasash qoliplari va ularning maʼnolari haqida koʻnikmaning mavjud boʻlishi har qanday yangi yasalmaning oson tushunilishiga imkon beradi. Demak, soʻzlar quyidagicha tahlil qilinadi: 1. Morfemik (*ish+chi+lar*) 2. Morfologik (*bogʻbon+lar+ni*) 3. Soʻz yasalishi (*suvoq+chi*)ning tuzilishi:

Soʻz yasash qoliplari va ularning maʼnolari bir xil yasovchi qoʻshimchali soʻzlarni maʼlum uyalarga birlashtirish asosida aniqlanadi. Masalan:

Traktorchi	yigʻla	binokor
Kombaynchi	sizla	paxtakor
Suvchi	qoʻlla	sholikor

Qoʻshimchalarda shakldoshlik. Shakldoshlik nafaqat lekse-malarga, balki qoʻshimchalarga ham xos xususiyat sanaladi. Qoʻshimchalarning ayrimlari ifoda planiga koʻra aynan bir-birlariga oʻxshasa-da, mazmun mohiyati bilan keskin farqlanadi.

Masalan, **-in** qoʻshimchasi:

a) ot yasaydi; b) sifat yasaydi; c) ravish yasaydi; d) feʼl nisbatini yasaydi.

Tiqin, toʻlin, ostin-ustun, yuvin

Yigʻin, erkin, birin-ketin, koʻrin

Chaqin, yashirin, qishin-yozin, qilin

Bunday qoʻshimchalar oʻzbek tilida koʻplab uchraydi: *-ma, -chi, -li, -dor, -ch, - (i) sh, -ir, -cha, -ik, -k, -ish, -qin, -chak, -(a)y, -siz* kabi qoʻshimchalarni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Shakldosh qoʻshimchalar quyidagi koʻrinishlarda uchraydi.

1. Har bir holatda soʻz yasaydi:

Qalamdon (ot), qadrdon (sifat)

Siniq (sifat), chiniq (feʼl)

Tepki (ot), kechki (sifat)

Qatlama (ot), boʻgʻma (sifat)

Oʻroq (ot), qoʻrqoq (sifat)

Yoshlik (ot), sirdaryolik (sifat)

Yuzsiz (sifat), soʻzsiz (ravish)

Yugurik (sifat), koʻrik (ot)

2. Soʻz yasovchi qoʻshimcha soʻz shakli yasovchi qoʻshimcha bilan shakldosh boʻladi:

Kelinchak (erkalash, hurmatlash shakli), erinchak (sifat yasaydi)

Gapirma (fe'ning bo'lishsiz shakli) – burama (sifat yasaydi)
Aytasiz (shaxs-son ko'rsatkichi) – so'zsiz (ravish yasaydi)
Yuzlab (chama son shakli) – haftalab (ravish yasovchi)
Qizcha (kichraytirish shakli) – erkakcha (ravish yasovchi)
Dilafruzxon (hurmat shakli) – kitobxon (ot yasovchi)
Do'sti (III shaxs, birlik shakli) – boyi (fe'l yasovchi)
3. Har qanday holatda so'z shakli yasaydi.
Oqish (ozaytirma shakli) – kelish (harakat nomi)
Otam (egalik shakli) – ko'rdim (shaxs-son shakli)
Ukang (egalik shakli) – bording (shaxs-son shakli)

Qo'shimchalar ma'nodoshligi. Qo'shimchalarda shakldoshlikdan tashqari ma'nodoshlik hodisasi ham uchraydi. Ba'zan ma'lum bir so'z yasash ma'nosini ifodalash uchun birdan ortiq qo'shimchalardan foydalanishga to'g'ri keladi. Masalan, *-li* qo'shimchasi o'rniga *-kor*, *-dor*, *bo-*, *ba-*, *ser-* qo'shimchalarini qo'llash mumkin: *itoatli – itoatkor*, *shirali – shirador*, *savlatli – basavlat*, *sutli – sersut*, *obro'li – boo'bro'*.

Shuningdek, *-chi* o'rnida, *-shunos*, *-kash*, *-kor*, *-siz* o'rnida esa *be-*, *no-* old qo'shimchalarni qo'llash kuzatiladi: *adabiyotchi – adabiyotshunos*, *aravachi – aravakash*, *g'allachi – g'allakor*, *hayosiz – behayo*, *o'rinsiz – noo'rin*.

Hamma holatlarda ham yuqoridagicha ma'nodoshlik yuzaga kelavermaydi. Masalan, *nodavlat tashkilotlar* deyish o'rniga *bedavlat tashkilotlar* deyilsa, uslubiy g'alizlik yuzaga keladi.

Demak, qo'shimchalardagi ma'nodoshlik nutqning muayyan davrdagi me'yorlari asosida yuzaga keladigan til hodisasi sanaladi.

Qo'shimchalarda zid ma'nolilik. Nutqni ravon, ta'sirchan, emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor bo'lib chiqishida zid ma'noli qo'shimchalardan foydalanishning ahamiyati katta. Masalan, *-li* qo'shimchasi *-siz*, *be-*, *no-* qo'shimchalariga nisbatan qarama-qarshi qo'yiladi: *aqlli–aqlsiz*, *iboli – beibo*, *o'rinli – noo'rin* kabi.

Bunday qo'shimchalar, asosan, sifat so'z turkumida ishlatiladi. *Ser-* qo'shimchasi *be-* qo'shimchasiga, *ba-* qo'shimchasi *-siz*

qo‘shimchasiga, *bo-* qo‘shimchasi *-siz* va *be-* qo‘shimchalariga, *-dor* qo‘shimchasi *-siz* va *be-* qo‘shimchalariga nisbatan zid ma’nolidir. Bunday qo‘shimchalarni ikki guruhga bo‘lish mumkin:

1) biror belgi-xususiyatga, shakl-shamoyilga yoki rang-tusga egalikni bildiruvchi qo‘shimchalar: (*-li, bo-, ser-, ba-, -dor*);

2) shunday belgiga ega emaslikni ifodalovchi qo‘shimchalar (*-siz, be-, no-*).

Masalan: *badavlat — davlatsiz, shirador — beshira, shirasiz, sero‘t — o‘tsiz, boobro‘ — beobro‘, obro‘siz, ko‘ngilli — ko‘ngilsiz.*

Qo‘shimchalar shakldoshligi, ma’nodoshligi va zid ma’noliligi nutqni ko‘rkam qiladi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, uning uslubiy jihatdan rang-barang bo‘lishini ta’minlaydi, ta’sirchanligini oshiradi.

SO‘ZLARNING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI

So‘zlar tuzilishiga ko‘ra to‘rtta turga bo‘linadi:

1. Sodda so‘zlar;
2. Qo‘shma so‘zlar;
3. Juft so‘zlar;
4. Takroriy so‘zlar.

Sodda so‘zlar: Faqat bir o‘zakdan tashkil topgan so‘zlar sodda so‘zlar hisoblanadi. Masalan: *keldi, yondirishdi, yigitlarga, g‘allachilik, lalmikor, yettinchi, o‘rikzor* kabi.

Qo‘shma so‘zlar: Ikki va undan ortiq o‘zaklardan tashkil topgan so‘zlar qo‘shma so‘zlar deyiladi. Masalan, *shirinza‘bon, muzqaymoq, ishlab chiqarish, kungaboqar* kabi.

Qo‘shma so‘zlar tilning tarixiy taraqqiyoti davomida aslida ikki va undan ortiq so‘zlarning birikuvidan tashkil topgan, lekin hozirgi o‘zbek tili nuqtai nazardan bu birikuv o‘z kuchini yo‘qotib bir so‘zga aylanib qolgan bo‘ladi. Shuning uchun qo‘shma so‘z tarkibida alohida so‘z bo‘lib ko‘ringan qismlar (*kunga-boqar, beshik-tervatar, nomoz-shom-gul*) hozirgi o‘zbek tilida so‘zlik xususiyatini yo‘qotgan, bir so‘z tarkibidagi ma’noli qism (*morfema*)lar sanaladi.

Qo'shma so'zlar bitta so'z bo'lganidan, ularning qismlari orasiga boshqa ma'noli qismni kiritib bo'lmaydi. Masalan, *kungaboqar* so'zining *kunga* qismidagi-*ga* ni boshqa kelishiklar bilan almashtirib bo'lmaydi. Shuningdek, bu qism egalik, ko'plik shakllarini ham olmaydi. Ana shu xususiyati bilan so'z birikmasidan va sodda so'zning ko'makchi fe'lli shaklidan farq qiladi. **Solishtiring:** *uxlab chiqdi-uxlamay chiqdi; kunga qaradi-kun qaradi* (so'z birikmasi). Qo'shma so'zlar qismlari birikib bitta so'zning tarkibiga aylangani uchun ular ko'pincha sodda so'zlar bilan sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, *o'sal qilmoq – uyaltirmoq, oq qilmoq – haydamoq, bayon qilmoq – so'zlamoq; kamchiqim – pishiq, shifobaxsh – dori, hamnafas – yaqin* va boshqalar.

Juft so'zlar ikki so'zni yonma-yon qo'shish yo'li bilan hosil qilingan so'zlar sanaladi. Masalan, *qishin-yozin, erta-kech, bugun-erta* va boshqalar. Bunday so'zlar ko'pincha **yangi ma'noga** ega bo'ladi va sodda so'zlar bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: *qishin-yozin – doimo, erta-kech – hamisha, bugun-erta- yaqinda*. Yoki **umumlashtirish** ma'nosini ifodalaydi: *idish-tovoq (ro'zg'or buyumlari), qalam-daftar (o'quv quroli)*, ko'ylak-lozim (**sarupo**) kabi.

Juft so'zlar doimo ikki qismdan iborat bo'ladi. Bu qismlar zid ma'noli so'zlardan (masalan, *erta-kech, ostin-ustun*), o'zaro yaqin ma'noli so'zlardan (*er-xotin, idish-tovoq, taxta-o'qlov*) tashkil topadi. Sodda so'zlar bilan sinonim bo'lgan juft so'zlarda tasviriylik, ta'kid ma'nosi kuchliroq bo'ladi. Masalan *qishin-yozin tinmaydi* jumlasida *doimo tinmaydi* jumlasiga nisbatan tasviriylik, ta'sirchanroqdir.

Takroriy so'zlar bir so'zning qo'shaloq kelishidan hosil bo'lgan so'zlardir: *baland-baland, qator-qator, non-pon, choy-poy*. Takroriy so'zlar ko'plik, davomiylik, takror kabi ma'nolarni bildiradi: *etak-etak gul, ayta-ayta charchadim*. Bundan tashqari, so'z ma'nosini kuchaytirish (*tez-tez*), ta'kidlash (*sira-sira*), umumlashtirish (*tun-kun*) ma'nolarini ham bildiradi. Takroriy so'zlarda ayni bir so'zning takror holda qo'llanishi natijasida grammatik ma'no ifodalanadi. Ma'noni kuchaytirish uchun ketma-ket keltiriladigan so'zlar takroriy so'zlar hisoblanmaydi: *Havoni qara, havoni!*

MORFOLOGIYA – SO‘Z TURKUMLARI

Morfologiya va uning o‘rganish obyekti. Grammatika (grek, grammatika «harf o‘qish va yozish san’ati», «harf» atamasi tilning morfologik va sintaktik qurilishi va bu qurilishni o‘rganadigan tilshunoslikning bo‘limi ma’nolarida qo‘llaniladi. Demak, grammatika tilshunoslikning morfologiya va sintaksis bo‘limlarini o‘z ichiga oladi.

Morfologiya grekcha *morhfos* «shakl», *logos* «ta’limot» so‘zlaridan olingan bo‘lib, so‘z shakllari haqidagi ta’limotdir.

Tilshunoslikning leksikologiya bo‘limi ham morfologiya bo‘limi ham so‘z haqida bahs yuritadi, lekin bu ikki bo‘lim so‘zning qaysi tomoniga e’tibor qaratishi bilan bir-biridan farq qiladi. Leksikologiya leksik so‘z (leksema)larni, ularning atash ma’nolarini o‘rgansa, morfologiya so‘zning grammatik ma’nolari va bu ma’nolarni ifodalovchi shakllarni, ya’ni so‘zning morfologik shakllarini o‘rganadi. Masalan, *qalam*, *qalamning*, *qalamni*, *qalamga*, *qalamdan*, *qalamda* shakllari bir so‘zning (qalam so‘zining) turli shakllari hisoblanadi. Bu so‘z shakllarining hammasida takrorlanayotgan qalam qismi ikkita ma’noga ega. Birinchi ma’nosi yozish, chizish uchun mo‘ljallangan grafit toshga yog‘och qoplama o‘rnatilgan o‘quv qurolini bildiradi. Bu qalam leksemasining (leksik so‘zning) atash ma’nosi sanaladi. Leksik so‘zning atash ma’nolari leksikologiyada o‘rganiladi. Shu bilan birgalikda qalam so‘zi daftar, kitob so‘zlari singari nima? so‘rog‘iga javob bo‘lib, predmetlik, bosh kelishiklik, birlik ma’nolar va ularni ifodalovchi vositalar morfologiya bo‘limida o‘rganiladi.

Shunday qilib, morfologiya so‘z turkumlari va ularning grammatik shakllari bo‘yicha bahs yuritadi.

Ko‘rinadiki, so‘zning leksik ma’nosi bilan ularning predmetlik, belgi, harakat singari ma’nolarini ifodalovchi umumiy grammatik ma’nolari o‘rtasida uzviy aloqa mavjuddir. So‘zlarni turkumlarga ajratishda so‘zlarning leksik ma’nosi ustiga qo‘yilgan umumiy grammatik (predmet, belgi-xususiyat, harakat-holat kabi) ma’no asosiy tayanch nuqta bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birgalikda morfologiya bilan sintaksis o'rtasida ham chambarchas bog'liqlik mavjud. Morfologiyadagi har bir so'z shakli gap tarkibida ma'lum sintaktik vazifa bajaradi, ma'lum gap bo'lagi vazifasida keladi. Grammatik shakllar gap tarkibidagi bo'laklarni bir-biriga bog'lovchi yoki gap bo'lagiga qo'shimcha ma'no yuklovchi vosita vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, tilshunoslikning leksikologiya, morfologiya va sintaksis bo'limlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud.

So'z turkumlari. So'zlarning umumiy grammatik ma'nolariga ko'ra guruhlanishi so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratishda quyidagilarga e'tibor beriladi:

1. Leksik ma'no anglatib, biror so'roqqa javob bo'lishi;
2. Grammatik qo'shimchalarni qabul qilishi;
3. Gapda biror gap bo'lagi vazifasida kelishi.

Agar so'zlar har uchala prinsipga amal qilsa, mustaqil so'zlar turkumi; agar har uchalasiga amal qilmasa, yordamchi so'zlar turkumi; uchallasidan biriga amal qilsa oraliqdagi so'zlar turkumi hosil bo'ladi.

Ma'lum bir so'roqqa javob bo'lib, atash va umumiy grammatik ma'noga (masalan, predmet, belgi, miqdor, harakat-holat kabi) ega bo'lgan so'zlar mustaqil so'zlar sanaladi. Masalan, *gul* (nima?), *chol* (kim?), *chiroyli* (qanday?), *yuztacha* (nechta?), *keldi* (nima qildi?) kabi.

Ma'lum so'roqqa javob bermaydigan, atash ma'nosiga ega bo'lmagan, faqat grammatik ma'no ifodalovchi, lekin o'zidan oldin kelgan so'zga grammatik shakl sifatida qo'shilib, u bilan bir lug'aviy urg'u ostida birlashmaydigan so'zlarga yordamchi so'zlar deyiladi. Masalan, *ammo*, *ham*, *faqat*, *-chi* (*ayt-chi*), *-mi* (*sizmi?*) kabi.

Bulardan tashqari, mustaqil so'zlarga ham, yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan, ularning har ikkisiga xos belgini o'zida ma'lum darajada aks ettiradigan oraliqdagi so'zlar bor. Bunday so'zlar undov so'zlar, modal so'zlar, taqlid so'zlarni o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, *so'z turkumlari ma'no va vazifasiga ko'ra* quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1. Mustaqil so'zlar (ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l). 2. Yordamchi so'zlar (ko'makchi, bog'lovchi yuklama). 3. Undov so'zlar. 4. Taqlid so'zlar. 5. Modal so'zlar.

Mustaqil soʻz turkumlari Ot va uning uslubiy xususiyatlari

Shaxs, narsa maʼnolarini, shuningdek, joy nomlarini bildirib, kim? nima? qayer? soʻroqlariga javob boʻladigan soʻzlar **ot** deyiladi.

Kim? soʻrogʻi shaxsni bildiruvchi soʻzlarga, **nima?** soʻrogʻi narsa-buyumni bildiruvchi soʻzlarga, **qayer?** soʻrogʻi joy nomini bildiruvchi soʻzlarga beriladi. Shunga koʻra otlar shaxs otlari, narsa-buyum otlari, oʻrin-joy otlariga boʻlinadi.

Otning morfologik xususiyatlari:

1) kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi;

2) birlik va koʻplik sonda ishlatiladi (kelishik va son shakli ularning doimiy xususiyatidir);

3) egalik qoʻshimchalarini oladi (bu doimiy xususiyat emas).

Otlar sifat oʻrnida qoʻllanishi mumkin: *asfalt yoʻl, oltin bilaguzuk, temir sandiq.*

Otning sintaktik xususiyatlari:

1) bosh boʻlak (ega va kesim): Onam parrandachilik fermasida ishlaydi; Kitob-mening doʻstim;

2) ikkinchi darajali boʻlak (toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol): Bugungi ishni ertaga qoʻyma! Bolalarning shovqinidan boshim ogʻrib ketdi. Togʻam kecha Buxoradan keldi.

3) undalma boʻlib keladi: Bolalar, koʻcha harakati qoidalariga rioya qiling!

Otlar maʼno jihatidan *turdosh* va *atoli* otlarga boʻlinadi.

Turdosh otlar va ularning turlari. Bir turdagi shaxs, narsa, oʻrin-joy, faoliyat-jarayon nomlarini bildiruvchi otlar turdosh otlar deyiladi: *shahar, odam, maktab.*

Turdosh otlar:

1. **Shaxs otlari.** Shaxs otlari **kim?** soʻrogʻiga javob boʻlib, shaxslarni yoshiga, yashash joyiga, mansab-unvoniga, kasb-koriga, ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga, nasl-nasabiga koʻra nomlab keladi. Masalan, *shaharlik, kampir, zargar, aka.*

Shaxs oti yasovchi qoʻshimchalar. Shaxs otlarining bir guruhi oʻzakka *-chi, -kor, -xon, -dosh, -boz, (-voz), -vchi* yasovchi

qo‘shimchalarini qo‘shish yordamida yasaladi. *-vchi* qo‘shimchasi *i* unlisi bilan tugagan fe‘llarga qo‘shilganda, *i* unlisi *u* shaklida, *a* bilan tugagan fe‘llarga qo‘shilganda, *a* unlisi *o* shaklida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Undosh bilan tugagan fe‘llarga *-uvchi* shaklida qo‘shiladi: *quruvchi, suzuvchi*.

-lik qo‘shimchasi o‘rin-joy bildiruvchi turdosh va atoqli otlarga qo‘shilib, shaxsning shu hududga mansubligini bildiradi. Atoqli otlarga qo‘shilgan *-lik* qo‘shimchasi atoqli otni turdosh otga aylantiradi va kichik harf bilan yoziladi. Masalan, *farg‘onalik, toshkentlik*.

Narsa otlari. Nima? so‘rog‘iga javob bo‘lib, jonli va jonsiz narsalarning nomlarini bildirgan otlarga narsa otlari deyiladi.

O‘rin-joy otlari. Qayer? so‘rog‘iga javob bo‘lib, o‘rin-joy ma‘nosini bildiruvchi otlar o‘rin-joy otlari sanaladi. Bunday otlar o‘rin-joy ma‘nosi bilan birga narsalik ma‘nosini ham bildiradi, shuning uchun qayer? so‘rog‘i bilan birga nima? so‘rog‘ini olishi ham mumkin: *-zor, -loq, -iston, -goh, -xona* qo‘shimchalari o‘rin-joy otlarini yasaydi.

Faoliyat-jarayon nomini bildiruvchi otlar. Shaxs va narsalarning faoliyat jarayonini nomlovchi otlarga faoliyat – jarayon otlari deyiladi.

Faoliyat – jarayon otlari *-lik, -chilik, -garchilik, -(i)m, -(u)m, -(i)q, -(i)k* qo‘shimchalari yordamida yasaladi: *ezmalik, g‘allachilik, serobgarchilik, terim, umum va hokazo*.

1. Turdosh otlar qanday tushunchani ifodalashiga ko‘ra 2 xil:

Sezgi a‘zolarimiz orqali bilishimiz mumkin bo‘lgan narsalarni bildirgan otlarga **aniq otlar** deyiladi: *kitob, tovush, havo, shahar, daqiqa*.

Sezgi a‘zolarimiz orqali bilishimiz mumkin bo‘lmagan tafakkur va tasavvur orqali idrok qilinadigan narsalarni bildirgan otlarga **mavhum otlar** deyiladi: *dev, xayol, go‘zallik*. Mavhum otlar *-lik* (tinchlik), *-ch* (ishonch), *-inch* (shoshilinch), *-at* (insoniyat), *-ot* (hayvonot) qo‘shimchalari orqali hosil qilinadi.

Aniq otlar birlik va ko‘plik shaklida qo‘llana oladi, ammo mavhum otlar ko‘plik shaklida qo‘llanganda, ko‘plik ma‘nosi emas, balki ta‘kidlash, kuchaytirish ma‘nolari ifodalanadi.

2. Turdosh otlar birlik shaklda ko'plik ma'nosini ifodalash-ifodalamasligiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) yakka otlar birlik shaklda yakka predmetlarni ifodalaydi: *odam, ko'cha, gul*;

2) jamlovchi otlar birlik shaklda ham ko'plikni ifodalaydi: *xalq, karvon, guruh*.

Atoqli otlar va ularning turlari. Biror shaxs, narsa yoki joyga atab qo'yilgan nomlar atoqli otlar sanaladi. Atoqli otlar nimani atab kelishiga ko'ra shaxs nomlari va joy nomlariga bo'linadi.

Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusini bildiruvchi otlar shaxs nomlari sanaladi.

Familiyalar shaxs ismidan so'ng otasining ismini qoldirish (Usmon Nosir), otasining ismiga *-ov(a), -(y) ev (a)* qo'shimchasini qo'shish (Erkin Vohidov) bilan ifodalanadi.

Joy nomlari imlosi. Ma'lum bir geografik hududga atab qo'yilgan nomlar joy nomlari hisoblanadi. Mamlakat, o'lka nomlari qo'shma so'z shaklida bo'lganda, tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan yoziladi. Masalan: *Markaziy Osiyo*

ESDA TUTING. Tarkibida *bo'yi, orti, oldi* so'zlari ishtirok etgan joy nomlari qo'shib yoziladi. Masalan: *Boltiqbo'yi, Kavkazorti*.

Tashkilot, korxonalar, muassasa nomlari. Xalqaro tashkilot va oliy davlat tashkilotlari va mansablarining nomlari tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan yoziladi. Vazirliklar, idoralar, tashkilotlar va korxonalar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi.

Turli korxonalar, mahsulotlar, inshootlar, transport vositalari kabilarga berilgan shartli nomlar qo'shtirnoq ichida bosh harf bilan (birikmali holatlarda faqat birinchi so'z) yoziladi: «Turkiston» (saroyi), «Sharq gullari» (firmasi).

Tarixiy sana va bayram nomlari. Tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi. Masalan: *8 mart – Xalqaro xotin-qizlar kuni, 1-oktabr – Ustozlar va murabbiylar kuni*.

Suv havzalari va inshootlari nomlari. Suv havzalari va inshootlari nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi: *Katta Farg'ona kanali, Qora dengiz, Shahrixonsoy, Amu-Buxoro kanali* kabi.

Kitob, gazeta, jurnal, kinofilm, binolar hamda tashkilotlarga atab qo'yilgan nomlar qo'shtirnoq ichiga olinadi. Ammo shahar, kinoteatr, jamoa xo'jaligi kishilar nomiga qo'yilgan bo'lsa, qo'shtirnoq ishlatilmaydi. Ularda nomidagi, nomli so'zlari qo'llanadi.

Ko'pchilik atoqli otlar turdosh ot yoki boshqa biron so'z asosida vujudga keladi: *Po'lat* (ot), *Go'zal* (sifat), *Sakson ota* (son), *Kimsan* (olmosh), *Sotiboldi*, *Ko'paysin* (fe'l). Ba'zan atoqli otlar turdosh otga aylanishi ham mumkin: *amper* (tok o'lchovi), *xosiyatxon* (atlas turi), *makintosh* (kiyim turi).

Otlarning lug'aviy shakllari. Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi (son shakllari). Otlar birlik va ko'plik sonda keladi. Birlik sondagi otlar bir predmetni bildiradi. Ko'plik sondagi otlar birdan ortiq predmetni bildiradi. Otlar ko'plikda **-lar** qo'shimchasi orqali ifodalansa, **morfologik usul** hisoblanadi: bolalar, uylar. Ko'plik ma'nosi qo'shimchasiz holda maxsus so'zlar yordamida ifodalansa, **leksik usul** hisoblanadi: *bir qancha odam*, *ming-ming daraxt*, *beshta* daftar. Ba'zan bu usullar aralash ifodalanishi mumkin (**leksik-morfologik usul**): *Ko'p ota-onalar kelishdi*.

Harakat-holat, belgi nomini bildirgan otlar, donalab sanal-maydigan narsa va jism nomlari, juft predmetlarni bildiruvchi otlar va atoqli otlar faqat birlikda qo'llanadi: *do'stlik*, *un*, *ko'z*, *Muattar* va h.k.

- *lar* qo'shimchasi ko'plik ma'nosidan tashqari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) narsalarning turini, navini, xilini: *Do'konga yog'lar* (*guruchlar*, *suvlar* va h.k.) *keltirildi*; 2) jamlikni: *Ma'muraxonlar kelishdi*; 3) hurmatni: *Dadamlar ishlaydilar*; 4) kinoyani: *Janoblari kelibdilar-da*; 5) kuchaytirishni: *Boshlarim og'rib ketdi*; 6) taxminni: *Soat beshlarda keladi*.

- *lar* ko'rsatkichi otlardan tashqari olmosh, son, sifat, fe'l, ravish turkumidagi so'zlarga ham qo'shilishi mumkin: *bular*, *kimlar*, *bizlar*, *tushuntirishlar*, *kattalarni*, *beshlar*, *ilgarilari*, *kelganlar* kabi. Bu ko'rsatkich fe'lga qo'shilganda tuslovchi tarkibida keladi *boradilar* (3-shaxs tuslovchi tarkibida).

Qarashlilik shakli haqida. Bu shakl **-niki** qo'shimchasi bilan yasaladi va narsa yoki shaxsning shu qo'shimcha olgan narsa yoki

shaxsga tegishli ekanligini bildiradi. Bu shaklning egalik shakllaridan farqlari: 1) egalik ma'nosi shaxs ko'rsata oladi, qarashlilik esa shaxs ko'rsata olmaydi; 2) egalik shakli egalik qo'shimchasini olgan so'z bildirgan narsa yoki shaxsning boshqa biror narsa yoki shaxsga tegishlilikini bildiradi, qarashlilik shakli esa biror narsa yoki shaxsning -niki qo'snimchani olgan so'z bildirgan narsa yoki shaxsga tegishlilikini, qarashli ekanligini ifodalaydi.

Egalik va qarashlilik qo'shimchalari bir otga baravar qo'shilishi mumkin: *kitob ukamniki*. Qarashlilik shaklidagi so'z qarashli bo'lgan so'z ifodalagan so'z bilan birga qo'llansa, doim kesim vazifasida keladi. Ba'zan qarashli bo'lgan narsani bildiruvchi so'z qo'llanmasligi mumkin. -niki qo'shimchasi otdan tashqari olmosh va otlashgan so'zlarga ham qo'shilishi mumkin: *bizniki, ikkinchisniki, boshqasiniki, kelganniki*. Bu qo'shimcha ko'plik, egalik, hurmat ifodalovchi qo'shimchalardan keyin, kelishik qo'shimchasidan oldin qo'shiladi.

Kichraytirish, hurmatlash va erkalash otlari. Nutqimizda kichraytirish, hurmatlash va erkalash otlari ham qo'llanadi. Bunday otlar kichraytirish, ba'zan esa ham kichraytirish, ham erkalash ma'nolarini anglatadigan quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

Kichraytirish qo'shimchalari: **-cha:** *Akbarcha* (kesatish ma'nosida), *uycha, ro'molcha, kitobcha*; **-choq, -chak, -chiq:** *qo'zichoq, kelinchak, qopchiq*; **-(a) loq:** *qizaloq, bo'taloq*;

Erkalash qo'shimchalari: **-jon:** *ukajon, Rahimjon*; **-xon:** *Odilxon, Salimaxon*; **-oy.** *Qunduzoy, Tursunoy*; **-begim:** *Nodirabegim*; **-nisa:** *Zebunniso*; **-bib:** *Oyshabibi*; **-bek:** *Otabek*; **-xo'ja:** *Akbarxo'ja*; **-gina;** *qizginam, bolaginas*.

Diqqat! -gina qo'shimchasi kichraytirish, erkalashdan tashqari, achinish ma'nosini ham ifodalaydi. Bu qo'shimcha -gina ayiruv yuklamasi bilan omonimdir. **Farqlari:** -gina yuklamasi barcha qo'shimchalardan keyin qo'shiladi; -gina yuklamasi urg'u olmaydi, -gina qo'shimchasi esa urg'u olishi mumkin.

Otlarning yasalishi: Otlar besh xil usul bilan yasaladi. 1. Ot yasovchi qo'shimchalar bilan: *ishchi, tuzdon*. 2. So'zlarni qo'shish

yoki juftlash bilan: *Toshtemir, qorako'l, yer-suv*. 3. So'zlarni qisqartirish bilan. 4. Turkumdan turkumga so'z ko'chishi yordamida. 5. So'zlarni takrorlash yordamida.

I. Yasovchi qo'shimchalar bilan ot yasash (morfoloqik yoki affiksatsiya usuli)

Ot yasovchi qo'shimchalar o'zak bilan birikkan holda quyidagi ma'nolarni bildiruvchi otlar yasaydi. 1. Shaxs otlari. 2. Narsa-buyum otlari. 3. O'rin-joy otlari. 4. Mavhum otlar.

1. Shaxs oti yasovchi qo'shimchalar:

- chi : suvchi, sportchi, navbatchi;	- dosh : sinfdosh, suhbatdosh.
- kash : aravakash;	- dor : chorvador, amaldor;
- bon : saroybon, darvozabon;	- boz : dorboz, askiyaboz;
- paz : oshpaz, mantipaz;	- xon : gazeton, kitobxon;
- shunos : tilshunos;	- do'z : gilamdo'z, etikdo'z;
- soz : soatsoz, aravaso;	- xo'r : choyxo'r, qimizxo'r;
- parast : shaxsiyatparast, amalparast;	- go'y : duogo'y;
- furush : mevafurush, chitfurush;	- vachcha : tog'avachcha, amakivachcha;
- (u)vchi : yozuvchi, uchuvchi;	- (o)vchi : tinglovchi, o'quvchi;
ham- : hamsuhbat, hamyurt;	- sil : o'qsil (arxaik.)
- kor (-kor, -gar, -gor) paxtakor, talabgor, miskar, zargar	

2. Narsa-buyum otlari yasovchi qo'shimchalar:

- k , - ak : kurak, pirpirak, varrak;	- uq : uchuq, yutuq;
- q , - oq : tara+q — taroq, o'roq, bo'ya+q — bo'yoq;	- m , - im : to'plam, kiyim, tishlam;
- iq , - ik : chopiq, topshiriq, teshik;	- don : qalamdon, tuzdon;
- ma : to'qima, bo'g'ma, bosma;	- in (- un , - on): yig'in, tugun, to'zon;
- um : unum, yutum; uy+um-uyum;	- machiq : bekinmachiq, tortish-machiq;
- noma : taklifnoma;	- (u)v , (o)v : yozuv, saylov;
- (i)ndi : chirindi, cho'kindi;	- ildoq : shaqildoq;
- (i)sh : qurilish, turlanish;	- os : chuvvos, gulduros;
- ak (oq): qarsak, qaldiraq, varrak;	
- a : sharshara, jizza;	

-chilik: dehqonchilik, urug'chilik, tirikchilik;

-qoq (-kak, -gak): botqoq, eshkak, ilgak;

-chiq: yopinchiq, suyanchiq;

-iz: bo'g'iz;-miq: bulamiq;

-kilik (-gilik): ichkilik, ko'rgilik;

-ka: yo'lka;

-gich (-kich, -qich, -g'ich): tishkovlagich, ko'rsatkich, qisqich, chizg'ich;

-gi (-ki, -qi, -g'i, -g'u): supurgi, tepki, tutatqi, chalg'i, sachratqi, tuyg'u;

-qin (-qun, -g'in, -g'un): to'lqin, yong'in, uchqun, yulg'un;

-t(-it, -at, -ot): qurt (quri+t), chiqit, o'lat, ko'chat, sizot;

-moq(-mak): quymoq (ovqat turi), chertmak (o'yin);

-poya: bedapoya, g'o'zapoya;

-dak (-doq): yugurdak, qovurdoq;

-chak: kemirchak;

-mish: o'tmish, qilmish;

-cha: qizilcha, olcha;

-noma: taklifnoma;

3. O'rin-joy otlari yasovchi qo'shimchalar:

-zor: gulzor, paxtazor, olmazor;

-loq: o'tloq, toshloq;

-xona: oshxona, choyxona;

-iston: O'zbekiston, guliston;

-goh: saylgoh, o'yingoh;

-obod: Yunusobod. Yangiobod;

4. Mavhum ot yasovchi qo'shimchalar:

-lik: bolalik, do'stlik, birlik, mustaqillik;

-ch: sevinch, quvonch, tayanch;

-garchilik: odamgarchilik, og'aynigarchilik;

-chilik: kamchilik, dehqonchilik;

-v(-uv): undov, uquv;

-at(-ot): madaniyat (madaniy+at-madaniyat), qonuniyat, shaxsiyat, tashviqot.

-liq: otaliq, borliq;

-sh(-ish): qurilish, emlash;

-i: suyunchi;

II. So'zlarni qo'shib, juftlab, bog'lab ot yasash (sintaktik yoki kompozitsiya usuli). Bunda qo'shma va juft otlar yasaladi. Qo'shma otlar quyidagicha yasaladi: 1) **ot bilan otdan:** otquloq, qo'larra, ko'zoynak; 2) **sifat bilan otdan:** ko'ksulton, xomtok; 3) **ot bilan sifatdan:** gulbeor, oshko'k; 4) **son bilan otdan:** mingoyoq, qirqog'ayni, uchburchak; 5) **ot bilan fe'ldan:** o'rinbosar, beshiktervatar, 6) **fe'l bilan fe'ldan:** iskabtopar, olibsotar.

Biror belgisiga ko'ra atalgan joy nomlari ko'pincha qo'shma ot orqali ifodalanadi: *Oqtepa, To'ytepa, Uchqo'rg'on.*

Qo'shma otlar qismlarining munosabatlari quyidagi ko'ri-
nishlarda bo'ladi:

1. Sifatlovchi-sifatlanmish birikmasi shaklida: *ko'ksulton, itbaliq*.

2. Qaratqich-qaralmish birikmasi shaklida: *bilaguzuk, otquloq*.

3. To'ldiruvchi-to'ldirilmish birikmasi shaklida: *o'rinbosar, beshiktervatar, dunyoqarash*.

4. Hol-hollanmish birikmasi shaklida: *beshotar, iskabtopar* (chivin).

5. Ega-kesim birikmasi shaklida: *go'shtkuydi* (marosim).

6. Kesim-undalma shaklida: *urto'qmoq, ochildasturxon*.

Quyidagi qo'shma otlar qo'shib yoziladi:

1) qismlari turdosh otlardan iborat bo'lib, bir urg'u bilan aytiladigan narsa-buyum nomlari: *gulko'rpa, oshqozon, o'qilon, tutmayiz, oshko'k*.

2) ot bilan *-ar* qo'shimchali fe'ldan yasalgan qo'shma otlar: *otboqar*.

Bulardan tashqari, ruscha-baynalmilal so'zlar ishtirokida yasalgan qo'shma otlar ham o'zbek tilida mavjud: *bronepoyezd, aviabo'linma, avtoyo'l, kinoqissa*.

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

1) bir-biriga yaqin ma'noli so'zlardan: *uy-joy, oyoq-qo'l*.

2) sinonim so'zlardan: *kuch-quvvat, oziq-ovqat, baxt-saodat*.

3) antonimlardan: *yosh-qari, ost-ust*.

4) butun-bo'lak ma'nosini ifodalovchi so'zlardan: *tog'-tosh, idish-tovoq, gap-so'z, oy-kun, vaqt-soat*.

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala-
vermaydi. Juft so'zning turkumini qismlarning qaysi turkumdan
ekanligini qarab emas, balki juft so'zning butunligicha qanday
ma'no anglatishiga qarab aniqlash kerak bo'ladi. Shu jihatdan
qaraganda, quyidagi turkum so'zlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot: *yor-birodar, to'y-tomosha*.

2. Sifat: *oq-qora, issiq-sovuq*.

3. Ravish: *kam-ko'st*.

4. Sof fe'l: *ur-yiqit, keldi-ketdi*.

5. Fe'ning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv.*

6. Taqlidiy so'zlar: *adi-badi, qiy-chuv.*

Juft otlar qismlarining qaysi tilga mansubligi jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. O'zbekcha-o'zbekcha: *ot-ulov, ko'rpa-yosti.*

2. O'zbekcha-arabcha: *kuch-quvvat, o'y-xayol.*

3. O'zbekcha-tojikcha: *tuz-namak.*

4. O'zbekcha-ruscha: *kissa-karmon.*

5. Arabcha-arabcha: *hisob-kitob.*

6. Tojikcha-o'zbekcha: *savdo-sotiq.*

III. So'zlarni qisqartirib ot yasash (abbreviatsiya usuli). Qisqartirish yangi so'z yasash emas, chunki qisqartirish faqat so'zning shakliga oid bo'lib, ma'noga ta'sir etmaydi.

IV. Turkumdan turkumga ko'chish vositasida ot yasalishi (semantik usul)

1) sifatdan otga ko'chish: *o'g'il* (bola), *qiz* (bola), *ayol* (kishi), *chol* (odam), *kampir* (odam);

2) fe'ldan otga ko'chish: kelajak (O'zbekiston kelajagi buyuk davlatdir);

3) juft fe'llar otga ko'chadi: *keldi-ketdi, oldi-sotdi, qo'ydi-chiqdi.*

V. So'zlarni takrorlash yordamida ot yasash: Lik-lik (ko'kat turi), *pat-pat* (mototsikl), *bog'cha-bog'cha* (o'yin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

Otlarning tuzilish jihatidan turlari. Otlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

Sodda ot. Faqat bir asosdan tarkib topgan otlar sodda ot hisoblanadi. Masalan: *uy, yer, tosh, tuz, daraxt.* Sodda otlar: a) sodda tub otlar; b) sodda yasama otlar. Tub otlar yasovchi qo'shimcha olmagan otlardir: *kitob, qalam.* Yasama otlar qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan otlardir: *ishchi, guldon.*

Qo'shma ot. Ikki va undan ortiq asosdan tarkib topgan otlar qo'shma ot sanaladi. Masalan: *qo'lqop, oltingugurt, beshiktervatar.*

Qo'shma otlar imlosi: Quyidagi qo'shma otlar qo'shib yoziladi. Ikki va undan ortiq asosdan takrib topgan turdosh otlar har doim

qo'shib yoziladi: *qorbo'ron, beshiktebratar, ko'ksulton, kungaboqar, o'rinbosar*.

Ikkinchi qismi turdosh otdan iborat bo'lgan atoqli otlar qo'shib yoziladi: *Beshariq, Qorqiz, Qashqadaryo*. Ikkinchi qismi atoqli oldan iborat bo'lgan qo'shma otlar esa ajratib yoziladi: *Markaziy Osiyo, Quyi Chirchiq*.

Juft ot. Bir-biriga yaqin yoki qarama-qarshi ma'noli asoslardan tarkib topgan otlarga juft otlar deyiladi. Masalan, *og'il – qiz, idish – tovoq, ota – ona*.

Takroriy ot. Ikkinchi qismi birinchi qismning tovush o'zgarishi asosidagi takroridan tarkib topgan otlar takroriy otlar sanaladi. Masalan, *tuz-puz, tovoq-povoq, tovuq-povuq*.

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi.

Agar juft otlar o'rtasida ikki otni bir-biri bilan bog'laydigan -u, -yu tovushlari bo'lsa, chiziqcha yuklamadan oldin qo'yiladi: *Ona-yu bola – gul-u lola*. Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan so'zlar jon-jonidan o'tib ketdi*. Tilda takrorlangan, so'zning boshida kelgan undosh **p** yoki **m** undoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin **p** tovushi orttiriladigan *choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul* kabi takroriy otlar ham bor.

Qisqartma otlar: Qisqartirish turli yo'l bilan amalga oshiriladi:

1) Barqaror so'z birikmasi qismlarining birinchi tovushlari (yozuvda harflari) asosida: *BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti*;

2) Barqaror so'z birikmasi birinchi qismning birinchi bo'g'ini, qolgan qismlarining birinchi tovushlari (harflari) asosida: *O'ZAS – O'zbekiston adabiyoti va san'ati*;

3) Barqaror so'z birikmasi birinchi va ikkinchi qismlarining birinchi bo'g'ini, qolgan qismlarning to'la ko'rinishi: *O'zmashxolding*;

4) Birinchi qismning birinchi bo'g'ini, qolgan qismlarning to'la ko'rinishi: *O'zmevaxolding, O'zdunrobita*.

Qisqartma so'zlar, asosan, yozma nutq uslubiga xosdir. Bunday so'zlar dastlab yozma nutq uslubida vujudga keladi va nutqimizda faollashib, hamma uchun tushunarli bo'lgandan so'ng keyinchalik og'zaki so'zlashuv uslubiga o'tadi.

Kelishik qo‘shimchalari va ularning uslubiy xususiyatlari

Otlarni boshqa so‘zlarga bog‘lash uchun xizmat qiladigan qo‘shimchalar kelishik qo‘shimchalari deyiladi. Kelishik shakllari otlarning gapda bajaradigan sintaktik vazifalarini belgilab beradi. Otlarda oltita kelishik shakli mavjud:

№	Kelishik nomi	Qo‘shimchasi	Savollari
1	Bosh kelishik	—	Kim? Nima? Qayer?
2	Qaratqich kelishik	-ning, -n	Kimning? Nimaning? Qayerning?
3	Tushum kelishik	-ni, -n	Kimni? Nimani? Qayerni?
4	Jo‘nalish kelishik	-ga, -ka, -qa, -na, -a	Kimga? Nimaga? Qayerga?
5	O‘rin-payt kelishik	-da	Kimda? Nimada? Qayerda?
6	Chiqish kelishik	-dan	Kimdan? Nimadan? Qayerdan?

Bosh kelishikning maxsus qo‘shimchasi yo‘q va bu kelishikdagi otlar ko‘pincha ega (**Dars boshlandi**), ot-kesim (**Mening do‘stim talaba**) undalma (**Og‘ayni, bugun birga dars tayyorlaylik**), ba‘zan sifatlovchi aniqlovchi (**Mashina asfalt yo‘lga chiqib oldi**) vazifalarini bajaradi.

Qaratqich kelishigidagi ot doim ot bilan bog‘lanadi va qaratqich aniqlovchi vazifasini bajaradi: *maktabning hovlisi, kitobning varag‘i*.

Tushum kelishigidagi ot doim fe‘l bilan bog‘lanadi va vositasiz to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi: *maktabni sevish, kitobni o‘qish*.

Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridagi otlar fe'l bilan, ba'zan esa boshqa so'zlar bilan ham bog'lanadi va to'ldiruvchi, hol, ot-kesim vazifalarini bajaradi: *maktabga bormoq, maktabda bo'lmoq, maktabdan kelmoq, kitobdan minnatdor, ukamdan katta, kitob menda.*

Qaratqich, tushum, jo'nalish va o'rin-payt kelishigidagi otlar belgili (qo'shimchali) va belgisiz (qo'shimchasiz) qo'llanishi mumkin: *maktab(ning) bog'i, xat(ni) yozdi, Andijon(ga) ketdi, tong(da) esgan shabada.*

Qaratqich, tushum kelishigi qo'shimchalari **-n** shaklida qisqarishi mumkin va ular o'zaro omonim holatga kiradi: *Otin(ning) boshin(i) burdi.*

Jo'nalish kelishigi mumtoz adabiyotda **-ga, -na, -a** tarzida uchraydi: *qo'lina, yorima.*

Otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi

Egalik qo'shimchalari predmetning uch shaxsdan (so'zlovchi, tinglovchi, o'zga) biriga qarashli ekanini bildiradi. Egalik qo'shimchalari oxiri unli bilan tugagan otlarga **birlik**da **-m, -ng, -si**; **ko'plik**da **-miz, -ngiz, -(lar)i** shaklida; oxiri undosh bilan tugagan otlarga esa **birlik**da **-im, -ing, -i**; **ko'plik**da **-imiz, -ingiz, -i** shaklida qo'shiladi:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I shaxs	Dalam, kitobim	Dalamiz, kitobimiz
II shaxs	Dalang, kitobing	Dalangiz, kitobingiz
III shaxs	Dalasi, kitobi	Dalalari, kitoblari

Otlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda quyidagi fonetik o'zgarishlar yuzaga keladi:

Tovush almashishi: **K** va **q** undoshi bilan tugagan otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, o'zak-negiz oxiridagi jarangsiz **k** undoshi jarangli **g** tovushiga, jarangsiz **q** undoshi jarangli **g'** undoshiga aylanadi va *koptogi, tuprog'i* kabi yoziladi.

Tovush tushishi: *Og'iz, burun, zahar* kabi otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi qisqaroq aytiladigan *a, i, u* unlilari tushib qoladi: *og'zi, burni, zahri*.

Tovush orttirilishi: *Obro', parvo* so'zlariga egalik qo'shimchasi qo'shilganda esa *y* tovushi orttiriladi: *parvoyi, obro'yim*.

Singl-i-si, shun-i-si, bun-i-si so'zlarida egalik qo'shimchalari ikki marta qo'shiladi. Egalik qo'shimchasining 2-shaxs ko'plik shaklida 3 ta morfologik variant mavjud: *shaharingiz – shaharinglar – shaharlaring*.

Otlarning kelishik va egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi **turlanish** deyiladi, shuning uchun bu qo'shimchalar yana **turlovchi** qo'shimchalar deb ham yuritiladi.

Sifat va uning uslubiy xususiyatlari

Otga bog'lanib, uning belgisini bildirib, qanday? qanaqa? so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlarga sifat deyiladi. Sifatlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

Sifatlar qanday belgini ifodalashiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi: 1) xususiyat sifatleri; 2) makon-zamon belgisini bildiruvchi sifatler.

Xususiyat, hajm-o'lchov, makon-zamon sifatleri. Narsalarning turli xususiyat-holatlarini bildirgan sifatler xususiyat sifatleri, hajmi, vazni, o'lchovi va shaklini bildirgan sifatler hajm-o'lchov sifatleri, o'rin va vaqtga nisbatan belgilarini bildirgan sifatler makon-zamon sifatleri deyiladi.

Rang-tus, maza-ta'm va hid sifatleri. Narsalarning rang-tusini bildirgan sifatler rang-tus sifatleri, maza-ta'mini bildirgan sifatler maza-ta'm sifatleri, hidini bildirgan sifatler hid sifatleri deyiladi.

Sifatlarining morfologik xususiyatlari:

1) belgining darajasini ko'rsatadi: *sho'x, sho'xroq, eng sho'x*.

2) otlashadi: *kattalarni hurmat qiling*.

3) ravish o'rnida keladi: *Sattor chiroyli yozadi*.

Sifatlarning sintaktik xususiyatlari:

1) asosan aniqlovchi va kesim vazifasida keladi: *yoqimli shamol esa boshlaydi. Tabiat go'zal*.

2) sifat aniqlovchi bo‘lib kelganda, aniqlab kelayotgan so‘zi bilan moslashmaydi.

Asliy va nisbiy sifatlar. Narsalarning belgisini bevosita, to‘g‘ridan to‘g‘ri ifodalay oladigan va belgini darajalab ko‘rsata oladigan (ya‘ni *-roq* qo‘shimchasini qabul qila oladigan) sifatlar asliy sifatlar deb ataladi: *kichik, yomon, aqlli, qora*.

Narsalarning belgisini bevosita emas, balki o‘rin yoki paytga nisbatan ifodalaydigan va ko‘pincha daraja ko‘rsata olmaydigan sifatlar nisbiy sifatlar deb ataladi. Bunday sifatlar yasovchi qo‘shimchalar yordamida yasalgan bo‘ladi: *sharsimon, yozgi, uydagi, oilaviy, ilmiy*.

Sifat darajalarining uslubiy xususiyatlari

Predmetlardagi bir xil belgining ortiq-kamligi jihatidan farqlanishi *sifat darajasi* deyiladi. Sifatlarning quyidagi to‘rt xil darajalari bor:

1. **Oddiy daraja**dagi sifatlarda belgi boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga qiyoslanmaydi. Bu daraja belgining me‘yordagicha ekanligini ko‘rsatadi va maxsus ko‘rsatkichga (qo‘shimchaga) ega emas. Oddiy daraja boshqa darajalar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi: *keng ko‘cha, yashil yaproq, yaxshi odam*.

2. **Orttirma daraja** predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatan eng ko‘p ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagi usullar yordamida hosil qilinadi:

1) oddiy daraja shaklidagi sifat oldidan *eng, g‘oyat, juda, nihoyatda, bag‘oyat* so‘zlari keltiriladi: *juda qizil, g‘oyat shirin*.

2) oddiy daraja shaklidagi sifatning birinchi bo‘g‘ini tovush o‘zgarishi bilan takrorlanadi: *bus-butun, kap-katta, to‘ppa-to‘g‘ri*.

3. **Qiyosiy daraja** predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgidan ortiq ekanligini ifodalaydi. Qiyosiy daraja oddiy darajadagi sifatga *-roq* qo‘shimchasini qo‘shish yoki sifattan oldin *bir-biridan, undan ham, yanada* so‘zlarini keltirish bilan yasaladi: *olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq*.

Belgining me‘yordan biroz kam ekanligini qiyosan ifodalaydigan sifat shakli qiyosiy daraja shakli deyiladi.

4. **Ozaytirma daraja**da belgi darajasining normal darajaga yetmaganligi, normaldan pastligi ifodalanadi: 1) qo‘shimchalar

yordamida: *oqish, qizg'ish, qoramtir -roq* qo'shimchasi ham ozaytirma darajani ifodalashda qatnashadi (bunda bir narsadagi belgi boshqa narsadagi shunday belgiga qiyoslanmaydi): *eskiroq* (kiyim); 2) sifatdan oldin *nim, yarim, och, xiyol, sal, aytarli, uncha, u qadar* so'zlarini keltirish bilan: *yarim ochiq* (eshik), *uncha katta emas*.

Sifat yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari

Sifatlar tarkibiga ko'ra tub va yasama sifatlar bo'linadi. Tarkibiy qismlarga bo'linmaydigan sifatlar **tub** sifatlar, asos va yasovchi qismdan iborat bo'lgan sifatlar **yasama** sifatlar hisoblanadi. Yasama sifatlar asosga qo'shimchalar qo'shish yoki so'z qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi.

ESDA TUTING. -li, -dor, ba-, ser-, -mand qo'shimchalari asosda ifodalangan belgiga egalikni bildiradi. Bu qo'shimchalar (-mand qo'shimchasidan tashqari asosda) ifodalangan belgiga ega emaslikni bildiruvchi no-, siz-, be- qo'shimchalari bilan zid ma'nolidir.

BILIB OLING: -gi (-ki) qo'shimchasi payt bildiruvchi otlarga qo'shilib, paytga xos belgini, -simon qo'shimchasi o'xshashlik belgisini, -(u) iy qo'shimchasi xoslik belgisini bildiruvchi sifatlar yasaydi.

Sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) sifat yasovchi qo'shimchalar bilan; 2) so'zlarni qo'shish bilan; 3) so'zlarni takrorlash bilan.

I. Sifat yasovchi qo'shimchalar quyidagilar:

1) *otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:*

-li: rasmi, kuchli;

-lik: toshkentlik (bola);

-siz: tuzsiz;

-yi: havoyi;

-iy, -viy: tarbiyaviy, devoriy;

-gi, -ki, -qi: bahorgi, qishki;

-aki, -oqi: jizzaki, pistoqi;

-chan: ishchan;

-ser: serhosil;

ba-: badavlat;

be-: bexabar;

-simon: odamsimon;

-dor: aybdor;

-kor, -gar: zulmkor, ig'vogar;

-i: qishloqi;
-namo: darveshnamo;
-on: za'faron;
-shumul: olamshumul;
-don: gapdon;
-bop: palovbop;
-in: erkin;
-parast: mansabparast;
-chil: xalqchil;
-loq: baqaloq;
-chi: gapchi (odam);
-qa: loyqa (suv);
-xo'r: g'amxo'r;
-dek(-day): muzdek (suv);

-cha: farg'onacha;
-parvar: xalqparvar;
bad-: badbaxt;
-mand: kasalmand;
-kash: dilkash;
xush-: xushhavo;
-vor: devonavor;
-bar-: barhayot;
-lik(-liq): bolalik (chog'lar);
-kor; fusunkor (husn);
-von: zo'rvon;
-omuz: hazilomuz;
-soz: soatsoz (usta);

2) *fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar:*

-ma: qaynatma sho'rva; **-qi:** sayroqi;
-qoq,-g'oq; tirishqoq, toyg'oq; **-ag'on:** bilag'on;
-mon: bilarmon;
-kun, -qin, -g'in: tushkun, ozg'in, jo'shqin;
-g'un, -qun: turg'un, tutqun; **-(a)rli:** zerikarli;
-ch: tinch, jirkanch;-g'ich: yulg'ich; **-ong'ich:** topong'ich;
-ovuch: hurkovuch; **-mas:** o'tmas;
-(i)ndi: asrandi; **-a:** ko'tara
-choq, -chak, -chiq: maqtanchoq, kuyunchak, qizg'anchiq;
-gir,-g'ir, -kir, -qir,-qur: sezgir, olg'ir; o'tkir, topqir, uchqur;
-k (-uk, -ik, -ak): chirik, teshik, tuzuk, g'alvirak;
-q (-uq, -iq, -oq): iliq, siniq, buzuq, qoloq, baqiroq, qo'r-
qoq;

3) *boshqa turkumlardan sifat yasovchi qo'shimchalar:*

Ravishdan: **-gi:** kechagi, dastlabki;

Sifatdan: **no-:** noma'lum, noto'g'ri; **-lom:** sog'lom; **-msiq:** qarimsiq, achimsiq;

Taqlid so'zdan: **-ildoq:** bijildoq, likildoq

II. So'zlarni qo'shish, bog'lash va juftlash bilan quyidagi turdagi sifatlar yasaladi:

l. Qo'shma sifatlar quyidagicha yasaladi:

a) *ot va otdan*. Bular qo'shib yoziladi: *bodomqovoq, sheryurak*;

b) *sifat va otdan*. Bular qo'shib yoziladi: *qimmatbaho*;

d) *ot yoki ravishga -ar qo'shimchali fe'*ni qo'shish bilan yasaladi. Bular qo'shib yoziladi: *tezoqar, ertapishar*;

e) *otga aro, umum, yarim, g'ayri, nim, rang so'zlarini* qo'shish bilan. Bular qo'shib yoziladi: *xalqaro, umumkomanda, yarimavtomat, g'ayridin, nimpushti*.

Qo'shma sifatlar: a) ikki tub so'zdan tashkil topadi: *xomsemiz, kamgap*; b) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbilarmon*.

2. Birikmali sifatlar tarkibi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi va ular orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan bo'ladi, bunday sifatlar **aralash, yo'q, ko'p, oliy, och, to'q, to'la, chala, yarim, bir, ikki** kabi so'zlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash, tengi yo'q, ko'p tarmoqli, oliy ma'lumotli, och qizil, qorni to'q, to'q qizil, to'la huquqli, chala mulla, bir tomonlama, ikki qavatli, yuqori hosilli*.

3. Juft sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: *katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi*; 2) sinonim so'zlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomat, uzuq-yuluq, soya-salqin, xor-zor*; 3) yaqin ma'noli so'zlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, nozik-nihol, kuydi-pishdi*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, -u, -yu yuklamalari bilan bog'lansa, chiziqcha yuklamadan oldin qo'yiladi: *yakka-yu yagona farzand*.

4. So'zlarni takrorlash bilan ham sifatlar yasaladi. Bu usul yordamida sanoqli miqdordagi sifatlargina yasaladi: *yo'l-yo'l (ko'ylak), manman (odam), shiqshiq (tugma), liptip (chiroq), chaqchaq (odam)*.

Sifatlarning otlashishi. Sifat bog'lanib kelgan ot ba'zan gapda tushib qoladi. Bunday vaqtda uning ma'nosi ham sifatga yuklanadi. Natijada sifat otlashib, egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan

o'zgarish xususiyatiga ega bo'ladi va ot bajargan sintaktik vaazifalarda keladi.

Otlashgan sifatlar kim? nima? so'roqlariga javob bo'ladi. Otlashgan sifatlar gap ichida ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi bo'lib keladi: Qozonga yaqin yursang, qorasi(ega) yuqar, yomonga(to'ldiruvchi) yaqin yursang, yarasi yuqar (maqol) otlashgan sifatlar undalma ham bo'lib keladi: Yaxshilar, (undalma) uni eslang!

Boshqa turkumdagi so'zlarning sifat o'rnida qo'llanishi

1) **otlar** sifat o'rnida qo'llanadi: tilla (odam), kumush (qish), temir (oyoq);

2) **sifatdoshlar**: kelishgan (qiz), kelajak (avlod);

3) **ravishlar**: oqilona (maslahat), o'zbekcha (odat),

Sifatlarning tuzilish turlari. 1. **Sodda sifatlar**: Bir asosdan iborat bo'lgan sifatlar sodda sifatlar sanaladi: *aqlli, yaxshi* 2. **Qo'shma sifatlar**: Ikki va undan ortiq asosdan tarkib topgan sifatlar qo'shma sifatlar hisoblanadi. Qo'shma sifatlar, asosan, qo'shib yoziladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbiarmon* kabi. 3. **Birikmali sifatlar**: uzun tolali(paxta), yoshi ulug' (inson), *gapga usta* (odam). 4. **Juft sifatlar**: O'zaro yaqin yoki zid ma'noli ikki asosning juft kelishidan hosil bo'lgan sifat juft sifat hisoblanadi. Juft sifat qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *uzun-qisqa, ola-quroq, yakka-yu yagona, katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, ola-quroq*. 5. **Takroriy sifatlar**: Bir asosning aynan takrorlanishidan hosil bo'lgan sifat takroriy sifat sanaladi. Takroriy sifatlar belgini ta'kidlab, kuchaytirib ifodalaydi. Takroriy sifat qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *yirik-yirik, katta-katta* kabi.

Son va uning uslubiy xususiyatlari

Sonning nomini, narsa-buyumning son-sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar turkumi **son** deyiladi. Son necha? qancha? nechta? nechanchi? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Sonlarning morfologik xususiyatlari:

1) sonlar *juft, dona, metr* kabi hisob soʻzlari bilan qoʻllana oladi;

2) sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar sonning hamma turlariga ham qoʻshilavermaydi;

3) boshqa soʻz turkumlaridan son yasalmaydi.

Sonning sintaktik xususiyatlari:

1) doim otlar bilan birga qoʻllanadi;

2) sonlar hech qachon belgi ifodalovchi soʻzlarni oʻziga tobe qilib kelmaydi;

3) sonlar ot oldida aniqlovchi boʻlib kelganda, u bilan birikib yaxlit bir boʻlak vazifasini bajaradi: *Uch dugona kelishyapti*;

4) son va sifat aniqlovchi boʻlib kelganda, oldin son, keyin sifat keladi: *ikkita chiroyli koʻylak*.

5) sonlar gapda koʻpincha aniqlovchi va kesim vazifasida keladi: Maqsadimiz bitta(kesim). Beshta(aniqlovchi) qalam oldi.

Sonlarda quyidagi xususiyatlar ham mavjud: 1) **omonimlik:** yuz (son) – yuz (chehra), uch (son) – uch (harakat); 2) **sinonimlik:** bir – yakka, ikki – juft; 3) **paronimlik:** yetti – yetdi.

Sonlar koʻpincha raqamlar bilan yoziladi: 1) *arab* raqamlari bilan: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 2) *rim* raqamlari bilan: *II chorak, XX asr*

Badiiy asarlarda sonlar soʻz bilan yoziladi: *Toʻrt yil kutdi*.

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan 23 ta sodda son boʻlib, boshqa sonlar shularning qoʻshilishidan hosil boʻladi: *nol, bir, ikki, uch, toʻrt, besh, olti, yetti, sakkiz, toʻqqiz, oʻn, yigirma, oʻttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, toʻqson, yuz, ming, million, milliard*.

Qadimgi oʻzbek tilida **lak** (hindcha – yuz ming), **tuman** (moʻgʻulcha – oʻn ming) kabi sonlar mavjud boʻlgan.

Butun son, aralash son va ularning yozilishi. Narsa-buyumning son-sanogʻini, miqdorini, uning butunligini saqlagan holda ifodalaydigan son butun son deyiladi: *1, 3, 25, 39* kabi. Butun son bilan kasr son birgalikda ishlatilsa, aralash son deb ataladi: *bir yarim, ikki butun oʻndan besh*. Butun, kasr, aralash sonlar ajratib yoziladi: *bir yarim metr*.

Sonning ma'no guruhlari

Sonlar narsalar, belgi-xususiyatlar, harakat-holatlarining miqdori yoki tartibini bildiradi. Shunga ko'ra sonlar ikki turga bo'linadi: 1. Miqdor sonlar; 2. Tartib sonlar.

1. **Miqdor sonlar** qanday miqdorni bildirishiga ko'ra sanoq, dona, chama, taqsim, jamlovchi, kasr sonlarga bo'linadi.

Sanoq son: Son-sanoqni bildiruvchi sonlar sanoq sonlar deyiladi. Sanoq sonlar yozuvda ko'pincha arab raqami bilan yoziladi: ikki, uch.(2,3)

Dona son narsa-buyumning donalab sanaladigan miqdorini bildiradi. Dona son miqdor songa *-ta* qo'shimchasini (jonli va jonsiz narsa nomlariga birika oladi) qo'shish yoki *dona* (narsa nomlariga birikadi), *nafar*, *bosh* (mavjudot nomlari bilan birikadi), *tup* (o'simlik nomlari bilan birikadi), *liir* (suyuqlik), *gramm* (og'irlik) so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *beshta qush*, *uch dona non*, *o'n nafar odam*, *yuz bosh qo'y*, *bir tup o'rik*.

Chama son narsa-buyumlarning taxminiy sonini bildiradi va quyidagicha hosil qilinadi:

1) miqdor songa *-tacha* qo'shimchasini qo'shish bilan: *o'ntacha mashina*;

2) miqdor songa *-lar*, *-larcha* qo'shimchasini qo'shish bilan: *Soat o'n birlar edi*. *Yuzlarcha bola yig'ildi*.

3) miqdor songa *-lab* qo'shimchasini qo'shish bilan: *minglab odam*;

4) ikki miqdor sonni juft keltirish bilan: *besh-olti*, *uch-to'rt*;

Jamlovchi son narsa-buyumning umumiy sonini bildiradi va miqdor songa quyidagi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasaladi:

1) miqdor songa *-ov* qo'shimchasini qo'shish bilan: *uchovi*, *to'rtovi*;

2) miqdor songa *-ala* qo'shimchasini qo'shish bilan: *ikkala*, *uchala*;

3) miqdor songa *-ovlon* qo'shimchasini qo'shish bilan: *beshovlon*, *oltovlon*. (-ovlon qo'shimchasi eski tilimiz va xalq so'zlashuv tili uchun xosdir.)

Ikki, olti, yetti miqdor sonlaridan jamlovchi son hosil qilinganda, o‘zakdagi tovushi tushib qoladi. *Ikkovi, oltovi, yettovi.*

Uch, to‘rt sonlariga *-ala* qo‘shilganda, *uchchala, to‘rttala* tarzida aytilsa ham, *uchala, to‘rtala* deb yoziladi.

Jamlovchi sonlar ko‘pincha 2 dan 10 gacha bo‘lgan sonlardan yasaladi (nutqda o‘nala, o‘novi shakllari uchraydi) va ular ma‘no jihatdan otlarga yaqin turadi.

Jamlovchi sonlar otlashish xususiyatiga ega bo‘ladi. Shuning uchun jamlovchi son qo‘shimchalari ko‘plik va uch shaxsdagi egalik qo‘shimchalaridan birini olib keladi: **bash-beshovi** – *beshovlari, ikkalasi*. **Bir** soniga **-ov** qo‘shimchasi qo‘shilib jamlovchi «kimdir» degan ma‘noda qo‘llanadigan **birov** so‘zi son ma‘nosini yo‘qotib, olmosh turkumiga o‘tgan *-ala* qo‘shimchasini olgan son egalik qo‘shimchasini olmasligi ham mumkin. U vaqtda son otlashmagan bo‘ladi: *ikkala kishi*.

Taqsim son narsa-buyumlarning taqsimlanish miqdorini anglatadi, miqdor songa *-tadan* qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil qilinadi: *ikkitanadan, o‘ntadan, yuztadan*. Ba‘zan miqdor son takrorlanib, taqsim son yasalishi mumkin: *ikki-ikki bo‘lib yurdi*.

Kasr son. Narsa-buyumlar miqdorini bo‘laklab, qismlab ifodalaydigan son kasr son deyiladi: 1/2 (yarim), 1/4 chorak), 1/8 (nimchorak). Kasr son ikki xil ifodalanadi: 1) ikki son chiqish kelishigi qo‘shimchasi bilan bog‘langan bo‘ladi: *ikkidan bir*; 2) o‘z holicha kasrni anglatadigan so‘z bo‘ladi: *yarim, chorak, nimchorak*.

Esda tuting. Nutqimizda **bir** so‘zi miqdor ifodalashdan tashqari quyidagi ma‘nolarni ham ifodalaydi: 1) noaniqlik (bunda u **qandaydir** olmoshiga sinonim bo‘ladi): *Eshikni bir kishi taqillat-yapti*. 2) kuchaytirish (bunda u **juda** so‘ziga sinonim bo‘ladi): bir yugurdim, bir yugurdim; 3) ketma-ketlik (bunda u **dam, goh** bog‘lovchilariga sinonim bo‘ladi): *bir menga, bir ukamga qaraydi*; 4) chegaralash (bunda u **faqat** yuklamasiga sinonim bo‘ladi): *hamma keldi, bir Ahmad kelmadi*; 5) tenglik (bunda u **teng** so‘ziga sinonim bo‘ladi): *qonun oldida hamma bir*.

Bilib oling. **Bir** soʻzi aniq miqdor – bitta maʼnosidan boshqa noaniqlik maʼnosiga ham ega. Bu maʼnoda **bir** soʻzi *qandaydir, qaysidir, kimdir, nimadir* kabi gumon bildiruvchi soʻzlarga maʼnodosh boʻladi.

2. **Tartib son** narsa-buyumning ketma-ketlik tartibini bildiradi. Tartib son unli bilan tugagan miqdor songa **-nchi**, undosh bilan bitgan miqdor songa **-inchi** qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *birinchi, ikkinchi*.

Tartib sonlar arabcha raqamlar bilan ifodalansa, bu qoʻshimchalar yozilmaydi, raqamdan keyin chiziqcha qoʻyiladi, rim raqamlari bilan ifodalansa, chiziqcha qoʻyilmaydi: 2-brigada, 7-sinf, II kurs.

Tartib sonlar maʼno jihatdan sifatlarga yaqin turadi va ularning ayrimlari sifat turkumiga koʻchishi ham mumkin: *Yettinchi lampa, oʻninchi ip*.

Bilib oling: Umumxalq bayramlarini ifodalovchi tartib raqamli soʻz birikmalarida kunning tartib raqami harflar bilan yozilsa, bosh harf bilan, oy nomi esa kichik harf bilan yoziladi: Sakkizinchi dekabr, Yigirma birinchi mart kabi.

Rim raqamlari quyidagilardan iborat (qavslarda ularning arab raqamlari bilan ifodasi berilgan): **Birliklar** I(1), II (2), III (3), IV(4), V(5), VI(6). **Oʻnliklar** -X(10), XX(20), XXX(30), XL(40), L(50), LX(60), LXX(70), LXXX(80), XC(90). **Yuzliklar** - C(100), CC(200), CCC(300), CD(400), D(500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM (900). **Mingliklar** - M(1000).

Son va oʻlchov soʻzlar. Sanoq son bilan sanaladigan narsalarni ifodalovchi soʻz oʻrtasida qoʻllanib, bu narsaning oʻlchovini bildiradigan hisob soʻzlari (numerativlar) sanaladi. Bunday soʻzlar aslida ot turkumiga mansub boʻlib, oʻz lugʻaviy maʼnolarini qisman yoʻqotgan holda noaniq miqdor ifodalaydigan boʻlib qolgan soʻzlardir.

Hisob soʻzlari quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

№	Oʻlchov turlari	Oʻlchov birliklari (hozirgi)	Tarixiy oʻlchov birliklari
1.	Predmetlarni yakkalab hisoblash uchun ishlatiladigan soʻzlar	Dona, nusxa, tup, bosh, nafar	Dona, bosh, nafar
2.	Butunning qismini ifodalash uchun ishlatiladigan hisob soʻzlar	Parcha, varaq, burda, ogʻiz, luqma, siqim, tilim, chimdim, qultum, yutum, hoʻplam, tomchi, chaqmoq, nimta, toʻgʻram, poy, toqa, boʻlak, shingil	
3.	Toʻdalab koʻrsatuvchi hisob soʻzlar	Gala, toʻp, guruh, toʻda, dasta, bogʻ, quchoq, shoda, hovuch	
4.	Juftlab ifodalovchi hisob soʻzlar	Juft, para	
5.	Ogʻirlik oʻlchovlari	Gramm, kilogramm, sentner, tonna	Misqol, botmon, pud, qadoq, paysa, dahsar
6.	Uzunlik oʻlchovlari	Millimetr, santimetr, metr, kilometr	Chaqirim, tosh, gaz, qarich, quloch, qadam, yogʻoch
7.	Yosh oʻlchovlari	Yashar, yoshlik, oylik, kunlik	
8.	Vaqt oʻlchovlari	Soniya, soat, kun, oy, hafta, yil, asr	
9.	Qiyamat oʻlchovlari	Soʻm, tiyin, tanga	Miri, paqir

Bulardan tashqari, quyidagi hisob soʻzlari son va feʼl orasida kelib, harakat miqdorini bildiradi: *marta, navbatda, karra, bor, hissa, qatla, sidra, dafʼa*.

Juda koʻp oʻlchov soʻzlari fanda va turmushda aniq miqdorni ifodalovchi soʻzlar sifatida qabul qilingan. **Vazn birliklari:** *milligramm* (mg), *gramm* (g) *kilogramm* (kg), *sentner* (s), *tonna* (t).

Uzunlik birliklari: *millimetr* (ml), *santimetr* (sm), *detsimetr* (dm), *metr* (m), *kilometr* (km). **Sath oʻlchovi:** *gektar* (ga). **Elektr**

toki quvvati birliklari: *amper (A), megaamper (mA)*. **Kuchlanish birligi:** *volt (v)*. **Quvvat birligi:** *vatt(w)*.

Shuningdek, fizika, kimyo, biologiya, matematikada ishlatiladigan miqdoriy tushunchalarni ifodalovchi soʻzlarning barchasi oʻlchov birliklaridir.

Sonlarning otlashishi. Gapda son bogʻlangan ot tushib qolishi mumkin. Bunday holda son otlashadi. Otlashgan son xuddi otlarga oʻxshab egalik, koʻplik va kelishik qoʻshimchalarini oladi: *beshta, uchni, ikkimiz, ikkinchilar*.

Sonlarning tuzilish jinatdan turlari. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari quyidagilar:

1. **Sodda sonlar** bir oʻzakdan iborat boʻladi: *bir, uch*.

2. **Qoʻshma sonlar** ikki yoki undan ortiq sonning birga yozilishidan tuziladi: *oʻn uch, bir yuz oʻn sakkiz*.

3. **Juft sonlar** ikkita turli oʻzakning juftlashishidan tuziladi: *besh-olti, yetti-sakkiz, oʻn besh-oʻnolti*.

4. **Takroriy sonlar** bir oʻzakning takrorlanishidan tuziladi: *ikki-ikki, oʻnta-oʻnta*.

Juft va takroriy sonlar chiziqcha bilan yoziladi.

Tilchi olimlar **sakson** va **toʻqson** sonlarining sakkiz va oʻn, toʻqqiz va oʻn soʻzlaridan tuzilganligini aniqlashgan.

Olmoshlarning maʼno xususiyatlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, baʼzan soʻz birikmasi va gap oʻrnida qoʻllana oladigan, ularga ishora qiluvchi yoki soʻroq bildiruvchi soʻzlar olmosh deb ataladi:

1) ot oʻrnida: Karim juda quvondi, chunki u oʻz orzusiga erishgan edi;

2) sifat oʻrnida: Kechagi kitobni berib tur, men shu kitobdan misollar olmoqchiman;

3) son oʻrnida: Menda ikkita qalam bor, senda nechta qalam bor?

4) ravish oʻrnida: Men bugun ketaman, sen qachon ketasan?

5) soʻz birikmasi oʻrnida: Yomon soʻz bosh qozigʻidir, shunday soʻzni gapirmagan maʼqul;

6) gap o'rnida: Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu esa insondagi eng yomon xislatdir.

Olmoshlarning atash ma'nosi bo'lmaydi. Uning qaysi ma'noda kelayotganligi matnda qaysi so'z yoki gap o'rnida almashinib kelishiga qarab belgilanadi.

Olmoshlar turlanadi, gapda ko'pincha ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi va undalma bo'lib keladi: *Hamma(ega) keldi. Bizni(to'ldiruvchi) tabriklang. Shu(aniqlovchi) kitobni bering.*

Olmoshlarning grammatik xususiyatlari.

1) so'z yasalish xususiyati yo'q (lekin olmoshlar asosida ot, fe'l, ravish, sifat yasalishi mumkin: *o'zlik, sensirama, o'zicha, menbop*);

2) juftlanib, boshqa so'z turkumi vazifasida keladi: *o'sha-o'sha, shu-shu* (ravish);

3) olmoshlar otlarga xos sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarni olishi mumkin: *unga, shunisi*;

4) olmosh hech vaqt o'zidan oldin aniqlovchi olmaydi.

Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lsa bo'ladi:

1. **Ot toifasidagi olmoshlar.** Bular otlarning so'roqlariga javob bo'ladi, otlarga o'xshab sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifalarni bajaradi.

2. **Sifat toifasidagi olmoshlar.** Bular sifatlarga o'xshab kesim va hol vazifalarini bajaradi, otlashish xususiyatiga ega.

3. **Son toifasidagi olmoshlar.** Bular miqdorni ifodalash uchun ishlatiladi va gapda sifatlovchi – aniqlovchi, kesim, ba'zan hol vazifalarini bajaradi.

Olmoshlarning ma'no va tuzilish turlari

№	Olmoshlar-ning ma'no turlari	Ma'nolari va ta'rifi	Misollar	Tuzilish turi
1	Kishilik olmoshlari	Shaxs ma'nosini bildiruvchi otlar o'rnida almashinib keladi va ularga ishora qiladi	Men (kamina) – biz Sen – siz U – ular	Sodda, juft

2	O'zlik olmoshlari	Uchala shaxsdagi kishilik olmoshlari o'rnida qo'llanib, ma'nosini ta'kidlab keladi	O'z	Sodda, takror
3	Ko'rsatish olmoshlari	Mustaqil so'zlar yoki gaplar o'rnida kelib, ular orqali ifodalangan shaxs, predmet, belgi, harakatlarni ko'rsatib keladi.	U, bu, shu, o'sha, mana bu, (manavi), mana shu, ushbu	Sodda, qo'shma, juft, takror
4	So'roq olmoshlari	So'zlovchiga noma'lum bo'lgan shaxs, narsa, belgi- xususiyat, harakat-ho'latlarni so'rash ma'nosini bildiradi	Kim? nima? Qachon? Qaysi? Qancha? Necha? Nimaga? Qani? Nima qildi? Nima bo'ldi?	Sodda, takror
5	Birgalik ajratish (belgilash olmoshlari	Shaxs, narsa, belgi-xususiyat bildiruvchi mustaqil so'zlar o'rnida almashinib, ularning ma'nosini umumlashtirib, jamlab keladi	<i>Jamlash:</i> ham- ma, barchabari, jami, jamiyki, butun, yalpi <i>Ajratish:</i> har kim, har nima, har bir, har qancha, har qanday, har qaysi, har narsa	Sodda, takror, qo'shma
6	Bo'lishsizlik olmoshlari	Shaxs, narsa, belgi-xususiyat bildiruvchi mustaqil so'zlar o'rnida kelib, uning inkorini bildiradi	Hech kim, hech nima, hech qachon, hech qanday, hech qanaqa, hech narsa, hech bir	Qo'shma
7	Gumon olmoshlari	Shaxs, narsa, belgi-xususiyat bildiruvchi mustaqil so'zlar o'rnida kelib, uning ma'nosini taxminlab, gumonlab keladi	Allakim, alla- narsa, allaqan- day, allaqancha Kimdir, nima- dir, qaysidir	Sodda

Kishilik olmoshlari. Uch shaxsdan biriga ishora qiluvchi olmoshlar kishilik olmoshlari hisoblanadi.

So'zlovchi birinchi shaxs, tinglovchi ikkinchi shaxs, nutqdan tashqari barcha shaxs, narsa, voqea-hodisalar o'zga, ya'ni uchinchi shaxs sifatida qaraladi.

Men, biz birinchi shaxs, **sen, siz** ikkinchi shaxs **u, ular** uchinchi shaxs kishilik olmoshlari hisoblanadi. Bulardan men, sen, u birlik, biz, siz (lar), ular ko'plik ma'nosini bildiradi.

Ba'zan biz, siz, ular birlik ma'nosida ham qo'llaniladi. **Biz** birlik ma'nosida qo'llanganda kamtarlik, bajargan ishida o'zini ta'kidlamaslik ma'nosini, bildiradi. Masalan, *Mening uyim o'rniga Bizning uyimiz. Men g'olib chiqdim o'rniga Biz g'olib chiqdik.*

Shuningdek, **siz, ular** yakka shaxsga ishora qilib, hurmat ma'nosini bildiradi. Masalan, *Sen kelding o'rniga Siz keldingiz. U keldi o'rniga Ular keldilar. Siz* hurmat ma'nosini bildirganda, ko'pincha ko'plik ma'nosini ifodalash uchun unga *-lar* qo'shimchasi qo'shiladi. Masalan, *Sizlarga doimo baxt yor bo'lsin.*

Men, sen olmoshlariga qaratqich -ning, tushum kelishigi -ni hamda *-niki* qo'shimchasi qo'shilganda, bir *n* tushib qoladi: *mening, seniki, seni. U* kishilik olmoshiga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, bir *n* orttiriladi: *unga, unda, undan.* Bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, kesim, izohlovchi vazifalarini bajaradi.

O'zlik olmoshi. Kishilik olmoshlari o'rnida qo'llanilib, ko'pincha shaxsni, ba'zan predmetni ko'rsatuvchi **o'z** so'zi o'zlik olmoshi sanaladi.

O'zim, o'zing, o'zi so'zlari ba'zan egalik qo'shimchalariga mos kishilik olmoshlari bilan *mening o'zim, sening o'zing, sen o'zing, uning o'zi, u o'zi* tarzida qo'llaniladi va bu vaqtda ko'pincha kishilik olmoshlariga ta'kid ma'nosi yuklanadi.

O'zlik olmoshi narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishiligidini yoki shaxsning tanholigidini bildiradi: *o'z uyi, o'z ukasi.* O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *o'zim-men, o'zing-sen, o'zi-u* o'zlik olmoshi turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: *o'ziga, o'zingdan.* O'z olmoshi belgisiz kelishik ko'rinishida qo'llanishi mumkin: *o'z uying – o'zingning uying.*

Ko'rsatish olmoshlari. Oldingi gap, gapdagi biron-bir so'z, so'z birikmasi o'rnida qo'llanib, unga ishora qiluvchi yoki biror

soʻzni aniqlab keluvchi olmoshlar koʻrsatish olmoshlari hisoblanadi.

Soʻz maʼnosini aniqlab keluvchi olmoshlar oʻzi aniqlayotgan soʻzdan oldin qoʻllanadi. Masalan: *Bu daftar meniki.*

Bu, shu, u, oʻsha, ana, mana kabi soʻzlar koʻrsatish olmoshlari sanaladi.

Koʻrsatish olmoshlari gapda ega, aniqlovchi, hol va kesim vazifalarini bajaradi. Kishilik olmoshi **u** bilan koʻrsatish olmoshi **u** ni gapdagi maʼnosiga qarab farqlash mumkin. Bunda **u** kishilik olmoshi *kim?* soʻrogʻiga, koʻrsatish olmoshi **u** esa qaysi? soʻrogʻiga javob boʻladi. **U, bu, shu, oʻsha** olmoshlari joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga *-day, -cha* qoʻshimchalari qoʻshilganda, qoʻshimcha oldidan bir *n* tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, uncha, oʻshanday.*

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaqa* tarzida belgining ortiqligi, *uncha-muncha* tarzida oz miqdor maʼnolarini ifodalaydi.

Yozuvda **mana bu, mana shu, ana bu, ana shu** olmoshlari ajratib yoziladi. Baʼzan bu olmoshlar ogʻzaki nutqda *manavi, anavi* tarzida talaffuz qilinishi va shunday yozilishi mumkin.

Soʻroq olmoshlari. Shaxs, narsa-hodisa, belgi-xususiyat, miqdor, sabab, maqsad, oʻrin, payt haqida soʻroqni bildiruvchi olmoshlar soʻroq olmoshlari sanaladi.

Kim, nima soʻroq olmoshlari shaxs va narsaga nisbatan ishlatiladi hamda birlik va koʻplikda qoʻllanadi, egalik va kelishik qoʻshimchalarini oladi: *Kim keldi? Nimang bor? Nimalarni koʻrding? Nima* olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: *Nima(ni) olding?*

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam, qaysi kitob? Qayerda, qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari oʻrin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi? Qayerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

Belgilash olmoshlari. Har soʻzi soʻroq olmoshlariga, **bir** soʻziga qoʻshilib toʻpdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiradigan

belgilash olmoshlarini hosil qiladi. **Har** soʻzi bir butunlikda, yigʻinda, toʻpda olingan shaxs, narsa, belgi, harakatlarni ajratib koʻrsatish maʼnosiga ega. Shuning uchun u koʻpincha **bir** soʻzi bilan birikib keladi: *har bir kishi, har bir kun, har bir narsa, har bir joy* kabi.

Hamma, barcha, bari, butun olmoshlari esa shaxs, narsa, belgi, harakatlarni jamlab ifodalaydi. **Hamma, barcha, bari** belgilash olmoshlari boʻlinuvchan butunni yaxlitlab, **butun** olmoshi esa butunni boʻlinmas butunlik sifatida ifodalaydi. **Bari** olmoshida koʻtarinkilik, tantanavorlik boʻyogʻi mavjud.

Demak, toʻpdan ajratilgan yoki jamlab koʻrsatilgan shaxs, narsa, belgi, harakat-hoʻlatlarni ifodalaydigan olmoshlar belgilash olmoshlari sanaladi.

Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi: *hammalari jim, har kimga aytaverma*.

Boʻlishsizlik olmoshlari. Soʻroq olmoshlari va **bir, narsa, nima** soʻzlari oldidan **hech** soʻzining qoʻllanishi natijasida boʻlishsizlik olmoshlari hosil boʻladi. **Hech kim, hech nima, hech qachon, hech qanday, hech qancha, hech narsa** soʻzlari boʻlishsizlik olmoshlari sanaladi va ular yozuvda ajratib yoziladi.

Bu olmoshlar ishtirok etgan gaplarning kesimi inkor shaklida boʻladi.

Bu olmoshlar egalik, kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. *U hech kimni koʻrmadi*.

Hech soʻzi yakka holda qoʻllanganda, koʻpincha feʼllar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi: *u hech qiynalmadi*. **Kimsa** soʻzi ham boʻlishsizlik olmoshlari oʻrnida qoʻllanishi mumkin. *Buni kimsa bilmasligi kerak*.

Gumon olmoshlari. Soʻroq olmoshlariga va **narsa** soʻziga **alla-**yoki **-dir** qoʻshimchalarini qoʻshish yoʻli bilan gumon olmoshlari hosil qilinadi.

Alla- qoʻshimchasi soʻroq olmoshlari oldidan, **-dir** qoʻshimchasi esa soʻroq olmoshlari soʻngidan qoʻshiladi. Har ikki qoʻshimcha asos qism bilan qoʻshib yoziladi.

Narsa soʻzi faqat **-alla** qoʻshimchasi yordamida gumon olmoshiga aylanadi.

Bir soʻzi **kishi, narsa, nima** kabi soʻzlarga qoʻshilib bu soʻzlarga gumon maʼnosini yuklaydi. Ularni *kimdir, nimadir, qachondir* singari gumon olmoshlari bilan almashtirish mumkin. Bunday vaqtda **bir** soʻzi gumon olmoshi oʻrnida qoʻllangan boʻladi. Shu bilan birga **birov** soʻzi ham **kimdir** soʻzi bilan erkin almashina olganligi uchun gumon olmoshi hisoblanadi.

Gumon olmoshlari soʻroq olmoshlariga **bir, ham** soʻzlarini qoʻshish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday boʻldi,* (Baʼzan **bir nima** birikmasi boʻlishsiz olmosh oʻrnida kelishi mumkin: *buni koʻrib bir nima demadi.*) Bu olmoshlar birlik va koʻplikda (*allakimlar*) keladi, kelishiklarda turlanadi (*kimnidir*), egalik qoʻshimchasini oladi (*allakimim*).

Ayrim darsliklarda ot-olmoshlar ham ajratiladi. Bularga **kamina, faqir, banda** soʻzlari kiradi.

Eski oʻzbek tilida kamtarlik ifodasi sifatida **men** oʻrnida koʻpincha *kamina, kaminai kamtaringiz, faqir, qulingiz, bandayi ojizingiz* singari soʻz va birikmalar qoʻllanilgan.

Hozirgi oʻzbek tilida ham xuddi shu maʼnoda baʼzan **men** oʻrnida **kamina** soʻzi ishlatiladi.

Men olmoshi oʻrnida yuqoridagi soʻzlar qoʻllanilganda, kesim mazmunan birinchi shaxsni bildirsa ham, lekin III shaxs shaklida boʻladi.

Boshqa turkumlarga oid soʻzlarning olmoshlarga koʻchishi

Quyidagi turkum soʻzlarga tegishli ayrim soʻzlar olmoshga koʻchadi:

1) **ot**: odam, kishi, inson, narsa, ish; 2) **sifat**: baʼzi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi; 3) **son**: bir. Umuman olganda, **bir, har, hech** soʻzlari bilan keladigan koʻpgina soʻzlar olmoshga koʻchishi mumkin: *hech narsa, bir narsa, har yerda.*

Olmoshlarning tuzilish turlari:

1. **Sodda olmoshlar**: Faqat bir asosdan iborat boʻlgan olmoshlar sodda olmoshlar hisoblanadi: *men, sen, kim? shu, qachon? nima? hamma, barcha* singari tub olmoshlar, *kimdir, qaysidir, allakim, allaqanday* singari yasama olmoshlar sodda olmoshlardir.

2. **Qo'shma olmoshlar:** Ikki asosdan tashkil topgan olmoshlar qo'shma olmoshlar hisoblanadi: *ana shu, har kim, hech nima*. Tarkibida **hech, bir** qismlari mavjud bo'lgan olmoshlar qo'shma olmoshlardir.

Yasama sodda olmosh qismlari qo'shib, qo'shma olmosh qismlari esa ajratib yoziladi.

3. **Juft olmoshlar:** Bir-biriga mazmunan yaqin bo'lgan olmosh-larning birikuvidan hosil bo'lgan olmoshlar juft olmoshlar sanaladi: *u-bu, unga-bunga, siz-biz*.

4. **Takroriy olmoshlar:** Bir olmoshning aynan yoki ayrim tovush o'zgarishi bilan (masalan, uncha-muncha) takrorlanishidan hosil bo'lgan olmoshlar takroriy olmoshlar hisoblanadi: *shu-shu, o'sha-o'sha, kim-kim*.

Juft va takroriy olmoshlar qismlari chiziqcha bilan yoziladi.

Olmoshlar boshqa so'zlarning yasalishiga asos bo'lishi mumkin. *O'zboshimcha, o'zbiarmon, manman* kabilar sifat, *o'zidan ketmoq, o'ziga kelmoq* iboralar sanaladi.

Fe'l va uning uslubiy xususiyatlari

Predmetning harakatini bildirib, nima qildi? nima qilyapti? nima qilmoqchi? so'roqlariga javob bo'lgan so'zlar fe'l deyiladi.

Esda saqlang. Fe'llardan anglashilgan harakat va holat ma'lum shaxs yoki narsa tomonidan bajariladi. Ana shu shaxs yoki narsa harakatning bajaruvchisi sanaladi.

Fe'llar bo'lishli va bo'lishsiz shakllarga ega, zamon va shaxs-son ifodalay oladi, o'zining vazifadosh (xoslangan) shakllariga ega, mayl ko'rsata oladi, o'timli-o'timsizlik xususiyatiga ega. Fe'llar gapda ko'pincha kesim vazifasini bajaradi: *Kuz keldi*.

Fe'llar nimani atab kelishiga ko'ra **harakat** fe'llari va **holat** fe'llariga bo'linadi.

Shaxs va narsalarning jismoniy faoliyati natijasida ro'y bergan harakatni bildiruvchi fe'llar harakat fe'llari hisoblanadi. Shaxslar-niing ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan ikkinchi holatga o'tish jarayonini ifodalovchi fe'llar esa holat fe'llari sanaladi.

Fe'lning ma'noviy guruhlari: Fe'llar qanday harakat-holatni ifodalashiga ko'ra nutqiy faoliyat fe'llari, aqliy faoliyat fe'llari, jismoniy faoliyat fe'llari, holat fe'llari kabi ma'no guruhlariga ajraladi.

№	Ma'no guruhlari	Fe'llar
1	Yumush fe'llari	Ishladi, mehnat qildi, ter to'kdi
2	Tafakkur fe'llari	O'ylaydi, o'qidi, kashf qildi, fikrladi, tasavvur qildi
3	Sezgi fe'llari	Sezdi, his qildi
4	Ruhiy holat fe'llari	Kuldi, xursand bo'ldi, qayg'urdi, iztirob chekdi
5	Nutq fe'llari	Gapirdi, so'zladi, bayon qildi, ifoda qildi, ming'irladi, do'ng'illadi
6	Ishora fe'llari	Imo qildi, labini burdi, ko'zini qisdi
7	Jismoniy holat fe'llari	Og'ridi, isitma chiqdi, xastalandi, so'raydi, kuchaydi, charchadi
8	Tabiiy holat fe'llari	Eridi, muzladi, etdi, uxladi
9	Ko'rish fe'llari	Qaradi, ko'rdi, boqdi, termuldi

Yuqoridagi fe'l turlarining har qaysisi bir necha fe'llarni o'z ichiga oladi. Bu fe'llar harakat-holat ma'nosini qanday ifodalashi bilan bir-biridan farq qiladi. Quyidagi farqlanishlarni kuzatish mumkin:

1. Harakat-holatning kuchli-kuchsizligiga ko'ra farqlanishi: *jilmaymoq* – *kulimsiramoq* – *kulmoq*.

2. Ijobiy va salbiy bahoga ega bo'lishligiga ko'ra: *kulmoq* – *tirjaymoq*, *so'zlamog* – *to'ng'illamoq*, *ming'irlamoq*.

3. Uslubiy xoslanishiga ko'ra: *kulmoq* (umumiste'moldagi so'z) – *tabassum qilmoq* (badiiy uslubga xos), *so'zlamog* (umumiste'moldagi so'z) – *bayon etmoq* (badiiy uslubga xos) kabi.

O'timli va o'timsiz fe'llar. O'timli fe'llar tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana oladigan fe'llardir: *o'qidi* (kitobni), *yozdi* (xatni).

O'timsiz fe'llar esa tushum kelishigidagi so'zlarga bog'lana olmaydigan fe'llardir: *yugurdi, bordi, turdi, o'tirdi*.

Nisbat shakllari uslubiyoiti. Bajaruvchining harakat va holat jarayoniga qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi fe'l shakllari *nisbat shakllari* sanaladi. Masalan, *supurdi* fe'lida supurish harakatini bajaruvchi shaxs aniq, *supurildi* fe'lida noaniq, *supurishdi* fe'lida birdan ortiq, *supurtirdi* fe'lida esa harakat boshqa shaxs vositasida bajarilgani ifodalangan.

ESDA SAQLANG: Nisbat shakllari fe'lning asos qismidan keyin qo'shiladi. Fe'l 5 ta nisbat shakliga ega: 1) aniq nisbat; 2) o'zlik nisbati; 3) orttirma nisbat; 4) majhul nisbat; 5) birgalik nisbati.

Nisbat shakllari va ularning ma'nolarini quyidagi jadvalda ko'ring:

№	Nisbat turlari	Nisbat shakllari	Ma'nolari	Misollar
1	Bosh (aniq nisbat)		Harakatning ega orqali ifodalangan shaxs tomonidan bajarilishini bildiradi	O'qidi, kelyapti
2	O'zlik nisbat	-l(-il), -n (-in)	Harakatni bajaruvchi shaxs bilan harakat tushgan obyekt birlashgan holda bo'ladi. Harakat shaxsning o'zida qoladi	Yuvindi, kiyindi, qo'zg'aldi
3	Majhul nisbat	-l(-il), -n(-in)	Harakatni bajaruvchi shaxs noma'lum bo'ladi	Yuvildi, qilindi, bajarildi
4	Birgalik nisbat	-sh, -ish	Harakatni bajaruvchi shaxs tomonidan bajarilganligini ifodalaydi	O'qishdi, kelishdi, bajarishdi
5	Orttirma nisbat	-dir(-tir), -giz(-qiz, -g'iz), -kaz (-qaz), -t, -iz, -ar, sat	Harakatning bajaruvchi ta'sirida boshqa biror shaxs yoki narsa-buyum vositasida bajarilganligini bildiradi	Qoldirdi, keltirdi, kargazdi, o'tkazdi, o'qitdi, tomizdi, qaytardi, ko'rsatdi

Aniq nisbat. Bajaruvchisi aniq bo‘lgan harakat yoki holatni bildirgan fe‘l shakli aniq nisbat deyiladi.

O‘zlik nisbat. Bajaruvchining o‘zi ustida amalga oshadigan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe‘l shakli o‘zlik nisbati deyiladi. O‘zlik nisbatdagi fe‘llar, asosan, o‘timli fe‘llarning unli bilan tugagan negiziga -n, -l undosh bilan tugagan negiziga -in, -il qo‘shimchalarini qo‘shish bilan hosil qilinadi: *tarandi, sevindi, sudraldi, yuvindi, kiyindi*.

Jonlanmoq, odatlanmoq, harakatlanmoq, quvonmoq, seskanmoq, faxrlanmoq, zavqlanmoq, otilanmoq, afsuslanmoq fe‘llari tarkibida -n ko‘rsatkichi mavjudligiga qaramasdan, bu fe‘llar **aniqlik nisbatida** hisoblanadi, chunki ular tarkibidagi -n qo‘shimchasi ajratilmaydi. *Yayra, qichqir, uxla, bor* kabi fe‘llardan o‘zlik nisbat yasalmaydi.

Majhul nisbat. Bajaruvchisi noma‘lum bo‘lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe‘l shakli majhul nisbat deyiladi. Majhul nisbatdagi fe‘llar, asosan, o‘timli fe‘llarning unli bilan tugagan negiziga -n, -l, undosh bilan tugagan negiziga -in, -il qo‘shimchalarini qo‘shish bilan hosil qilinadi.

Majhul va o‘zlik nisbatdagi fe‘llar bir xil, lekin ular harakat yoki holatning bajaruvchisini aniq bildirishi–bildirmasligi bilan farq qiladi. Ularning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan yoki fe‘ldan oldin **o‘zi** so‘zini keltirib ko‘rish bilan aniqlanadi. O‘zlik nisbatda harakat bajaruvchisi aniq bo‘ladi va u gapda ega vazifasida keladi (*Sanjar imtihonga tayyorlandi*), majhul nisbatda esa bajaruvchi noaniq bo‘ladi va u gap tarkibida to‘ldiruvchi vazifasini bajarib keladi (*Devoriy gazeta Sanjar tomonidan tayyorlandi*).

Majhul nisbat shakllari ko‘pincha o‘timli fe‘llardan yoki orttirma nisbat shaklidagi o‘timsiz fe‘llardan yasaladi: *kitobni o‘qidi – kitob o‘qildi, mashqni yozdirdi – mashq yozdirildi*.

Birgalik nisbat. Birdan ortiq bajaruvchi tomonidan birgalikda bajarilgan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe‘l shakli birgalik nisbat deyiladi. Birgalik nisbatdagi fe‘llar unli bilan tugagan negizga

-sh, undosh bilan tugagan negizga -ish qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: *yo'zishdi, borishdi*.

To'qnashdi, o'rtoqlashdi, ommalashdi, hazillashdi, go'zallashdi, boqishdi, qarashdi (yordamlashdi), aytishdi, tortishdi (bahslashdi) fe'llari hozirgi o'zbek tilida ajralmas holatga kelib qolganligi uchun **aniqlik nisbatidadir**.

Orttirma nisbat. Bajaruvchining ta'siri bilan boshqa shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat yoki holatni bildiruvchi fe'l shakli orttirma nisbat deyiladi. Orttirma nisbatdagi fe'llar **-t** (asosan, unli bilan tugagan ko'p bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi), **-tir** (jarangsiz undosh bilan tugagan bir bo'g'inli (**kel** fe'lidan tashqari) ko'p bo'g'inli fe'llarning ko'pchiligiga qo'shiladi), **-dir** (asosan, jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi), **-ir, -ar, -iz, -giz, -kaz, -g'iz, -gaz, -qiz, -sat** qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi: *o'qit, keltir, yozdir, bitir, chiqar, tomiz, yurgiz, ko'rgaz, turg'iz, ketkiz, tutqaz, o'tkaz, ko'rsat*. Bu qo'shimchalar o'timsiz fe'llarni o'timli fe'llarga aylantiradi: *keldi-keltirdi, yurdi-yurgizdi*.

Ayrim fe'llar orttirma nisbat shaklida yangi ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi va shuning uchun ularni aniq nisbatda qo'llab bo'lmaydi: *erkalamoq - erkalatmoq* (har ikkalasi ham orttirma nisbatda).

Bir fe'lga ikki xil orttirma nisbat qo'shimchasi qo'shilishi mumkin: *yegiz-yegizdir, yozdir-yozdirtir*.

Fe'ning orttirma nisbati o'zlik va birgalik nisbatdagi fe'llardan ham hosil qilinishi mumkin: *yuvintir, yig'ishtir*. Orttirma nisbatdagi fe'llardan birgalik va majhul nisbatdagi fe'llar hosil qilinishi mumkin: *isitildi, yozdirishdi*.

Orttirma nisbat qo'shimchalari holat fe'llarini ko'pincha natijali faoliyat fe'llariga aylantiradi: *uxlamoq - uxlatmoq, kulmoq - kuldirmoq*. Majhul va o'zlik nisbati qo'shimchalari esa natijali faoliyat fe'llarini holat fe'llariga aylantiradi: *qurmoq-qurilmoq, bo'yamoq-bo'yanmoq*.

Birdan ortiq nisbat qo'shimchalarini olgan fe'llarning qaysi nisbatdaligi oxirgi nisbat qo'shimchasiga qarab belgilanadi: *yuvintirdi - orttirma nisbat, yuvintirildi - majhul nisbat, yuvintirishdi - birgalik nisbat*.

Fe'l mayllari so'zlovchining ish-harakatga moyilligini bildiradi. Fe'llarda beshta mayl bor. Fe'l asosida ifodalangan harakat-holat haqidagi xabar, buyruq-istak, shart ma'nolarini ifodalovchi fe'l shakllari mayl shakllari sanaladi. Fe'llarning to'rtta mayl shakli mavjud: 1) xabar mayli; 2) buyruq-istak mayli; 3)shart mayli; 4) maqsad mayli

No	Mayl turlari	Mayl shakllari	Ma'nolari	Misollar
1.	Ijro (xabar, aniqlik) mayl		Harakatning uch zamondan biridabajarilish-bajarilmasligini bildiradi	Ko'rdim, keldi, ko'r-yapman, ko'rasan
2.	Buyruq-istak mayli	-y (-ay), -ylik (-aylik), -ng (-ing) -ingiz -ngiz (-inglar) -sin, -sinlar	Harakat haqida buyruq, istak, maslahat, iltimos, orzu kabi ma'nolarni bildiradi. Fe'lning zamon, shaxs-son qo'shimchalarisiz qismi II shaxs buyruq-istak maylini ifodalaydi. Bu qismga buyruq-istak ma'nosini kuchaytirish uchun -gin qo'shimchasini qo'shish ham mumkin, shuning uchun bu ikki shakl ma'nodosh sanaladi	Yozay, yozaylik, yoz, yozgin, yozsin, yozingiz
3	Shart mayli	-sa	Harakatning bajarilishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatning bajarish-bajarilmasligi haqida sof shart (Kelsa, boramiz), edi, ekan to'liqsiz fe'llari bilan kelganda orzu-istak (qani endi o'qishga kirsam), iltimos, maslahat (o'sha kishini chiqarib bersangiz), faraz (yomg'ir yog'masa kerak), payt (tashqariga chiqsam, ukam turibdi), buyruq istak mayliga xos (gapirsangiz-chi!) kabi ma'nolarni anglatadi.	Yozsam, yozsang, yozsa
4	Maqsad mayli	-moqchi	Harakatni bajaruvchining maqsadi, mo'ljali, niyatini bildiradi. Bu fe'llarning o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon shakllari bor	Yozmoqchi, yozmoqchi bo'ldim, yozmoqchi bo'lyapman

Shaxs-son qo‘shimchalarining uslubiy xususiyatlari

Fe‘ldan ifodalangan harakat va holatni bajaravchi shaxsni bildirib, fe‘lni kesim sifatida shakllantiruvchi, ega bilan bog‘lab keluvchi shakllar *shaxs-son shakllari* sanaladi. Fe‘lning shaxs-son qo‘shimchalarini olib o‘zgarishi **tuslanish** deyiladi. Fe‘llardagi shaxs-son qo‘shimchalari tuslovchi qo‘shimchalar deb ham yuritiladi. Shaxs-son qo‘shimchalari fe‘lning qanday shakllariga qo‘shilishiga qarab quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

№	Shaxs-son asosi	Shaxs	Shaxs-son shakllari		Misollar	
1.	a) o‘tgan zamon aniq maylining -di shakli b) kelasi zamon shart mayli	I II III	Birlik -m -ng -	Ko‘plik -k -ingiz -lar	Birlik Keldim, kelsam Kelding, kelsang Keldi, kelsa	Ko‘plik Keldik, kelsak Keldingiz, kelsangiz Keldilar, kelsalar
2.	a) o‘tgan zamon aniq maylining gan shakli b) hozirgi zamon aniq maylining shakllari d) kelasi zamon aniq mayli	I II III	-man -san -adi	-miz, -siz -adilar	Kelganman Kelgansan Kelgan Kelyapman Kelyapsan Kelyapti Kelaman Kelasan Keladi	Kelganmiz Kelgansiz Kelgan Kelyapmiz Kelyapsiz Kelyaptilar Kelamiz Kelasiz Keladilar
	Kelasi zamon buyruq-istak mayli	I II III	-ay, -y, -gin -sin	-aylik -ylik -ingiz (lar) -sinlar	Kelay O‘qiy Kelgin Kelsin	Kelaylik Kelingiz Kelsinlar

II shaxs buyruq mayli qo‘shimchalari o‘rniga III shaxs buyruq mayli qo‘shimchasi ishlatiladi. Masalan: *kiring* o‘rniga *kirsinlar*, *o‘tiring* o‘rniga *o‘tirsinlar*. Bunday holat o‘zidan katta yoki obro‘li kishilarga nisbatan qo‘llanilib, hurmat ma‘nosi ifodalanadi.

Fe'l zamonlari. Fe'ldan anglashilgan harakatning nutq momentiga nisbatan bajarilishi yoki bajarilmaslik paytini bildiradigan shakllarga **zamon** shakllari deyiladi. Fe'llarda uchta zamon mavjud:

1. **O'tgan zamon** fe'llari nutq paytidan oldin bajarilgan yoki bajarilmagan ish-harakatni bildiradi. O'tgan zamon shakllariga quyidagi shakllar kiradi: *-di, -gan, -ib, (-man, -san, -di)* kabi. Masalan, *keldi, kelgan, kelibman, kelibsan* va b.

Bu shakllar garchi «o'tgan zamon» umumiy ma'nosi asosida birlashsa ham, lekin ularning har qaysisi bir-biri bilan ma'lum ma'nosiga ko'ra farq qiladi: *-gan* shakli *-di* ga nisbatan harakatning nutq so'zlangan vaqtdan ancha oldin ro'y berganini bildiradi.

-ibdi, -ibman, -ibsan shakllari esa so'zlovchi nutq momentidan oldin ro'y bergan harakatni boshqa shaxsdan eshitganligini yoki oldindan kutilgan harakatning amalga oshganligini bildiradi. Masalan, *O'g'rini eshakka teskari mindiribdi.* (ertakdan)

-di shakli, umuman, harakatning nutq momentidan oldin bajarilganligini bildiradi. **Solishtiring:** *keldi, kelgan, kelgan edi, kelibdi*

O'tgan zamon shakllarida to'liqsiz fe'lning ishlatilishi. **Edi, emish, ekan** fe'llari to'liqsiz fe'llar sanaladi. Bu fe'llar yetakchi fe'lning zamon shakllaridan so'ng keladi, shaxs-son qo'shimchalari to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: *kelgan ekansan (eding, emishsan), kelayotgan ekansan (eding, emishsan).*

Edi, emish ekan to'liqsiz fe'llari *-di, -mish, -kan* shaklida ham qo'llaniladi. Masalan, *borgandi, borganmish, kelarkan.*

2. **Hozirgi zamon** fe'llari nutq paytining o'zida bajarilayotgan yoki bajarilmayotgan ish-harakatni bildiradi, shaxs-son qo'shimchalari zamon qo'shimchalaridan keyin qo'shiladi. Hozirgi zamon ma'nosi *-yapti, -yotir, -moqda* singari qo'shimchalar qo'shish orqali ifodalanadi. Masalan, *yozyapti, yozmoqda, yozayotir.* Bulardan *-yapti, -moqda* fe'l asoslariga, *-yotir* esa fe'lning ravishdosh shakliga qo'shiladi.

Hozirgi zamon shakllari ma'lum uslubga xoslangani bilan o'zaro farqlanadi, *-yapti* uslubiy betaraf shakl bo'lsa, *-yotir, -moqda* yozma nutq uslubiga xosdir.

BILIB OLING: *-yotir, -yotib* shakllari unli bilan tugagan fe'l asoslariga *-ayotir, -ayotib* shakllari esa undosh bilan tugagan fe'l asoslariga qo'shiladi.

-yap shakli undosh bilan tugagan fe'l asoslariga qo'shib, *-ayap* holida talaffuz qilinsa ham, *-yap* yoziladi.

3. **Kelasi zamon** fe'llari nutq paytidan keyin bajariladigan yoki bajarilmaydigan ish-harakatni bildiradi. Bu zamon shakllari fe'l asoslariga *-a* ravishdosh shakliga *-di, -jak*, fe'l asoslariga *-ar, -ur, -gusi* qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi. Masalan, *keladi, kelajak, kelar (kelur), kelgusi* kabi.

Bulardan *-adi, -ar* uslubiy betaraf shakllar bo'lsa, *-jak, -gay, -ur, -gusi* shakllari badiiy va publisistik uslubga xosdir.

Esda saqlang. Undosh bilan tugagan fe'l asoslariga kelasi zamonning *-a, -ar*, unli bilan tugagan fe'l asoslariga *-y, -r*, bo'lishsiz fe'l shakllariga esa *-s* qo'shimchasi qo'shiladi. *-(a)r* shakli kelasi zamonni gumon, taxmin yo'li bilan ifodalaydi.

Zamon shakllarining bir-biriga ko'chishi. 1) o'tgan zamon *-di* bilan yasalgan shakli kelasi zamon va hozirgi zamon ma'nolarida qo'llanadi: *Hozir qayoqqa ham bordik. Shundan so'ng bilmadim, qancha vaqt o'tdi.* 2) *-gan* bilan yasalgan shakl hozirgi zamon ma'nosida qo'llanadi: *Birov kitob o'qigan, kimlar shaxmat atrofida.* 3) hozirgi zamon fe'lining kelasi zamon ma'nosida qo'llanishi *ket, bor, yubor, boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi: *Bularni boshqa polkka yuboryapmiz.* 4) hozirgi zamonning o'tgan zamon ma'nosida qo'llanishi ko'p uchraydigan holatdir: *Bir kun qaragam, darchani buzaman deb bolta ko'tarib kelayotibdi.* 5) hozirgi zamon shakli orqali o'tgan zamon ma'nosining ifodalanishi: *Tanklar, zambaraklar ag'aban yotibdi. Bir jangchining peshonasi bog'langan, bir jangchining esa yelkasidan qon oqmoqda.*

Fe'llarning munosabat shakllari. Fe'l asoslariga qo'shib, gapda kesim vazifasida qo'llanilishiga xoslovchi shakllar *fe'llarning munosabat shakllari* hisoblanadi.

Fe'llarning zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalari munosabat shakllari sanaladi. Bu shakllarga ega bo'lgan har qanday fe'l gapda kesim vazifasida keladi. Yuqoridagi ma'no va shakllardan xoli

bo'lgan fe'l asosi fe'lning noaniq shakli hisoblanadi va bu shakl -*moq* qo'shimchasi yordamida ifodalanadi.

Fe'llarning yasalishi. Fe'llar ikki usul bilan yasaladi:

1. Fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan (affiksatsiya yoki morfologik usul): *ishla, ko'kar*.

2. So'zlarni bog'lab, qo'shish bilan (kompozitsiya yoki sintaktik usul): *e'lon qildi, borib keldi, sotib oldi, himoya etdi, javob berdi*.

Qo'shimchalar yordamida fe'l yasash. Bu usul bilan fe'l bo'lmagan so'zlardangina fe'l yasaladi (demak, qo'shimcha yordamida fe'ldan fe'l yasalmaydi).

Hozirgi o'zbek tilida eng faol fe'l yasovchi qo'shimcha **-la** qo'shimchasidir. Bu qo'shimcha fe'ldan boshqa deyarli barcha so'z turkumlaridan fe'l yasaydi: *ishla, oqla, sekinlamoq, shivirla, chuhlamog, senlamoq, yarimlamoq*.

1. **-la** qo'shimchasi otlarga qo'shib fe'l yasaganda, quyidagi ma'nolarni bildiradi: a) yasashga asos qismdan anglashilgan narsa-predmet bilan ta'minlash: *o'g'itla, moyla*; b) narsa-qurol bildiruvchi otlarga qo'shib, shu asbob bilan bajariladigan harakatni bildiradi: *qaychila, arrala*; c) yasashga asos qismdan anglashilgan narsani yuzaga keltirish ma'nosini bildiradi: *urug'la, bolala*.

2. Sifat va ravishlarga **-la** yasovchi qo'shimchasi qo'shilganda yasashga asos qismdan anglashilgan tus, holatga kirish harakatini bildiradi: **tekisla, tezla**;

3. **-la** qo'shimchasi undov so'zlarga qo'shib, yasashga asos qismdan ifodalangan his-hayajon, buyruq-xitoblarning bajarish harakatini bildiradi: *hihila, ufla, dodla*.

4. **-la** qo'shimchasi taqlid so'zlarga qo'shib, yasashga asos qism ifodalagan tovushning yuz berishini ifodalaydi: *gumburla, taraqla*.

Sifat, ravish, undov va taqlid so'zlarga **-la** yasovchi qo'shimchasi qo'shib fe'l yasalganda, yasovchi qo'shimcha **qil, et, de** singari ko'makchi fe'llari bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: *tekisla - tekis qil, ufla - uf de, gumburla - gumbur et*.

Bu qo'shimchadan tashqari yana quyidagi qo'shimchalar yordamida fe'l yasaladi:

-lan, -lash qo‘shimchalari ot, sifat va ravishlardan fe‘l yasaydi: *fahrlandi, ikkilandi;*

-illa qo‘shimchasi taqlid so‘zlardan fe‘l yasaydi: *chirqilla;*

-ira qo‘shimchasi taqlid so‘zlardan fe‘l yasaydi: *yarqiradi, yaltiradi;*

-a qo‘shimchasi ot, sifat va taqlid so‘zlardan fe‘l yasaydi: *tuna, bo‘sha, guldura;*

-(a)y qo‘shimchasi ot, sifat va ravishlardan fe‘l yasaydi: *qoray, kuchay, ko‘pay.*

-(a)r qo‘shimchasi ayrim sifatlardan fe‘l yasaydi: *qisqar, ko‘kar.*

-sira, -sa qo‘shimchalari ot va sen, siz olmoshlaridan fe‘l yasaydi: *qonsira, suvsa, sizla, sensira.*

-(i)k, -(i)q qo‘shimchasi sanoqli so‘zlardangina fe‘l yasaydi: birikmoq, *yo‘liqmoq.*

-i qo‘shimchasi sanoqli so‘zlardan fe‘l yasaydi: *boyi, tinchi.*

-(i,o)t qo‘shimchasi sanoqli so‘zlardangina fe‘l yasaydi: *yo‘qot, to‘lat, berkit.*

-ir qo‘shimchasi ot, taqlid so‘zlardan fe‘l yasaydi: *gapir, tupur.*

-la, -a qo‘shimchalari ot, sifat, undov so‘zlardan, **-(a)y, -i, -sira, -sa** qo‘shimchalari ot va sifatlardan, **-(a)r** qo‘shimchasi sifatlardan, **-illa, -ira** qo‘shimchalari taqlid so‘zlardan fe‘l yasaydi. (6-s. N.Mahmudov)

Fe‘l yasovchi **-a** qo‘shimchasi *o‘yin, qiyin* kabi ikki bo‘g‘inli so‘zlarga qo‘shilganda bu so‘zlarning ikkinchi bo‘g‘indagi *i* unlisi talaffuzda tushib qoladi va shunday yoziladi.

Fe‘l yasovchi **-ay** qo‘shimchasi *past, sust* so‘zlariga qo‘shilganda, bu so‘zlar oxiridagi *t* talaffuzda tushib qoladi va shunday yoziladi.

-illa qo‘shimchasi tarkibidan *u* unlisi yo *v* undoshi bo‘lgan bir bo‘g‘inli so‘zlarga qo‘shilganda, **-ulla** tarzida aytiladi va shu holda yoziladi.

So‘zlarni bog‘lab qo‘shish yordamida (kompozitsiya yoki sintaktik usul). Bu usul bilan qo‘shma fe‘llar yasaladi.

1. Fe'l bo'lmagan so'z bilan fe'lning birikishidan: *dam olmoq, himoya qilmoq, paydo bo'lmoq*. Ayrimlari sodda fe'lga sinonim bo'ladi: *tasdiq qildi, -tasdiqladi, yordam berdi -yordamlashdi*.

2. Ikki fe'lning birikishidan: *sotib olmoq, chiqarib olmoq, olib kelmoq, yutib olmoq*.

Qo'shma fe'llar ajratib yoziladi: *hal qilmoq, kasal bo'lmoq*. Nutqimizdagi *o'qib chiqdi, ko'rib bo'ldi, boshlab yubordi* kabilar qo'shma fe'l emas, chunki yangi lug'aviy ma'no ifodalamaydi, bular ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalaridir (harakat tarzi shakllaridir).

Harakatni qay darajada ifodalashiga ko'ra fe'l turlari:

1. Harakatning kuchlilikini ifodalaydigan fe'llar:

-**la**: savala, quvla, -**kila** (-gila, -qila, -g'ila): turtkila, tortqila, yugurgila, ezg'ila.

2. Harakatning kuchsizligini ifodalaydigan fe'llar:

-(**i**)**sh**: to'lishmoq, oqarishmoq, -(**i**)**msira**: kulimsiramoq, yig'lamsiramoq, -(**i**)**nqira**: oqarinqiramoq

Fe'lning vazifadosh (xoslangan) shakllari. Fe'llar gapda boshqa so'zlar bilan bog'lanib, kesim, ega, to'ldiruvchi, hol, aniqlovchi vazifasida kelishi mumkin. Buning uchun fe'l maxsus shakllarga ega bo'ladi. Turli gap bo'laklari vazifasida kelish uchun xoslangan fe'l shakllari *fe'lning vazifa shakllari* sanaladi.

Fe'llarning to'rt vazifa shakli mavjud: 1) sof fe'l (kesimlik) shakli (o'qidi); 2) harakat nomi shakli (o'qimoq, o'qish); 3) sifatdosha shakli (o'qigan, oqar); 4) ravishdosha shakli (o'qib, kelgach).

1. **Sof fe'l** (kesimlik shakli) gap ichida fe'l kesim vazifasini bajaradigan fe'l shaklidir: *U yozdi*.

2. **Ravishdosha** ish-harakatning belgisini, uning maqsadini, paytini bildirgan fe'lning ravishga xoslangan shaklidir. Ravishdosha harakatning belgisini bildirishi bilan ravishga o'xshaydi. Ravishdosha ham ravish kabi fe'lga bog'lanib, uning belgisini bildiradi va ko'pincha hol bo'lib keladi. Ravishdosha bo'lishli-bo'lishsizlikni, nisbatni bildiradi: *o'qib* - bo'lishli, aniq nisbatda, *o'qitmay* - bo'lishsiz, orttirma nisbatda. Ravishdosha quyidagicha hosil bo'ladi:

1) **-b, -ib, -bon, (ibon)** qo'shimchalari bilan: *borib, o'qib, asrabon.*

2) **-a, -y** qo'shimchalari bilan: *kula-kula, o'qiy-o'qiy.*

3) **-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha** qo'shimchalari bilan: *otgach, to'kkach, chiqqach, kelguncha, oqquncha, tikkuncha.*

4) **-gani, -kani, -qani** qo'shimchalari bilan: *o'qigani keldi. Ko'chat ekkani bordik.* Bu qo'shimchanning **-gali** ko'rinishi ham bor: Idish so'ragali chiqdi.

5) **-gudek** qo'shimchasi bilan: *yiqilgudek.*

6) **-gancha** qo'shimchasi bilan: *kulgancha.*

Ravishdoshlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Payt** ravishdoshlari **-gach, -kach, -qach, -guncha, -quncha, -kuncha** qo'shimchalari bilan yasaladi.

2. **Holat** ravishdoshlari **-b, -ib, -a, -y, -gudek, -gancha** qo'shimchalari bilan yasaladi. (Ayrim darsliklarda **-b, -ib, -a, -y** qo'shimchali shakllarning sabab, payt ma'nosini ifodalashi haqida ham yozilgan.)

3. **Maqsad** ravishdoshlari **-gani, -kani, -qani, -gali** qo'shimchalari bilan yasaladi.

Ravishdoshlar tuslanishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Tuslanadigan** ravishdoshlar: **-b, -(ib), -a, -y, -gudek** qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdoshlar.

2. **Tuslanmaydigan** ravishdoshlar: **-gach (-kach, -qach), -guncha, (-kuncha, -quncha), -gani (-kani, -qani), -gancha** qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdoshlar.

-gani qo'shimchasi bilan yasalgan maqsad ravishdoshining bo'lishsiz shakli yo'q, qolgan ravishdoshlar bo'lishsiz shaklga egadir: *borib-bormay* yoki *bormasdan, kelgach-kelmagach, kula-kula - kulmay-kulmay* (*-may* shakli *mayin* tarzida ham uchraydi: *Qanotini qush qoqmayin*).

3. **Sifatdosh** narsa-buyumning belgisini o'zgarish, harakat natijasi sifatida ifodalaydigan fe'lning sifatga xoslangan shaklidir. Sifatdosh fe'l singari ish-harakatni anglatib, zamon, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlikni bildiradi: *qolgan* bo'lishli, o'tgan zamon,

aniq nisbatda. Sifatdosh sifat kabi otga bog‘lanib, uning belgisini bildiradi, gapda aniqlovchi yoki kesim bo‘lib keladi: *O‘quvchilar to‘kilgan paxtalarni terishdi. Vazifalar bajarilgan.*

Sifatdoshlarning bo‘lishsiz shakllari quyidagicha yasaladi: *borgan-bormagan, borayotgan-bormayotgan, borar-bormas.*

Sifatdoshlar zamon bo‘yicha quyidagicha yasaladi:

1. Sifatdoshning -gan (-kan, -qan) qo‘shimchasi shaxs-narsalarning o‘tgan zamonga xos harakat belgisini ifodalaydi: *otgan, tikkan, chiqqan.* Bu qo‘shimcha unli bilan tugagan fe‘l asoslariga qo‘shilib, -gan holida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Jarangsiz undosh bilan tugagan fe‘l asoslariga qo‘shilib, -kan holida talaffuz qilinsa ham, -gan yoziladi (*ko‘chgan, o‘sgan* kabi). Jarangsiz **q** undoshi bilan tugagan fe‘l asoslariga qo‘shilganda -qan, **k** undoshi bilan tugagan fe‘l asoslariga qo‘shilganda -kan holida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi (*tiq-tiqqan, tik-tikkan*). Jarangli **g‘** undoshi bilan tugagan fe‘l asoslariga qo‘shilganda, -qan holida talaffuz qilinsa ham, -gan yoziladi (*tug‘-tug‘gan*).

2. Hozirgi zamon sifatdoshi -(a)yotgan qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi: *kelayotgan, o‘qiyotgan.*

3. Kelasi zamon sifatdoshi -(a)r, -(a)digan, -(u)vchi qo‘shimchalarini qo‘shish bilan yasaladi: *Oqar suv, qaynar buloq, boradigan bola, o‘qiydigan kitob, keluvchi odamlar.* Kelasi zamon sifatdoshining bo‘lishsiz shakli **ma+s** qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi: *Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt.*

Sifatdoshlar ot o‘rnida qo‘llanib, ot vazifasini bajarishi mumkin, ya‘ni otlashadi. Bunda otlar kabi turlanadi, egalik, kelishik, ko‘plik qo‘shimchalarini oladi va gapda ega, to‘ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va undalma bo‘lib keladi: *O‘qigan (ega) o‘zar, o‘qimagan (ega) to‘zar. Aytganlaringizni bajardik. Kelganlarning (aniqlovchi) kiyimlari ho‘l edi. Charchaganlar, (undalma) dam oling.*

BILIB OLING. Sifatdoshlar shaxs va narsalarning belgisini bildirishi bilan sifatga o‘xshaydi. Sitatlar shaxs va narsaning turg‘un, barqaror belgisini ifodalasa, sifatdoshlar o‘zgarish, harakat belgisini ifodalaydi. Solishtiring: *oq gul, oqar daryo.*

4. **Harakat nomi** ish-harakatning nomini bildirib, zamon va shaxs sonni ko'rsatmaydigan fe'lning otga xoslangan shaklidir. Yasalishi:

1. Fe'l o'zak-negiziga **-sh, -ish** qo'shimchalarini qo'shib: *o'qish, yozish*.

2. Fe'l o'zak-negiziga **-v, -uv** qo'shimchalarini qo'shish bilan: *o'quv, yozuv*.

3. Fe'l o'zak-negiziga **-moq, (-mak)** qo'shimchasini qo'shib: *yozmog, demak*.

a yoki *i* unlisi bilan tugagan fe'l asoslariga **-v** qo'shimchasi qo'shilganda, *a* unlisi *o* ga, *i* unlisi *u* ga aylanadi va shunday yoziladi: *ishla-ishlov, tani-tanuv*.

-moq, -v(-uv) qo'shimchalarida ko'tarinkilik va badiiylik **-sh (-ish)** qo'shimchalaridan ko'ra kuchliroqdir. Harakat nomi va unga tobe bo'lib kelgan so'zlar birgalikda kengaygan harakat nomli birikmalarni tashkil etadi.

-moq qo'shimchasi bilan yasalgan harakat nomi fe'lga yaqin turadi, **-sh, -ish** bilan yasalgan harakat nomi otga yaqin turadi, shuning uchun ularni doim almashtirib qo'llab bo'lmaydi: *Qurilish boshlandi* gapida **-moq** qo'shimchasini ishlatib bo'lmaydi, o'qish so'zida **-moq** qo'shimchasini qo'llasa bo'ladi. Harakat nomlarining bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi: *bormog-bormaslik, o'qish-o'qimaslik, keluv-kelmaslik*.

Harakat nomlari tuslanmaydi, otlar kabi turlanadi, egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini oladi. Gapda ega, ot-kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi bo'lib keladi: *Chuqur bilim olish (ega) maqsadimdir. Bundan maqsad — sodda qilib tushuntirish kesim. O'qishni (to'ldiruvchi) boshladik. Suzishning (aniqlovchi) turli usullari bor.*

KO'MAKCHI FE'LLAR, ULARNING VAZIFASI

Ravishdoshning **-a, -y, -(i)b** shakllariga qo'shilib, o'z mustaqil ma'nolarini yo'qotgan, asosdan anglashilgan harakatning bosqichlari (boshlanish, davom etish, tugallanishi) va tarzi (tezligi, imkoniyati)ni bildiruvchi *boshlamoq, olmoq, yubormog, turmog,*

chiqmoq, gapirib berib tura qol singari fe'llar **ko'makchi fe'llar** hisoblanadi.

ESDA SAQLANG. Ko'makchi fe'lni qabul qiluvchi ravishdosh yetakchi fe'l hisoblanadi. Ko'makchi fe'l faqat yetakchi fe'l bilan birgalikda qo'llanadi. Ana shu xysusiyati bilan mustaqil qo'llanuvchi **olmoq** (xatni olmoq), **tugatmoq** (o'qishni tugatmoq), turmoq (o'rnidan turmoq), **tashlamoq** (qog'oz tashlamoq) fe'llaridan farq qiladi.

Ravishdoshning -a (-y) shakliga qo'shiluvchi *boshlamoq* ko'-makchi fe'li harakatning boshlanishi; *olmoq* ko'makchi fe'li esa harakatni bajarishga imkoniyat mavjudligi ma'nosini ifodalaydi.

Yotmoq, yurmoq, turmoq ko'makchi fe'llari ravishdoshning *-(i)b* shakliga qo'shilib, harakatning davomlilikini bildiradi.

Yubormoq, tashlamoq, qo'ymoq ko'makchi fe'llari harakatning tez va oson bajarilishini ifodalaydi.

Chiqmoq ko'makchi fe'li harakatning to'la yakunlanganini bildiradi.

Yetakchi va ko'makchi fe'lning qo'shilishidan qo'shma fe'l, ya'ni yangi so'z hosil bo'lmaydi, chunki ular birgalikda yangi bir lug'aviy ma'noni ifodalamaydi. Yetakchi va ko'makchi fe'lning birikishidan ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi hosil bo'ladi. Ayrim darsliklarda bu birikmalar harakat tarzi shakllari deb yuritiladi. Harakat tarzi shakllari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) harakatni bajarishga kirishish (o'qiy boshladi); 2) harakatni bajarishga imkoniyat (bajara oladi); 3) harakatni davomli muddatda ora-sira bajarish (borib turibman); 4) harakatning kutilmaganda sodir bo'lishi (ko'rib qoldi); 5) harakatni sinash maqsadida bajarish (tatib ko'rdi); 6) harakatlarni o'z maqsadlarida bajarish (yozib oldi); 7) harakatning boshqalar uchun bajarilishi (sotib berdi); 8) harakatning uzoq davom etishi (sinab yuribman); 9) harakatning favquloddaligi (ishonib o'tiribman); 10) harakatning to'la bajarilishi (bajarib bo'ldi); 11) harakatning to'siqsiz bajarilishi (olib tashladik); 12) harakatni bajarmaslikni qat'iy ta'kidlash (bora ko'rma); 13) harakatning ma'lum muddatgacha davom ettirilishi (tura turgin).

Ba'zan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi tarkibidagi yetakchi fe'l uyushib kelishi ham mumkin: *Yil sayin sovxozning yeri kengayib, texnikasi ko'payib, odamlari o'sib bormoqda*. Ba'zan ko'makchi fe'l ham birdan ortiq bo'lishi mumkin: *aytib berib tura qol* (aytib-yetakchi fe'l, berib tura qol-ko'makchi fe'l).

Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'llarga ravishdosh yasovchi -(i)b, -a, -y qo'shimchalari yordamida bog'lanadi. Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lga qo'shimchasiz ham birikadi: *yozdi-oldi, ketsin-qo'ysin, ayt-qo'y*.

Yetakchi fe'llarga so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar, ko'makchi fe'llarga esa barcha turdagi (zamon, shaxs-son, nisbat, vazifadosh shakllarning qo'shimchalari) qo'shimchalari qo'shila oladi: *yozib olarman, ishlay boshladik*.

Nisbat va bo'lishsizlik shakllari yetakchi fe'l tarkibida ham, ko'makchi fe'l tarkibida ham kelishi mumkin. Zamon, shaxs-son qo'shimchalari, fe'lning vazifa shakllari faqat ko'makchi fe'llarga qo'shiladi.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarida o'zlik nisbat qo'shimchalari faqat yetakchi fe'lga qo'shiladi, majhul daraja qo'shimchasi ko'pincha ko'makchi fe'lga qo'shiladi, orttirma nisbat qo'shimchasi asosan yetakchi fe'lga qo'shiladi, birgalik nisbat qo'shimchasi esa yetakchi fe'lga ham, ko'makchi fe'lga ham qo'shilaveradi. O'zbek tilida faqat ko'makchi fe'l bo'lib keladigan fe'llar yo'q. Ayrim fe'llar o'z asl ma'nolaridan tashqari, ko'makchi fe'l tarzida keladi. Bularni yetakchi fe'lga bog'lanish jihatidan quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: 1) **ravishdoshning -(i)b qo'shimchali turiga birikadi:** yot, o'tir, yur, kel, bo'l, bit, chiq, et, o't, yubor, tashla, tush, o'l, qara, boq, qo'y; 2) **ravishdoshning -a, -y qo'shimchali turiga birikadi:** boshla, bil, yoz; 3) **ravishdoshning ham -(i)b, ham -a, -y qo'shimchali turlariga birikadi:** tur, bor, ol, ber, qol, ko'r, ket. (sol ko'makchi fe'li -(i)b, -a qo'shimchasini olgan yetakchi fe'lga bog'lanadi). Bu ko'makchi fe'llarni yana ma'no jihatidan harakat jarayonini tasvirlovchi (boshla, kel, ket, yot, tur, yur, o'tir, bor, ber, bo'l, bit, bitir, chiq, yet, o'l, ol, qo'y, yubor, sol, tush, tashla, o'l, ko'r, yoz, qot), modal ma'nolarni ifodalovchi

ya'ni so'zlovchining harakatga bo'lgan munosabatini ko'rsatuvchi (bil, bo'l, qol, ol, qo'y, ko'r, ber, qara, boq, tur, yur, o'tir, yoz), yo'nalish ma'nosini ifodalovchi (ol, ber) kabi guruhlarga bo'lish mumkin.

To'liqsiz fe'llar. O'zining lug'aviy ma'nosini butunlay yo'qotib, yordamchi so'zlarga yaqinlashib qolgan fe'llar to'liqsiz fe'llar deyiladi. Bularga *edi, ekan, emish, emas* so'zlari kiradi (*esa* bog'lovchilar guruhiga o'tib ketgan). To'liqsiz fe'llar quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

1) mustaqil lug'aviy ma'noga ega emas; 2) nisbat, bo'lishsizlik, zamon kabi ma'nolarga ega emas; 3) shaxs-son qo'shimchalari ularga qo'shilsa ham, shaxs ma'nosi to'liqsiz fe'l qatnashgan butun birikmaga tegishlidir; 4) to'liqsiz fe'l qatnashgan birikma (asosiy fe'l+to'liqsiz fe'l) tarkibidagi to'liqsiz fe'lni har doim ham tushirib bo'lmaydi; 5) to'liqsiz fe'l tarkibidagi «e» tovushi tushib qolishi mumkin; 6) to'liqsiz fe'llar otlarga (keng ma'noda) ham, fe'llarga ham birika oladi. Ular ko'proq sifatdash va ravishdoshga birikadi; 7) bu fe'llar ketma-ket qo'shilishi ham mumkin: *Opam ishdan kelgan edimikin* (edimi ekan)? 8) bu fe'llar qator kelgan bir necha fe'lning oxirgisiga birikadi. To'liqsiz fe'llar gapda ko'pincha bog'lama (ega bilan kesimni bog'lovchi vosita) vazifasini bajaradi: *Otasi ishchi ekan.*

Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar. *Bo'lishli* fe'llar bajarilgan, bajarilayotgan va bajariladigan harakatni ifodalaydi: *yozdi, yozyapti, yozmoqchi.*

Bo'lishsiz fe'llar bajarilmagan, bajarilmayotgan va bajarilmaydigan harakatni ifodalaydi: *yozmadi, yozmayapti, yozmoqchi* emas. Bo'lishsiz fe'llarning shaxs-son qo'shimchalari bilan o'zgarishi o'ziga xos xususiyatga ega. Bo'lishsizlik ma'nosi **emas** yordamida ifodalanganda shaxs-son qo'shimchasi undan so'ng, **yo'q** yordamida ifodalanganda esa oldin qo'llanadi. Qiyoslang:

Shaxs	Bo'lishli	Bo'lishsiz
I	keldim	Kelmadim, kelgan emasman, kelganim yo'q
II	kelding	Kelmading, kelgan emassan, kelganing yo'q
III	keldi	Kelmadi, kelgan emas, kelgan(i) yo'q

Yetakchi va ko‘makchi fe‘l qolipidagi fe‘llarda bo‘lishsizlik qo‘shimchalari ikki qismning bittasiga (yo yetakchi qismga, yo ko‘makchi qismga) yoki har ikki qismga qo‘shilib kelib, turli ma‘nolarni ifodalaydi;

1. Fe‘lning yetakchi qismi bo‘lishsiz shaklni oladi: *o‘qib qo‘ydi* – *o‘qimay qo‘ydi*.

2. Fe‘lning ko‘makchi qismi bo‘lishsiz shaklni oladi: *o‘qib qo‘ydi* – *o‘qib qo‘ymadi*;

3. Fe‘lning har ikki qismi bo‘lishsiz shaklga ega bo‘ladi: *o‘qib qo‘ydi* – *o‘qimay qo‘ymadi*.

Birinchi holatda bo‘lishsiz shakl davomiy bo‘lishsizlikni, ikkinchisida bir martalik harakat inkorini, uchinchi holatda esa tasdiq ma‘nosini ifodalaydi.

Fe‘llarning tuzilishiga ko‘ra turlari. Fe‘llar tuzilishiga ko‘ra uch xil bo‘ladi: a) sodda fe‘llar; b) qo‘shma fe‘llar; d) juft fe‘llar.

Sodda fe‘llar. Bir asosdan tarkib topadi. Sodda tub fe‘llar asos holatida ish-harakat va holatni anglatadi. Masalan: *qurmoq, yurmoq, ketmoq*.

Sodda yasama fe‘llar so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida boshqa so‘z turkumlaridan yasaladi: *shod-shodlanmoq, yangi-yangilamoq, gap-gapirmoq, guv-guvullamoq, tez-tezlamoq*.

Qo‘shma fe‘llar. Birdan ortiq asosdan tashkil topib, asoslar orasiga boshqa qo‘shimchalarni qo‘shib bo‘lmaydigan, bitta so‘roqqa javob bo‘luvchi fe‘llar qo‘shma fe‘l sanaladi. Masalan: *sayr etmoq, taq etmoq, olib ketmoq, bunyod qilmoq*.

ESDA SAQLANG. Qo‘shma fe‘llar ot, sifat, son, olmosh, undov va taqlid so‘zlarga **qil, et, bo‘l** singari so‘zlarni, fe‘l shakllariga **kelmoq, ketmoq**, singari fe‘llarni qo‘shish bilan hosil bo‘ladi. Masalan: *tarbiya qilmoq, eski bo‘lmoq, bir bo‘lmoq, chirs etmoq, kirib chiqmoq, sotib olmoq kabi*.

Qo‘shma fe‘llarning har ikkala qismi o‘zining lug‘aviy ma‘nosini saqlagan bo‘ladi. Masalan: *borib keldi* (ham bordi, ham keldi), ikkinchi qismi o‘z ma‘nosida qo‘llanilmaganda ko‘makchi fe‘lli so‘z shakli hosil bo‘ladi. Masalan: *o‘qib chiqdi* (*o‘qidi, lekin chiqmadi, balki o‘qishni tamomladi, tugatdi*).

Qo'shma fe'l qismlari ajratib yoziladi.

Juft fe'llar. Ikki fe'l juftligidan tashkil topgan, bitta so'roqqa javob bo'luvchi va gapda bitta gap bo'lagi vazifasida keluvchi fe'llar juft fe'llar sanaladi. **Juft fe'llar** ish-harakatning tez va kutilmaganda ro'y berishini ifodalaydi. Juft fe'l qismlari doimo chiziqcha bilan yoziladi.

Oldi-berdi, bordi-keldi kabi juft so'zlar ot turkumiga o'tgan so'zlar hisoblanadi.

Takroriy fe'llar. Asosni takrorlash bilan hosil bo'lgan juft fe'llar takroriy fe'llar ham deyiladi. Takroriy fe'l qismlari ham chiziqcha bilan yoziladi.

Ravishlarning uslubiy xossalari

Harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'rni, daraja miqdori kabi belgilarini bildiruvchi va qanday? qachon? qayer? qancha? singari so'roqlarga javob bo'luvchi so'zlar ravish deyiladi. Ravish ko'pincha fe'lga bog'lanadi.

Ravishlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Biror so'z bilan bog'langanda, o'z shaklini o'zgartirmaydi, ya'ni sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarni olmaydi: *tez yurdi*;

2. O'ziga xos yasalish tizimiga ega: *kamtarona, birin-ketin, shu kuni*;

3. Harakat belgisini qisman bo'lsa-da darajalab ko'rsata oladi: *tez, tezroq, juda tez*;

4. Gap tarkibida ko'pincha hol (Ikkisi do'stlarcha ko'rishdi), ot kesim (uning bahosi ko'p), ba'zan otga bog'lanib, aniqlovchi (Ko'p odam to'plandi) bo'lib keladi.

Ravishlarda daraja. Ayrim ravishlar sifat kabi darajani ham bildiradi: 1) bosh daraja: *U sekin yurdi*; 2) qiyosiy daraja: *Mashina tezroq yurdi*; 3) orttirma daraja: *Juda ko'p paxta terdi*; 4) kuchaytirma daraja: *juda-juda charchadi*.

Ravishlar ma'nosiga ko'ra holat, payt, o'rin, miqdor-daraja, maqsad-sabab ravishlariga bo'linadi.

ESDA TUTING. *Ataylab, atayin, noiloj, noilojlikdan, jo'rttaga, qasddan* kabi ravishlar **maqsad-sabab ravishlari** hisoblanib, ularning miqdori u qadar ko'p emas.

Ravishlarning ma'no jihatdan turlari

№	Ravish ma'no turlari	Ma'nosi va qoidasi	So'rog'i, vazifasi	Misollar
1	Holat ravishlari	Harakatning qanday holatda yoki qay tarzda bajarilganini bildiradi	Qanday? Qay holda? Qay tarzda?	Asta, sekin, tez, birdan, qo'qqisdan, to'satdan, yonmayon, qo'lma-qo'l, omon-esson, zo'rg'a, piyoda, jim, chindan, majburan, tasodifan, astoydil, eskicha, qatorasiga, birma-bir, yakkama-yakka, bafurja, arang, yayov, yana, naridan-beri, bazo'r, do'stona, qahramonona, qadrdonlarcha,
2	Payt ravishlari	Harakatning bajarilish paytini bildiradi	Qachon? Qachongacha? Qachondan beri?	Avval, oldin, ilgari, so'ng, keyin, kechgacha, kechadan, hozir, doimo, tez orada, shu kuni, bu orada, endi, hanuz, hamisha, hamon, dastlab, ertalindin, qishin-yozin, kechakunduz
3	O'rin ravishlari	Harakatning bajarilish o'rnini bildiradi	Qayerda? Qayerdan? Qayerga?	Oldinda, orqada, o'ngda, chapdan, quyidan, uzoqdan, ichkaridan, yuqoriga, berida, pastda, o'rtada, tashqarida, olg'a, u yoq-bu yoqqa
4	Sabab ravishlari	Harakatning bajarilish sababini bildiradi	Nega?	Noiloj, ilojisiz(likdan), chorasiz(likdan)
5	Maqsad ravishlari	Harakatning bajarilish maqsadini bildiradi	Nega? Nima maqsadda?	Atay(in), ataylab, jo'rttaga, qasddan, qasdma-qasdiga, azza-bazza
6	Darajamiqdor ravishlari	Harakatning darajasini, miqdorini, belgining darajasini, narsa-buyumning noaniq miqdorini bildiradi	Qancha? Qay darajada?	Juda, eng, g'oyat(da), nihoyatda, ko'p, mo'l, bisyor, oz, kam, picha, ancha, bir talay, biroz, ko'plab

Ravishlarning yasalishi. 1. *Ravish yasovchi qo‘shimchalar bilan: g‘olibona, akalarcha.*

Ravishlar quyidagi ravish yasovchi qo‘shimchalar yordamida boshqa so‘z turkumlaridan, shuningdek, ravishlardan ham yasaladi:

- larcha:** qardoshlarcha, o‘rtoqlarcha
- chasiga:** yangichasiga, toshkentchasiga
- dek / day:** o‘qdek, qushday.
- lab:** ertalab, ko‘plab.
- ona:** do‘stona, g‘olibona, fidokorona.
- an:** umuman, taxminan, asosan, rasman.
- gach:** kechgacha, tushgacha
- namo:** uylgannamo, oliftanamo.
- lay (in):** butunlayin, tiriklay
- incha, -iqcha:** ko‘pincha, aksincha, yashiriqcha.
- siz, be-:** to‘htovsiz, beixtiyor
- chang:** ko‘ylakchang, kovushchang.
- in:** oldin.
- omuz:** shikoyatomuz, kinoyanomuz.
- aki:** yodaki, og‘zaki.
- simon:** erkalangansimon, uyalgansimon
- (s)iga:** tikkasiga, yalpisiga, baravariga, birdaniga.
- ligicha:** xomligicha, tirikligicha, butunligicha, ho‘lligicha.
- cha:** qisqacha, o‘zicha, boshqacha, buguncha, istagancha, o‘zbekcha, eskicha.

Bilib oling: *-cha, -lab, -larcha, -ona, -an, -chasiga* qo‘shimchalari ot, sifatga qo‘shilib ravish yasaydi.

ESDA SAQLANG: *Tubdan, to‘satdan, qo‘qqisdan, rostdan, birdan, kechalari, avvallari, so‘ngra.* Bu kabi ravishlarda *-dan, -ga* kelishik qo‘shimchasi, *-si* egalik qo‘shimchasi asos qism bilan mustahkam birikib, hozirgi kunda ajralmas holga kelgan.

2. *So‘zlarni qo‘shib ravish yasash.* Bunda qo‘shma, juft va takroriy ravishlar yasaladi. Qo‘shma ravishlar asosan ikki so‘zdan yasaladi va ularning quyidagi turlari ajratib yoziladi:

1) tarkibida *u, bu, o‘sha, shu* olmoshlari bo‘lgan payt va o‘rin ravishlari: *u yoqqa, bu yoqqa, u yerga, shu yerda, o‘sha yerda va b.*

2) tarkibida *har, hech, hamma, bir, qay* soʻzlari boʻlgan ravishlar: *har vaqt, har zamon, hech vaqt, bir zum, bir necha, hech yoqqa, qay payt, qay vaqt.*

3) Tarkibida alla- elementi bor boʻlgan ravishlar qoʻshib yoziladi: *allaqachon, allavaqt.*

Biryoʻla, birmuncha, birvarakayiga, birpas, ozmuncha, biratoʻla ravishlari ham qoʻshib yoziladi.

Juft ravishlarning tub ravishlardan hosil boʻlganlari kam: *asta-sekin, bugun-erta* va b. Oʻrin-payt kelishigidagi baʼzi ot va olmoshlar ravishga koʻchib, juft ravish hosil qilinadi: *oyda-yilda, unda-bunda.*

Juft ravishlar asosan quyidagicha yasaladi:

1) bir-biriga yaqin maʼnoli soʻzlardan: *eson-omon, ochiq-oydin.*

2) antonim soʻzlardan: *erta-kech, kecha-kunduz, ochin-toʻqin.*

Takroriy va juft ravishlar quyidagicha yasaladi: a) **ot bilan ot takrorlanadi:** qator-qator, yildan yilga, qadam-baqadam; b) **sifat bilan sifat:** chaqqon-chaqqon, uzundan uzoq, bekordan bekorga; c) **feʼl shakllari:** uzil-kesil, bilinar-bilinmas, bora-bora, qayta-qayta, borib-borib, turib-turib, qoʻyarda-qoʻymas; d) **ravish bilan ravish:** nari-beri, oldin-ketin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri; e) **olmosh, son, taqlid va aralash holda soʻzlarning takrorlanishi:** oʻz-oʻzidan, yakka-yakka, taqa-taq.

Juft ravishlar ham, takroriy ravishlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *asta-asta, nari-beri* va b.

3) Bulardan tashqari, joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishigidagi soʻzlarning ravishga aylanish holatlari ham uchraydi: *yangidan, birdan, birga, boshda, charchamasdan, shoshmasdan, indamasdan* kabi.

4) *Boshqa turkumlarning koʻchishidan hosil boʻlgan ravishlar:*

1) **otlar** koʻchadi: *erta, indin, kecha, kech, kechqurun;* 2) **sifatlar:** *baralla, yaqqol, tugal, bafurja, muttasil, vaqtli, rosa, baravar, uzluksiz, beomon;* 3) **ravishdoshlar:** *osha, oʻla, qiya, qoʻsha, qayta;* 4) **taqlidiy soʻzlar:** *shartta, taqqa, tappa, shigʻa, chippa.*

Ravishlarning otlashishi. Ravishlar ham otlarga xos soʻroqlarga javob boʻlib otlashadi. Bunda ular koʻplik, kelishik, egalik qoʻshimchalarini oladi: *Koʻpdan quyon qochib qutulmas. Koʻpi ketib, ozi qoldi.*

Ravishlarning tuzilish jihatdan turlari:

1. **Sodda ravishlar:** *koʻp, tez, doʻstona*
2. **Qoʻshma ravishlar:** *biroz, har zamon, ozmuncha*
3. **Juft ravishlar:** *unda-bunda, birin-ketin, omon-eson*
4. **Takroriy ravishlar:** *asta-asta, tez-tez.*

YORDAMCHI SOʻZ TURKUMLARI

Atash maʼnoli soʻzlar yoki ular oʻrnida qoʻllanilib, maʼlum soʻroqlarga javob boʻluvchi va gapda maʼlum gap boʻlagi vazifasida keluvchi soʻzlar mustaqil soʻzlar sanaladi.

Atash maʼnosiga ega boʻlmagan, maʼlum soʻroqqa javob boʻlmaydigan, gap boʻlagi vazifasida kelmaydigan soʻzlar yordamchi soʻzlar hisoblanadi.

Yordamchi soʻzlar mustaqil soʻzlarni yoki gaplarni bir-biriga bogʻlash, ularning maʼnolariga qoʻshimcha maʼno yuklash vazifalarini bajaradi.

Yordamchi soʻzlar mustaqil soʻzlar bilan qoʻshimchalar oraligʻida turgan grammatik vositalardir. Yordamchi soʻzlarga koʻmakchi, bogʻlovchi va yuklamalar kiradi.

Koʻmakchi haqida maʼlumot

Soʻzlarning oʻzaro grammatik va mazmuniy munosabatini ifodalash uchun ishlatiladigan, ot, olmosh, harakat nomi va sifatdoshlardan keyin kelib, ularni hokim soʻzga bogʻlash uchun xizmat qiluvchi bilan, uchun, kabi, singari, orqali, sayin kabi soʻzlar koʻmakchi hisoblanadi.

Koʻmakchilar tarixan mustaqil soʻzlar boʻlib, hozirgi kunda leksik maʼnosini yoʻqotgan va grammatik maʼno ifodalashga oʻtgan soʻzlardir. Mustaqil maʼnosini yoʻqotish darajasiga koʻra koʻmakchilar ikki guruhga boʻlinadi:

1. Sof ko‘makchilar.
2. Vazifadosh ko‘makchilar.

Sof ko‘makchilar lug‘aviy (atash) ma‘nolarini butunlay yo‘qotib, faqat grammatik ma‘no ifodalashga o‘tgan, vazifa jihatidan kelishik qo‘shimchalariga yaqin turadigan, o‘zi birikkan so‘zni boshqa so‘zga tobelantirib bog‘lash uchun xizmat qiladigan so‘zlardir. Bularga **bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yanglig‘, haqida, holda** kabi ko‘makchilar kiradi. Bunday ko‘makchilar urg‘u olmaydi, urg‘u ko‘makchidan oldingi so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi. Shuning uchun ko‘makchi ohang tomonidan o‘zidan oldingi so‘z bilan bir butunlikni tashkil qiladi, lekin yozuvda ko‘makchi doimo ajratib yoziladi.

Ba‘zan *bilan, uchun* ko‘makchilari badiiy uslubda **-la, -chun** shaklida qo‘llanadi va chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Sof ko‘makchilar bilan bir qatorda ayrim so‘zlar ko‘makchi vazifasida qo‘llanadi va ular vazifadosh ko‘makchilar sanaladi. Vazifadosh ko‘makchilar leksik ma‘nosini saqlagan holda, gapda grammatik ma‘no ifodalash vazifasini bajaradigan, o‘rni bilan mustaqil so‘z, o‘rni bilan ko‘makchi bo‘lib keladigan so‘zlardir. Bular quyidagi turkumlardan ko‘makchilarga ko‘chadi:

1) **ot** turkumidan: tomon, tashqari, bo‘yi, chamasi, holda, yo‘sinda;

2) **sifatdan**: sababi, tufayli, qarshi, chog‘li, doir, muvofiq, o‘zga, boshqa;

3) **fe‘ldan**: qarab, qaraganda, ko‘ra, tortib, degan, deydigan, deb, deya, osha, bo‘ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata;

4) **ravishdan**: avval, so‘ng, keyin, burun, ilgari, beri, buyon, asosan, binoan. Bunday so‘zlar ko‘makchi vazifasida kelganda, atash ma‘nosini yo‘qotadi, shuning uchun ma‘lum so‘roqqa javob bo‘lmaydi. O‘zi qo‘shilgan so‘z bilan birgalikda bitta so‘roqqa javob bo‘ladi va bitta gap bo‘lagi vazifasida keladi.

Bilib oling: old, oldin, orqa, ro‘para, qarshi, avval, keyin, so‘ng, oxir, tomon, ost, ust, tag, tepa, yon, uch, ich, o‘rta, ora kabi *o‘rin va payt ma‘noli otlar*, bosh, qosh, lab, og‘iz, oyoq, qorin kabi *tana a‘zolari nomlari*, qariyb, bo‘ylab, boshlab, ko‘ra,

deya, deb, atab, o'xshab kabi *ravishdoshlar* juda ko'p hollarda ko'makchi vazifasida keladi. Bunday hollarda bu so'zlar yarim ko'makchi sanalib, o'zi birikib kelgan so'z bilan birgalikda bir gap bo'lagi, ko'pincha, hol bo'lib keladi. (7-S. H.Ne'matov)

Ko'makchilar va qo'shimchalar ma'nodoshligi. -dek qo'shimchasi narsa-hodisa, belgi-xususiyatga o'xshatishini ifodalaydi va shu ma'noda **kabi, singari, yanglig'** ko'makchilari bilan ma'nodoshlikni hosil qiladi.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi yo'nalish ma'nosida **tomon, bo'ylab** ko'makchilari bilan ma'nodoshdir.

Ayrim ko'makchilar bog'lovchi vazifasini ham bajaradi. Bunday so'zlar ko'makchi-bog'lovchilar deb yuritiladi: **bilan, deb, deya**. Masalan: *daftar bilan qalam; Umrim shirin o'tsin deya, u ko'p mehnat qildi*.

Bulardan tashqari, o'z lug'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchi o'rnida kelib, harakat bilan predmet o'rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan so'zlar ham bor. Bu so'zlar o'rinpayt, chiqish va egalik qo'shimchalarini qabul qiladi. Bunday so'zlar **ko'makchi otlar** deb ataladi: old, o'rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, tomon. Bu so'zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgandagina ko'makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqig'i ostida*. Aks holda, ular o'rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida, uying oldida*. Ko'makchi otlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin: 1) vertikal yo'nalishni bildiruvchi: ost, ust, tag; 2) gorizontal yo'nalishni bildiruvchi: old, orqa, yon, ich, tomon; 3) aralash yo'nalishni bildiruvchi: o'rta, ora, bosh.

Ko'makchilarning qo'llanishi va ma'nolari

1. **Bosh kelishikdagi** so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: **Bilan** (qisqa shakllari: -la, ila) ko'makchisi birgalik, vosita, tez boshlanish, payt, ish-harakat obykti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi. Uchun*

(qisqa shakli: -chun) ko‘makchisi maqsad, sabab, atash, evaz, ma’nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi. O‘qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Kabi, singari, yanglig‘* (ba‘zan **misoli** so‘zi) ko‘makchilari o‘xshatish, qiyoslash ma’nolarini ifodalaydi: *Shamol kabi yeldi. Cho‘l singari bepoyon. Sayin* ko‘makchisi payt, izchillik, davomiylik ma’nolarini ifodalaydi: *Sovuq kun sayin kuchaydi. Sari, yoqalab* ko‘makchilari yo‘nalish ma’nosini ifodalaydi: Dala sari ketdi. *Daryo yoqalab yurdi. Sababli, tufayli* ko‘makchilari aloqadorlik, sabab ma’nosini ifodalaydi: *Chaqirilmaganligi sababli kelmadi. Orqali* ko‘makchisi vosita ma’nosini; **chog‘li, chamasi** ko‘makchilari chama, taxmin ma’nolarini; **osha, bo‘ylab** ko‘makchilari makon bo‘ylab sodir bo‘lish ma’nosini; bo‘yicha ko‘makchisi moslik ma’nosini; **uzra** ko‘makchisi biror sath bo‘ylab yo‘nalish ma’nosini; **ichra** ko‘makchisi biror predmetning ichida sodir bo‘lish ma’nosini; **degan** ko‘makchisi atash ma’nosini; **bo‘yi** ko‘makchisi davomlilik ma’nosini; **haqida (to‘g‘risida)** ko‘makchilari fikr mavzusi ma’nosini; **holda (yo‘sinda)** ko‘makchilari holat ma’nosini: *Pochta orqali jo‘natdi. O‘n chog‘li odam to‘plandi. Asrlar osha yetib keldi. Ariq bo‘ylab yurishdi. Urush haqida so‘zladi.*

2. **Jo‘nalish kelishigidagi** so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar: **Tomon** ko‘makchisi yo‘nalish ma’nosini; **qadar** ko‘makchisi chegara ma’nosini; **ko‘ra** ko‘makchisi sabab, ta’kidlash, qiyoslash ma’nolarini; **qarshi** ko‘makchisi zidlik ma’nosini; **qarab, qarata** ko‘makchisi yo‘nalish, o‘lchov ma’nosini; **qaraganda** ko‘makchisi ta’kidlash, qiyoslash ma’nolarini; **qaramasdan, qaramay** ko‘makchilari to‘siqsizlik ma’nosini; **yarasha** ko‘makchisi moslik ma’nosini; **doir** ko‘makchisi aloqadorlik ma’nosini, **asosan, binoan, muvofiq** ko‘makchilari tayanch ma’nosini ifodalaydi: *Uy tomon ketdi. Kechga qadar kutib o‘tirdi. Uning topshirig‘iga ko‘ra yetib kelishdi. Bilimiga qarab baho qo‘yiladi. Uning qarshiligiga qaramay vazifa bajarildi. Odamlarga qarata nutq so‘zladi.*

3. **Chiqish kelishigidagi** so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar.

So‘ng, avval, keyin, burun, ilgari ko‘makchilari payt ma’nosini; boshqa, tashqari, o‘zga, bo‘lak ko‘makchilari mustasnoлик ma’nosini; **beri, buyon** ko‘makchilari payt ma’nosini; **nari**

ko'makchisi ish-harakatning chegarasi ma'nosini; **boshlab, tortib** ko'makchilari boshlanish vaqti, nuqta ma'nolarini ifodalaydi: Uch yildan keyin paydo bo'ldi. Sendan boshqa hech kimi yo'q. *Shu kundan boshlab ishga kirishamiz.*

4. **Qaratqich kelishigidagi** so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar. Ko'pchilik ko'makchi otlar shu kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadi. **Old, ost, ust** singari vazifadosh ko'makchilar qaratqich kelishigi shaklidagi ismlarga qo'shiladi. Bunday hollarda ba'zan kelishik qo'shimchasi qo'llanmasligi ham mumkin: *Uy oldida to'xtadi. Bog' ichiga kirib ketdi. Devor orasida qolib ketdi. Ko'cha o'rtasida ketyapti. Ko'prik boshida kutib turdi.*

Diqqat! *Uchun, bilan, kabi, singari* ko'makchilari qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ham qo'llanishi mumkin: *shuning uchun, buning kabi, shuning singari, shuning bilan.*

Ko'makchilar va kelishiklar. Ko'makchilar vazifasi jihatidan kelishiklarga o'xshaydi. Ayrim hollarda ko'makchi o'rnida kelishik qo'shimchasi yoki kelishik qo'shimchasi o'rnida ko'makchilar almashib kelishi mumkin. Ko'makchilar tushum, jo'nalish, o'rinpayt, chiqish kelishiklari o'rnida almashib kelishi mumkin. Biroq hamma vaqt ham ko'makchi o'rnida kelishik qo'shimchasi ishlatilavermaydi: *radio orqali eshitdik – radiodan eshitdik. Ukamga oldim – ukam uchun oldim. Qalam bilan yozdi – qalamda yozdi. Borganini gapirib berdi – borgani haqida gapirib berdi.*

Bog'lovchilar va ularning uslubiy xususiyatlari

Gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'zlarga bog'lovchi deyiladi. Masalan: **va, ammo, lekin, biroq, chunki, yo.. yo,.., dam... dam..., goh... goh...** singari. *Maysa va daraxtlarga jon kiriyapti, chunki bahorning iliq nafasi sezila boshlagan edi.*

Bilan ko'makchisi ba'zan uyushiq bo'laklarni bog'lab kelganda bog'lovchi vazifasini bajaradi: *Qalam bilan daftar oldim.* O'zaro tobe bog'lanuvchi so'zlarni bog'lab kelganda ko'makchi vazifasini bajaradi: *Qalam bilan yozdim.*

Bog'lovchilar gapda qo'llanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Yakka holda qo'llanadigan bog'lovchilar: *va, ammo, chunki*;
2. Takrorlangan holda qo'llanadigan bog'lovchilar: *yo...yo, yoki...yoki*

Bog'lovchilar vazifasiga ko'ra teng bog'lovchilar va ergash-tiruvchi bog'lovchilarga bo'linadi.

Uyushiq bo'laklar va gaplarni o'zaro bog'lab keluvchi bog'lovchilar **teng bog'lovchilar** hisoblanadi.

Teng bog'lovchilar uyushiq bo'lak va gaplarni bog'lash bilan birga, ular o'rtasidagi mazmuniy munosabatni ham ro'yobga chiqaradi. Shunga ko'ra teng bog'lovchilar quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- 1) biriktiruv bog'lovchilari: *va, hamda, bilan, ham*.
- 2) zidlov bog'lovchilari: *ammo, lekin, biroq, balki*.
- 3) ayiruv bog'lovchilari: *yo... yo, goh ... goh, dam... dam, bir... bir, ba'zan... ba'zan, xoh ... xoh*.
- 4) inkor bog'lovchisi: *na... na*.

Sof va vazifadosh bog'lovchilar. Bog'lovchilar ham xuddi ko'makchilar singari sof va vazifadosh bog'lovchilarga bo'linadi.

Faqat bog'lovchi vazifasini bajaruvchi yordamchi so'zlar **sof bog'lovchilar** sanaladi: *va, lekin, ammo, biroq* kabi.

Bir o'rinda bog'lovchi, boshqa o'rinda ko'makchi, yuklama yoki modal so'z vazifasida keluvchi yordamchilar **vazifadosh bog'lovchilar** sanaladi.

Masalan, **bilan** ham ko'makchi, ham bog'lovchi; **ham, na ... na** ham bog'lovchi, ham yuklama; **-u (-yu), -da** yordamchilari ham yuklama ham bog'lovchi; **balki** ham bog'lovchi, ham modal so'z vazifasini bajaradi.

Teng bog'lovchilar. Bu bog'lovchilar so'zlarni va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni teng huquqli qilib bog'laydi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Uyushiq bo'laklarni va uyushiq gaplarni o'zaro biriktirib keluvchi bog'lovchilar **biriktiruv bog'lovchilari** hisoblanadi.

Biriktiruv bog'lovchilariga **va, hamda** sof bog'lovchilari, **bilan** ko'makchi-bog'lovchisi, **-u(-yu), -da, ham** yuklama-bog'lovchilari

mansubdir. Bulardan **ham** bog‘lovchi vazifasida takror holda qo‘llaniladi. **Ham** so‘zi uyushiq bo‘laklar oldidan kelgandagina bog‘lovchi hisoblanadi: *Ham akamni, ham ukamni tabriklashdi va sovg‘alar topshirishdi hamda dam olish uyiga yo‘llanma bilan mukofotlashdi.* **Bilan** ko‘makchisi ham biriktiruvchi bog‘lovchi (**va**) o‘rnida kelishi mumkin: *Karim bilan Salim maktabga birga borishgan.*

-u (-yu), -da o‘zi qo‘shilayotgan so‘zdan chiziqcha bilan ajratiladi, lekin uyushiq bo‘laklar o‘rtasiga vergul qo‘yilmaydi.

2. O‘zaro zidlik munosabatida bo‘lgan uyushiq bo‘laklar yoki gaplarni bir-biriga bog‘lab keluvchi **ammo, lekin, biroq, holbuki** bog‘lovchilari **zidlov bog‘lovchilari** sanaladi.

Balki so‘zi ko‘pincha zidlov bog‘lovchisi vazifasida qo‘llaniladi. Masalan: *Bu jarang-jurung ovozlarning g‘ashini keltirmas, balki xayolini chalg‘itib, unga orom bag‘ishlardi.* (M.Karim)

Yozuvda zidlov bog‘lovchilaridan oldin vergul qo‘yiladi.

So‘zlashuv tilida rus tilidan o‘tgan **a** bog‘lovchisi sodda yoki qo‘shma gaplarni bog‘lab, zid munosabatlarni ifodalaydi: Men bormoqchiman, a siz-chi?

3. O‘zaro bog‘lanayotgan bo‘lak yoki gaplardan birini boshqasidan ayirib ko‘rsatuvchi bog‘lovchilar **ayiruv bog‘lovchilari** hisoblanadi. Masalan, *yo ..., yo yo, yoki, goh ..., goh ..., dam ..., dam ..., ba‘zan ..., ba‘zan..., bir ..., bir* kabi. *Alijon goh menga, goh yerga qarab jim turaverdi. Yo sen borasan, yo men kelaman.*

Takror qo‘llanuvchi ayiruv bog‘lovchisi oldidan yozuvda vergul qo‘yiladi. Takror qo‘llanuvchi ayiruv bog‘lovchilari ketma-ketlik ma‘nosini ifodalaydi. *Ba‘zan chumchuqning, ba‘zan kakkuning yoqimli ovozi kishiga orom bag‘ishlab, barglarning shivir-shiviriga jo‘r bo‘ladi.*

4. Uyushiq bo‘lak va gaplarni inkor ma‘nosini yuklagan holda bog‘lovchi *na... , na...* yordamchisi **inkor bog‘lovchi** sanaladi. Bunda gapning kesimi tasdiq shaklida bo‘ladi: *Unda va kitob bor, na daftar.*

O‘zaro tobe munosabatida bo‘lgan gap bo‘lagi va gaplarni bog‘lash uchun ishlatiladigan bog‘lovchilar **ergashtiruvchi bog‘lovchi** sanaladi. **Chunki, ya‘ni, agar, garchi** singari so‘zlar ergashtiruvchi bog‘lovchilardir.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar quyidagi turlarga bo‘linadi:

1) aniqlov bog‘lovchilari: **ya’ni, -ki (-kim), toki:** *U ko‘rdiki, kamchiliklar ko‘p.* Ba‘zan *-ki* ot turkumidagi so‘zlar bilan birga kelib, ta’kidlash, uqtirish ma’nolarini anglatadi, bunda u bog‘lovchi emas, yuklama sanaladi: *...ko‘ksi to‘la nuqul ordenki, bir-biridan chiroyli.* **Ya’ni** bog‘lovchisi aniqlov bog‘lovchisi sanaladi. Yozuvda **ya’ni** bog‘lovchisidan oldin doimo vergul qo‘yiladi.

2) sabab bog‘lovchilari: **chunki, shuning uchun, negaki, zero:** *Ish o‘z vaqtida bajarildi, chunki bunga puxta tayyorgarlik ko‘rilgan edi.* Ba‘zan **uchun** ko‘makchisi ham shu vazifada qo‘llanadi: *Ular yetib kelsin uchun, Turdi kulib turdi.* Yozuvda bu bog‘lovchilardan oldin vergul qo‘yiladi.

3) shart bog‘lovchilari: **agar(da), garchi, garchand, gar, mabodo, basharti:** Agar ishimiz o‘ngidan kelsa, bugun qaytib ketamiz.

4) o‘xshatish bog‘lovchisi: *go‘yo(ki): Siz keldingiz, go‘yo kulbamizga nur kirib keldi.*

Bog‘lovchi vazifasini bajaradigan so‘zlar: bilan, deb, bordi-yu so‘zlari, **-u(yu), -da, -mi, na** yuklamalari bog‘lovchi o‘rnida almashib keladi: *Bordi-yu, o‘zim kelolmasam, odam jo‘nataman. Ular yetib kelsin deb, kutdim.* Iboralar ham ba‘zan bog‘lovchilarga sinonim bo‘lishi mumkin: *Shunga qaramay u kelmadi – ammo (lekin, biroq) u kelmadi.*

Yuklama haqida ma’lumot

So‘z yoki gaplarga so‘roq, ta’kid, ayirish-chegaralash, gumon, o‘xshatish, inkor kabi ma’nolarni yuklovchi so‘z va qo‘shimchalarga **yuklamalar** deyiladi.

Yuklamalarga: 1) axir, hatto, faqat, ham, xuddi, go‘yo, go‘yoki, naq, hech, sira, nahotki so‘zlari; 2) *-mi, -chi, -gina (-kina, -qina), -dir, -u, -yu, -da, -a, na ... na ...* singari qo‘shimchalar kiradi. Ularning birinchi guruhi *so‘z -yuklamalar*, ikkinchi guruhi esa *qo‘shimcha-yuklamalar* sanaladi.

Yuklamalar tuzilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi.

1. So‘z yuklamalar: **faqat, ham, axir, hatto.** So‘z yuklamalar o‘zi bog‘lanib kelgan so‘zlardan vergul bilan ajratilmaydi.

2. Qo‘shimcha ko‘rinishidagi yuklamalar: **-ku, -mi, -a, -gina.**

Sof va vazifadosh yuklamalar: -u (-yu), -da yordamchisi o‘rniga va bog‘lovchisini qo‘yish mumkin bo‘lsa, bog‘lovchi vazifasida, boshqa holatlarda yuklama vazifasida keladi.

-da yordamchisi yuklama vazifasida kelganda, ko‘pincha uning o‘rniga **ham** yuklamasini qo‘yish mumkin bo‘ladi.

Yuklamalarning ma‘no jihatdan turlari:

1. **So‘roq va taajjub yuklamalari:** -mi, -chi, -a(ya). Bulardan **-mi** yuklamasi so‘roq va taajjubdan tashqari modal ma‘noni ham bildiradi, bunda u noaniqlikni ifodalaydi: *Uyidami, ko‘chadami, uning uchun farqi yo‘q edi.* **-chi** so‘roqdan tashqari buyruq, do‘q, iltimos, qistash, ta‘kid, uqtirish ma‘nolarini ham bildiradi: *Qani, yur-chi! -a, -ya* yuklamalari ham so‘roq va taajjubdan tashqari hishayajonni, tasdiq va ishonchni ham bildiradi: *Qanday chiroyli-ya! Go‘sh t olibdi – jiqqa yog‘-a.*

2. **Kuchaytiruv yuklamalari:** nahotki, axir, hatto(ki), -oq (-yoq), -ki (**-kim**) yuklamalar kuchaytirish va ta‘kid ma‘nolarini anglatadi, **tim** (qora), **liq**(to‘la), **lim** (to‘la), **g‘irt** (yolg‘on), **g‘arq** (pishgan), **jiqqa** (ho‘l) yuklamalari nutqqa tasviriylik berib, so‘z ma‘nosini kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

3. **Ta‘kid yuklamalari:** -ku, -da, -u(-yu), ham.

4. **Ayiruv yuklamalari:** faqat, ham, -gina (-kina, -qina), xolos. **Ham** yuklamasi ba‘zan bog‘lovchi o‘rnida ham qo‘llanadi: *Uni birinchi kursga qabul qilishdi ham stipendiya tayin qilishdi.* Bu so‘z takrorlanib kelganda, fonetik o‘zgarishga uchrashi mumkin: *U yurtiniyam, xalqiniyam boqdi.* Faqat, **-gina** yuklamalari o‘rnida **yolg‘iz** so‘zi qo‘llana oladi: *bu yolg‘iz nom xolos.* Bulardan **faqat** sof yuklama, **-gina(-kina, -qina)** vazifadosh yuklamadir.

5. **Inkor yuklamasi:** na takroriy qo‘llanadi: **na o‘qidi, na yozdi.** Bu yuklama -man, -san qo‘shimchalari qatorida turuvchi uchinchi shaxs qo‘shimchasi -dir bilan shakldoshdir. -dir yuklamasi urg‘u olmaydi.

6. **Aniqlov yuklamalari:** xuddi, naq, ayni. *Xuddi shu yerda uchrashamiz.*

7. **Gumon yuklamasi:** -dir: *Uyiga yetib borgandir.*

Soʻzga oʻxshatish-qiyoslash maʼnosini yuklovchi (xuddi, goʻyo(ki)) kabi yordamchi soʻzlar oʻxshatish-qiyoslash yuklamalari hisoblanadi.

Yuklamalarning yozilishi:

1. -mi, -oq(-yoq), -gina (-kina, -qina), -dir yuklamalari oʻzidan oldingi soʻzga qoʻshib yoziladi: *Shu bugunoq ota-onasigagina emas, butun mahallaga yetib bormaydimi?*

2. -chi, -ku, -u (-yu), -da, -a (-ya) yuklamalaridan oldin chiziqcha qoʻyiladi. *Sen-chi?*

3. Faqat, ham, hatto, axir kabi soʻz yuklamalar ayrim yoziladi: *Togʻlarda hatto yoz oylarida ham yomgʻir yogʻadi.*

Undov soʻzlar, ularning uslubiyoti

His-hayajon, tuygʻuni, buyruq-xitobni bildiradigan soʻzlar turkumi undov soʻzlar deyiladi: *eh, uh, o, e, uf, ura, barakalla, ofarin, salom, xayr, xoʻsh, rahmat, balli, bay-bay, voy-boʻy, a, ax, ohho, ey, ehhe, i, iye, oʻh, oʻhhoʻ, hm, him, be, tuf, hah, ho, hay-hay, eh, oʻ, ha, iyi.* Undov soʻzlar ham xuddi modal soʻzlar kabi qoʻshimchalar olib oʻzgarmaydi. Ayrim undov soʻzlar otlashganda, yaʼni ot vazifasida qoʻllanganda, egalik qoʻshimchasini olishi mumkin.

Undovlar yakka holda, juft holda yoki takroriy holda qoʻllanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay.* Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi.

Undovlar maʼno jihatdan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. **His-hayajon undovlari** quyidagi maʼnolarni ifodalaydi: 1) **shafqat, mehribonlik:** *iey, o, voy, voy-ey, eh;* 2) **sevinch, xursandchilik, zavqlanish:** *ho, oʻh-hoʻ, ehe;* 3) **qoyil qolish, rohatlanish:** *hay-hay* (takrorlansa), *oh-oh;* 4) **mamnuniyat, faxrlanish, gʻururlanish, xayrixohlik:** *e-ha, eh, ha-ya, oʻ;* 5) **undash, ogohlantirish, tasdiq:** *ha.*

Undovlar boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqaga kirishmaydi, shuning uchun ular yozuvda gap boʻlaklaridan vergul bilan

ajratiladi. Agar undov kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadar sof va musaffo!*

Undovlarning asosiy qismi yasama emas, lekin mustaqil so'zlardan undovlarga ko'chgan so'zlar ham mavjud: 1) **olmoshdan:** *qani*; 2) **fe'llardan:** *kel, hormang, yo'qol, bor-ey, yashang, kechirasiz: Kel, bir bahslashaylik!*

His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajar-maydi. Ular yo kirish so'z, yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin: *Iye, men kimni ko'ryapman? – Dod! –ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi.*

His-hayajon uhdovlarining o'zi undov gap bo'lib kelishi yoki gap tarkibida kelib, uni undov gapga aylantirishi mumkin. Bunday gaplar oxiriga doimo undov belgisi qo'yiladi.

2. **Buyruq-xitob undovlari** ikki xil bo'ladi: 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan: *hoy, hay* (bir marta aytilsa) *hey, allo, ey*; b) ta'kid, buyurish uchun qo'llanadigan: *ma, tss, jim, marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va jonivorlarni chaqirish uchun qo'llanadigan: *kisht, bah-bah, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, beh-beh, qurey-qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan to'xtatish uchun qo'llanadigan: *tshsh, ho'k, tak*; c) hayvon va parrandalarni biror harakatni bajarishga undash uchun ishlatiladigan: *pisht, drr, xix, hoy-hoy, cho'k, tek, hayt, chu.*

3. **Ko'rsatish, ta'kid undovlari** quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

1) ko'rsatish: *hu, huv, hovv*; 2) javob, tasdiq, ta'kid, mulohaza: *ha-ha-ha, xo'sh, labbay, ha.*

Bulardan tashqari, quyidagi undovlarni **urf-odat undovlari** tarzida ajratish mumkin: *rahmat, marhamat, salom, xayr, barakalla, ofarin, balli, yashang, hormang, qulluq* va b.

Undovlar odatda **deb** so'zi bilan qo'llanib, gapda ko'pincha sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi. Undovlar otlashishi mumkin, bunda ular ega (Ularning dod-voyi osmoni falakka chiqdi), to'ldiruvchi (Uning oh-vohiga kim quloq soladi?), qaratqich-aniqlovchi (Dod-voyning foydasi yo'q) vazifalarini bajaradi.

Yozuvda undov soʻzlardan keyin vergul qoʻyiladi. Undovlardan oldin kelganda esa undan keyin vergul qoʻyilmaydi.

Taqlid soʻzlar va ularning uslubiyoti

Tovushga va holatga taqlidni bildirgan soʻzlar taqlid soʻzlar deyiladi. Taqlid soʻzlar nimaga taqlidni bildirishiga koʻra ikki xil boʻladi:

1. Narsalarning ovozigga taqlidni bildiruvchi soʻzlar tovushga taqlid soʻzlar sanaladi. Masalan, *gʻa-gʻa* (oʻrdak ovozigga taqlid), *di-dit* (mashina signaliga taqlid).

Tovushga taqlid bildiradigan soʻzlar: gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qiy-chuv, taq-tuq, gʻarch-gʻurch, inga-inga, pix-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, moʻoʻ, maa, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vaq-vaq, vish-vish, qu-qu, qa-qa, gʻa-gʻa, qagʻ-qagʻ, pit-pildiq, parr, viz-viz kabi.

Narsalarning holatiga taqlidni bildiruvchi soʻzlar holatga taqlid soʻzlar hisoblanadi. Masalan, *lip-lip* (chiroq holati), *jimir-jimir* (suv holati).

Holatga taqlid bildirilgan soʻzlar: yalt-yult, apil-tapil, gʻuj-gʻuj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, moʻlt-moʻlt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, gʻivir-gʻivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil kabi.

Taqlid soʻzlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qoʻllanadi. Juft va takrorlangan taqlid soʻzlar orasiga chiziqcha qoʻyiladi.

Asos qismning aynan takrorlanishidan yoki ayrim tovush oʻzgarishi bilan takrorlanishidan hosil boʻlgan taqlid soʻzlar takror taqlid soʻzlar sanaladi. Masalan, *gumbur-gumbur*, *gurs-gurs*, *chars-churs*, *taq-tuq*, *yarq-yurq*. Takror taqlid soʻzlar qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi: *Shamol gʻir-gʻir (hol) esmoqda.*

Tovushga taqlid soʻzlar baʼzan otlashib, koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini qabul qiladi va ega, qaratqich aniqlovchi hamda

to'ldiruvchi vazifalarini bajaradi: *Odamlarning g'ovur-g'ovuri bosildi. Yuragining duk-dukini eshitdi. Chug'ur-chug'urning to'xtashi amri mahol.*

Taqlid so'zlardan fe'l yasaladi: *shovullamoq, gumburlamoq, dupirlamoq, qarsillamoq, yaltillamoq* kabi.

Modal so'zlar va ularning uslubiyoti

Ifodalanayotgan fikrga so'zlovchining munosabatini (ishonch, gumon, achinish kabi) bildirgan so'zlarga modal so'zlar deyiladi.

Modal so'zlar gap tarkibida boshqa so'zlardan vergul bilan ajratiladi: *Ehtimol, bugun yetib kelar.*

Modal so'zlar ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Fikrning aniqligini ifodalaydigan modal so'zlar:

a) fikrning rostligi tasdiqlanadi: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat* (arx);

b) fikrning qat'iyiligi ta'kidlanadi: *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz;*

c) ishonch: *albatta;*

d) anglatilayotgan voqelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanligini bildiradi: *tabiiy, o'z-o'zidan;*

e) fikrning chinligi eslatiladi: *to'g'ri, xoynahoy, muhaqqaq* (arxaik), *aslida, darvoqe, rostdan.*

2. Fikrning noaniqligini ifodalaydigan modal so'zlar.

a) fikrning taxminiyiligini bildiradi: *shekilli, chamasi, chog'i;*

b) fikrning gumonli ekanligini bildiradi: *ehtimol, balki;*

c) fikrning tussmolligini bildiradi: *aftidan;*

d) fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham bildiradigan: *har holda, har qalay.*

3. Fikrning tartibi: *avvalo, avvalambor;*

4. Fikrning dalillanishi: *masalan, jumladan;*

5. Xulosa: *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom;*

6. Afsuslanish, achinish: *afsus, attang, essiz;*

7. Zaruriyat: *kerak, zarur, lozim;*

8. Quvonch: *xayriyat;*

9. Mavjudlik va mavjud emaslik: *bor, yo'q.*

Bulardan tashqari, *binobarin, zero, holbuki, vaholanki* kabi modal soʻzlar ham mavjud.

Modal soʻzlarning koʻpchiligi mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqandir:

1. Ot turkumidan: *aftidan, haqiqatan, mazmuni, ehtimol, darhaqiqat;*

2. Sifatdan: *yaxshi(ki), toʻgʻri, soʻzsiz, shubhasiz, tabiiy;*

3. Ravishdan: *albatta;*

4. Feʻldan: *xoyna-xoy* (tojikcha xohi-naxohi soʻzidan);

5. Bogʻlovchidan: *balki;*

6. Soʻz birikmasidan: *har qalay, har holda;*

7. Gapning modal soʻzga aylanishi: *holbuki (Hol buki);*

8. Soʻz tushirish natijasida hosil boʻlgan: *oʻz-oʻzidan* (aniq soʻzi tushib qolgan).

Modal soʻzlar gap tarkibida koʻpincha kirish soʻz boʻlib keladi.

Sof va vazifadosh modal soʻzlar. Modal soʻzlar ham sof modal soʻzlar va vazifadosh modal soʻzlarga boʻlinadi.

Faqat modal maʼno uchun xoslangan soʻzlar **sof modal soʻzlar** sanaladi. *Haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, avvalambor, xullas, masalan, umuman, taxminan.*

Modal maʼnoda ham qoʻllanilgan *aftidan, chamasi, balki, ehtimol, shubhasiz* singari soʻzlar **vazifadosh modal soʻzlar** hisoblanadi.

Tasdiq va inkor soʻzlar

Ha, xoʻp, mayli singari soʻzlar tasdiq soʻzlar; *yoʻq, mutlaqo, aslo* singari soʻzlar inkor soʻzlar sanaladi. Bunday soʻzlar dialogik nutqda *-mi* soʻroq yuklamasi orqali ifodalangan soʻroq gaplarning javobi boʻlib keladi.

SO‘ZLARNING ALOQA MUNOSABAT SHAKLLARI ISMLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI ISMLAR HAQIDA

So‘zlarni turkumlarga ajratish masalasi eng qadimgi davrlardan buyon olimlar diqqatini tortib keladi. Tilshunoslikni fan sifatida shakllantirgan qadimgi hindlar so‘zlarni otlar, fe‘llar, yordamchilarga ajratgan edilar.

Hindlarning tilshunoslik g‘oyalari bilan oziqlangan arablar so‘zlarni uchga: ismlar, fe‘llar, yordamchilarga bo‘ladilar.

Hind tilshunoslari fikrlari asosida yunon olimlari, xususan, Arastu ham so‘zlarni ana shunday uchga ajratadi. Faqat keyinchalik yunonlar ismlar ichidan sifatlarni, sonlarni va olmoshlarni chiqaradilar.

G‘arb tilshunosligida yunonlarning keyingi tasnifi keng tarqaldi. Rus tilshunoslari ham ana shu an’anaga amal qilib, mustaqil so‘zlarni ot, sifat, son, olmosh, ravish va fe‘lga ajratadilar. Aslida, dastlabki to‘rtta so‘z turkumining barchasi nomlar sanaladi: narsaning nomi (ot), belgining nomi (sifat), miqdorning nomi (son), nomlar o‘rnida almashinib keluvchi so‘zlar (olmosh). Rus tilshunoslari shuning uchun ularni bir umumiy nom ostida ism bildiruvchi so‘zlar nomi bilan birlashtiradilar.

Bizning ajdodlarimiz qadimdan ot, sifat, son va olmoshlarni birlashtirgan holda ismlar nomi bilan o‘rganib kelganlar.

Bu so‘z turkumlarining deyarli hammasi egalik, kelishik va ko‘plik shakllari bilan o‘zgaradi. Shuning uchun bu shakllar faqat otlargagina emas, balki son, olmoshlarga, shuningdek, harakat nomi, sifatdosh va taqlid so‘zlarga ham daxldordir. Egalik va kelishik shakllari ana shu so‘zlarni boshqa so‘zlarga tobelantirib bog‘lab keladi. Bu esa egalik, kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarish xususiyatiga ega bo‘lgan so‘zlarni ismlar atamasi ostida birlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Ismlarning lug‘aviy va munosabat shakllari

Ismlarning ko‘plik, kichraytirish-erkalash, qiyoslash ma‘nolarini bildiruvchi qo‘shimchalarga ega bo‘lgan shakli lug‘aviy shakl sanaladi.

Egalik, kelishik, -man, -san, -dir qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakli esa munosabat shakllari hisoblanadi.

Ism asoslariga qo‘shilib, ularni boshqa so‘zlarga bog‘lab kelish va gap bo‘laklarini shakllantirishga xizmat qilganligi uchun egalik, kelishik, -man, -san, -dir qo‘shimchalari munosabat shakllari deyiladi.

Demak, ismlarning munosabat shakllariga quyidagilar kiradi: 1) egalik shakllari; 2) kelishik shakllari; 3) ismlarni kesim sifatida shakllantiruvchi va ega bilan munosabatini ifodalovchi -man, -saa, -dir qo‘shimchalari, bo‘lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq so‘zlari. Uchinchi turdagi qo‘shimchalar bog‘lamalar deb ham yuritiladi.

Egalik shakllari va ularning imlosi

Ismlarga qo‘shilib, asos qismda ifodalangan narsa, belgi-xususiyat, harakat holatlarni uch shaxsdan biriga qarashlilikini bildirgan qo‘shimchalar egalik qo‘shimchalari hisoblanadi.

Viloyat, shahar, tuman, korxon, muassasa nomlarida qo‘llanilgan III shaxs egalik qo‘shimchasi shaxsga qarashlilik ma‘nosini emas, balki xoslik, umumdand ajratilganlik ma‘nosini ifodalaydi. Shuning uchun bunday birikmalarda oldingi qism qaratqich kelishigida qo‘llanilmaydi. Masalan, *Boburning bog‘i emas, Bobur bog‘i; Orolning dengizi emas, Orol dengizi.*

-i, -si egalik qo‘shimchasi bir qator so‘zlarda qaratqich kelishigidagi so‘zlar bilan bog‘lanmaydi. Bunday so‘zlarda ular yaxlitlanib qolgan. O‘z vazifasini yo‘qotgan. *Kechasi ishlaydi, kunduzi uxlaydi. (Topishmoq) 2. Kunduz kunlari aniq ko‘rinadi. 3. Tuni bilan mijja qoqmadi.*

Sifatdosh va harakat nomlaridagi egalik qo‘shimchalari. Sifatdosh va harakat nomlari tarkibidagi egalik qo‘shimchalari harakat bajaruvchisining shaxsi va sonini bildiradi. Shuning uchun qaratqich kelishigini olgan shaxs bildiruvchi so‘zning qo‘llanilishiga ko‘pincha ehtiyoj bo‘lmaydi. Masalan: *Bo‘zchi bilganin to‘qir, Baxshi bilganin o‘qir.*

Egalik qo‘shimchali so‘zlarning imlosi

Terak, qishloq, bolalik singari ikki va ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, asos qismning oxirgi *k, q* tovushi *g* va *g‘* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi.

Qorin, o‘g‘il, singil kabi ikkinchi bo‘g‘inida *i* unlisi ishtirok etgan so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda ikkinchi bo‘g‘indagi *i* unlisi tushib qoladi va shunday yoziladi.

Nok, chok singari bir bo‘g‘inli, *idrok, ishtirok* singari ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarga egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda, asos qismda hech qanday o‘zgarish bo‘lmaydi.

Kelishik shakllari

Ismlarni boshqa so‘zlarga tobelantirib bog‘lash uchun xizmat qiluvchi qo‘shimchalar kelishik shakllari sanaladi. Kelishik shakllari doimo tobe so‘zga qo‘shiladi.

O‘zbek tilida oltita kelishik mavjud bo‘lib, ularning har qaysisining o‘z nomi va shakli bor.

Ismlarning egalik qo‘shimchalari bilan shaxs va sonda hamda kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi turlanish deyiladi.

Bosh kelishik shakli. Ismlarning bosh kelishik shakli maxsus qo‘shimchaga ega emas. Bu shakl kim? nima? qayer? so‘roqlarining biriga javob bo‘ladi va gapda ko‘pincha ega, ot-kesim, undalma vazifalarida keladi. Masalan, 1. *O‘zbekistonning poytaxti – Toshkent.* 2. *Men 7-sinf o‘quvchisiman.* 3. *Toshkent, munchalar go‘zalsan!*

Qaratqich kelishigi shakli. Qaratqich kelishigi shaklidagi so‘z-qaratqich, qaratqich bog‘lanib kelgan so‘z esa qaralmish deyiladi.

Qaratqich kelishigi qaratqichni qaralmishga tobelashtirib bog‘lab keladi va qaralmishda ifodalangan narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-ho‘latlarning qaratqich shaklidagi ismlarga qarashli ekanligini bildiradi.

Qaratqich va qaralmish yonma-yon kelganda ko‘p hollarda qaratqich kelishigi tushib qolishi mumkin. Lekin qaratqich va qaralmish o‘rtasida boshqa so‘z qo‘llanilsa, qaratqich qo‘shimchasi tiklanadi. Masalan, *Maktabimizning chiroyli bog‘i.*

Shuningdek qaratqich kelishigi atoqli otlar, olmoshlar va sifatdoshlarga qo'shilganda, tushib qolmaydi.

Tushum kelishigi shakli. Tushum kelishigi shaklini olgan so'z doimo o'timli fe'lga bog'lanadi.

Tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l yonma-yon turganda, ko'pincha tushum kelishigi qo'shimchasi tushib qoladi. Masalan, *Kitobni o'qidim — Kitob o'qidim.*

Tushum kelishigidagi so'z bilan o'timli fe'l o'rtasida boshqa bir so'z ishlatilsa, tushum kelishigidagi so'z atoqli ot, olmosh yoki sifatdosh bo'lsa, tushum kelishigi qo'shimchasi tushib qolmaydi.

Tushum kelishigidagi so'z gapda doimo to'ldiruvchi vazifasida keladi.

Egalik qo'shimchasini olgan ismlarga bog'lanuvchi so'z qaratqich kelishigi shaklida, o'timli fe'llarga bog'lanuvchi so'z tushum kelishigi shaklida keladi.

Jo'nalish kelishigi shakli. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi o'rin-joy otlariga qo'shilib, qayerga? so'rog'iga javob bo'ladi va gapda o'rin holi vazifasida keladi.

Payt otlariga qo'shilib qachon? so'rog'iga javob bo'ladi va gapda payt holi vazifasini bajaradi.

Shaxs va narsa otlariga qo'shilib, kimga? nimaga? so'rog'iga javob bo'ladi va gapda to'ldiruvchi vazifasida qo'llaniladi.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi k, q tovushlari bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda, -ka, -qa holida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi.

G'tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda -qa holida talaffuz qilinsa ham, -ga tarzida yoziladi.

O'rin-payt kelishigi shakli. O'rin-payt kelishigi qo'shimchasi o'rin-joy otlariga qo'shilib, qayerda? so'rog'iga javob bo'ladi va hokim qismdan ifodalangan harakatning o'rnini bildiradi. Bunday otlar gapda o'rin holi vazifasida keladi.

Payt otlariga qo'shilib, qachon? so'rog'iga javob bo'ladi va hokim qismdan ifodalangan harakatning paytini bildiradi. Bunday so'zlar gapda payt holi vazifasida keladi.

Shaxs va narsa otlariga qo‘shilib, kimda? nimada? so‘roqlariga javob bo‘ladi. Bunday otlar gapda to‘ldiruvchi vazifasida keladi.

Chiqish kelishigi shakli. Chiqish kelishigi qo‘shimchasi o‘rin-joy otlariga qo‘shilib, qayerda? so‘rog‘iga javob bo‘ladi va o‘rin holi vazifasini bajaradi.

Payt otlariga qo‘shilib, qachon? so‘rog‘iga javob bo‘ladi va payt holi vazifasida keladi.

Shaxs va narsa otlariga qo‘shilib, kimdan? nimadan? so‘roqlariga javob bo‘ladi va to‘ldiruvchi bo‘lib keladi.

Ba‘zan tushum kelishigi o‘rnida chiqish kelishigi shakli ishlatilishi mumkin. Lekin ularning ma‘nosida ma‘lum farq bor. Tushum kelishigidagi so‘z butunni, chiqish kelishigidagi so‘z qismni bildiradi.

Ism-larni kesimga xoslovchi shakllar. Kesim ega bilan shaxs va sonda moslashadi. Ism orqali ifodalangan kesimlar shaxs-sonni bildiruvchi maxsus *-man, -san, -dir* qo‘shimchalari, shuningdek, *bo‘lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq; ekan, emish, emas* so‘zlari vositasida ega bilan moslashadi. Ot-kesimlarni ega bilan moslashtiruvchi bunday vositalar *bog‘lamalar* hisoblanadi.

Harakat nomi bilan ifodalangan kesim tarkibida *kerak, lozim, darkor, shart* so‘zlari bo‘lganda, kesimni ega bilan moslashtiruvchi shaxs-son qo‘shimchalari harakat nomiga qo‘shiladi.

SINTAKSIS

Tilning asosiy ijtimoiy vazifasi fikrni shakllantirish, uni ifodalash, odamlar orasida fikr almashuv vositasi bo‘lib xizmat qilishdan iborat. Tilning fikrni shakllantirish vazifasi so‘zlar, qo‘shimchalar va ularda mujassamlangan ma‘nolar yordamida amalga oshsa, fikrni ifodalash, uni birovga yetkazish vazifasi gap orqali namoyon bo‘ladi. Gap esa so‘zlarni o‘zaro biriktirish, bir-biriga bog‘lash asosida vujudga keladi. Tilimizdagi so‘zlar, so‘z ma‘nolari va qo‘shimchalar hamda ularga daxldor qonun-qoidalarni tilshunoslikning leksikologiya va morfologiya kabi bo‘limlari o‘rgansa, so‘zlarni o‘zaro biriktirish, gap hosil qilish, gaplarning qurilish

xususiyatlarini o'rganish bilan tilshunoslikning sintaksis deb nomlanuvchi bo'limi shug'ullanadi. Morfologiya va sintaksis birgalikda «grammatika» deb yuritiladi. Shuning uchun «o'zbek tili grammatikasi» va «o'zbek tili morfologiyasi hamda sintaksisi» kabi ikki birikma o'zaro teng tushunchalarni anglatadi.

Sintaksis yunoncha «syntaxis» so'zidan olingan bo'lib, yopishtirish, bog'lash, demakdir. «Sintaksis» deganda nafaqat grammatikaning bir bo'limi, balki so'zlarni o'zaro biriktirish va gap hosil qilish qonun-qoidalari ham tushuniladi. «O'zbek tilining sintaktik xususiyatlari», «ravishdoshlarning sintaktik vazifasi» kabi birikmalarda sintaksis so'zi ayni shu ma'noda qo'llanadi. Sintaksis so'zlarni bir-biriga bog'lash hamda gap tuzish qonun-qoidalarini o'rganganligi uchun unda:

1) so'z birikmalari sintaksisi; 2) gap sintaksisi kabi ikki bo'lim mavjuddir:

Tilimiz o'zining tovushlar, so'zlar, iboralar va qo'shimchalardagi imkoniyatlarini sintaksisda, ya'ni gap qurilishida namoyon qiladi.

Gap og'zaki nutqda ma'lum bir ohang bilan aytiladi. Bu ohang yozuvda tinish belgilari bilan ifoda etiladi. Shuning uchun sintaksis tilimizning fonetikasi, leksikasi, morfologiyasi va imlo qoidalari bilan uzviy bog'langan. Sintaksis tilimiz imkoniyatlarining ko'zguvidir.

Gapda so'zlarning bog'lanishi

Gap odatda bir so'zdan yoki bir necha so'zlarning o'zaro grammatik va mazmuniy bog'lanishidan ham tashkil topishi mumkin. Masalan: *Kuz... Bog'larda mevalar qiyg'os pishgan.* Yuqoridagi gaplarning birinchisi faqat bir so'zdan tashkil topgan bo'lsa, ikkinchisi bitta so'zning o'zaro grammatik va mazmuniy bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan.

Gap ikki va undan ortiq so'zlardan iborat bo'lganda, bu so'zlar o'zaro grammatik va mazmun tomondan bog'lanadi.

Eslab qoling. Bir so'zning boshqa so'zga ma'lum grammatik vositalar (grammatik qo'shimchalar, yordamchi so'zlar) yordamida bog'lanishi grammatik bog'lanish hisoblanadi.

Juda muhim. Gapda soʻzlarning bogʻlanishi ikki xil boʻladi: a) teng bogʻlanish; b) tobe bogʻlanish. Masalan, *Kalila va Dimna*, *Kitobni oʻqitmoq*. Bularning birinchisida *Kalila* soʻzi bilan *Dimna* soʻzi **va** teng bogʻlovchisi yordamida *kitobni* soʻzi esa *oʻqitmoq* soʻziga **-ni** tushum kelishigi yordamida bogʻlanyapti. Birinchi bogʻlanish teng bogʻlanish, ikkinchi bogʻlanish esa tobe bogʻlanish sanaladi.

1) *teng bogʻlanish* – ikki soʻzning teng huquqli, biri ikkinchisiga boʻysunmay bogʻlanishi. Soʻzlarning teng bogʻlanishi soʻz qoʻshilmalarini hosil qiladi. Soʻz qoʻshilmasida har bir soʻz maʼno mustaqilligini, alohida-alohida narsalarni nomlab kelish xususiyatini saqlab qoladi: *opam va akam*.

Bilib oling: Oʻzaro teng bogʻlangan boʻlaklar bir xil gap boʻlagi vazifasida keladi va koʻpincha bir xil soʻroqqa javob boʻladi. Soʻz qoʻshilmalarida soʻzlar sanash ohangi (yozuvda vergul) yoki teng bogʻlovchilar vositasida birikadi.

2) *tobe bogʻlanish* – bir soʻzning (tobe soʻzning) boshqa bir soʻzga (hokim soʻzga) boʻysunishi orqali bogʻlanishi: *opamning kitobi*, *uyning tomi* kabi.

Soʻzlarning tobelanish asosida bogʻlanishi soʻz birikmalarini hosil qiladi va soʻz birikmasi ikki va undan ortiq soʻzdan iborat boʻlishiga qaramay, bitta tushunchani ifodalaydi: *opamning kitobi*, *qizil gul*, *uyga kirmoq*.

Juda muhim. Teng bogʻlanish quyidagi vositalar orqali bogʻlanadi:

I. Teng bogʻlovchilar:

a) biriktiruvchi bogʻlovchilar: *va*, *hamda* (koʻpincha *va* oʻrnida *bilan* koʻmakchisi ham qoʻllanadi.) Masalan, *Oyguil va Baxtiyor*; *Oyguil bilan Baxtiyor*.

b) zidlov bogʻlovchilari: *ammo*, *lekin*, *biroq*.

c) ayiruv bogʻlovchilari: *yo*, *yoki*, *yo-yo*, *goh-goh*, *dam-dam*.

II. Bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar:

a) inkor yuklamasi: *na...na...*

b) kuchaytiruv va taʼkid yuklamasi: *-u (-yu)*, *-da*

Tobe bog‘lanish. Tobe bog‘lanishning tuzilishi. Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka bog‘lanish yo‘llari

Bir bo‘lakni boshqa bo‘lakka kelishik, shaxs-son, zamon qo‘shimchalari, ko‘makchilar, so‘z tartibi va ohang yordamida bog‘lanishiga tobe bog‘lanish deyiladi.

Tobe bo‘lak hokim bo‘lak bilan kelishik, egalik, shaxs-son qo‘shimchalari, ko‘makchilar va ohang yordamida bog‘lanadi. Bunday bog‘lanish ikki xil sintaktik birlikni vujudga keltiradi: a) gap; b) so‘z birikmasi.

Shaxs-son qo‘shimchalari yordamida bog‘lanish gapni, qolgan vositalar yordamidagi bog‘lanish so‘z birikmasini hosil qiladi.

Solishtiring: *Gul ochildi* (shaxs-son, zamon qo‘shimchasi -di yordamida bog‘lanyapti) – gap. *Gulning ochilishi* (qaratqich va egalik qo‘shimchasi yordamida bog‘lanyapti) – so‘z birikmasi.

Tobe bog‘lanishning tuzilishi:

Tobe bog‘lanish doimo ikki qismdan iborat bo‘ladi: tobe bo‘lak va hokim bo‘lak.

So‘roq bog‘lanib kelgan qism hokim, so‘roqqa javob bo‘lib keluvchi qism tobe bo‘lak sanaladi. Masalan, *chiroyli (qanday?) ko‘ylak, go‘zal (qanday?) mamlakat; dalaga (qayerga?) bormoq.*

Bilib oling. Ikki va undan ortiq mustaqil so‘z grammatik va ma’no jihatdan birikib, so‘z birikmasini hosil qiladi. So‘z birikmasi hokim so‘z va tobe so‘zdan tuziladi. Tobe so‘z hokim so‘zni aniqlab, to‘ldirib, izohlab keladi. Turli turkum so‘zlari hokim so‘z vazifasida kela oladi.

So‘z birikmasi hokim so‘zning qaysi turkumga oid so‘z bilan ifodalanishiga qarab, ikki guruhga bo‘linadi: otli so‘z birikmasi, fe‘lli so‘z birikmasi.

Otli so‘z birikmasida hokim so‘z ot va otlashgan so‘zlar bilan ifodalanadi: *shaharning ko‘chalari, hammasidan katta, chumchuqning chug‘ur-chug‘uri, o‘quvchilarning beshtasi, beqiyos o‘lka, katta qishloq.*

Fe‘lli so‘z birikmasida hokim so‘z sof fe‘l bilan ifodalanadi: *kitobni o‘qimoq, daftarga yozmoq, tez yugurmoq, ohista gapirmoq, ta’sirli so‘zlamoq, zavq bilan o‘qimoq.*

O‘zbek tilida so‘z birikmasida tobe bo‘lak bilan hokim bo‘lakning joylashishi o‘rni aniq: tobe so‘z, asosan, hokim so‘zdan oldin keladi.

Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka bog‘lanish usullari

Kelishik va egalik qo‘shimchalari hamda ko‘makchilar so‘z birikmalari tarkibida so‘zlarni bir-biriga bog‘lashga xizmat qiladi.

So‘z birikmalari tarkibidagi tobe va hokim so‘zning hech qanday qo‘shimchasiz, faqat ohang va ma’nosiga ko‘ra bog‘lanishi **bitishuv** deyiladi: *tez termoq, chiroyli gapirmoq, ishchan o‘quvchi, mehribon murabbiy*. Bitishuvda ergash so‘z vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa so‘zlar keladi: *qizil gul, tez yurmoq*. Bosh so‘z ot va fe‘l so‘z turkumidan iborat bo‘ladi.

Birga o‘qish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolg‘ondan gapirmoq, uzunasiga yurmoq, to‘satdan kelmoq kabi birikmalar o‘rin-payt, jo‘nalish, chiqish kelishigi qo‘shimchalari, ko‘makchilar bilan bog‘langan bo‘lishiga qaramay, boshqaruv emas, balki bitishuv sanaladi, chunki bu birikmalar tarkibidagi kelishik va egalik qo‘shimchalari hamda ko‘makchilar «qotib» qolgan. Ular ikki so‘zni bog‘lashda hech qanday grammatik ahamiyatga ega emas.

Devor soat, uy vazifa, ot to‘rva, non zavodi, bahor fasli, Navoiy shahri kabi xoslik, mansublik munosabatini bildiradigan birikmalar ham bitishuv munosabatiga misol bo‘ladi.

Tobe so‘zning hokim so‘zga tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishigi qo‘shimchalari yoki ko‘makchilar yordamida bog‘lanishi boshqaruv deyiladi: *do‘stlarni hurmat qilmoq, g‘alaba uchun kurashmoq, yoshlarga g‘amxo‘rlik qilmoq, sharoitga ko‘ra yondashmoq*.

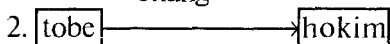
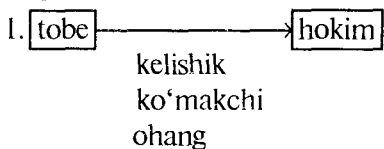
Tobe so‘zning hokim so‘zga qaratqich kelishigi qo‘shimchasi yordamida, hokim so‘zning esa tobe so‘zga egalik qo‘shimchalari yordamida bog‘lanishi boshqaruv deyiladi: *kitobning muqovasi, xonalarning kattarog‘i, bizning sinfimiz, sizning ukangiz*.

SO‘Z BIRIKMASI

Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka kelishik qo‘shimchalari yoki ko‘makchilar yordamida bog‘lanishi va ularning sinonimiyasi

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka ma‘lum bog‘lovchi vosita yordamida bog‘lanadi. Demak, bog‘lovchi vosita tobe bo‘lak oxiriga qo‘shiladi. Bundan faqat egalik qo‘shimchasi yordamida bog‘langani mustasno. Egalik qo‘shimchasi hokim bo‘lak oxiriga qo‘shiladi. Tobe bo‘lak esa qaratqich kelishigida turadi. Ba‘zan qaratqich kelishigi ifodalanmasligi ham mumkin. Masalan, *litseyning bog‘i – litsey bog‘i*.

Juda muhim. Tobe bo‘lakni hokim bo‘lakka bog‘lovchi vositaning qo‘shilish o‘rni ikki xil bo‘ladi: kelishik, ko‘makchi va ohang tobe qismga, egalik qo‘shimchasi esa hokim qismga qo‘shiladi. Uni quyidagi sxemada ko‘rsatish mumkin:

a) qaratqich kelishigi

b) egalik qo‘shimchasi

Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka kelishik qo‘shimchalari yoki ko‘makchilar yordamida bog‘lanishi va ularning sinonimiyasi:

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka bir yoki bir nechta kelishik qo‘shimchalari yordamida bog‘lanishi mumkin.

Agar hokim bo‘lak egalik qo‘shimchasidagi ot bilan ifodalangan bo‘lsa, tobe bo‘lak faqat qaratqich kelishigidagi ot bilan ifodalanadi:

Ot

 ning →

ot

 - im (-m)
- ing (ng)
- i (-si)

Ba‘zan qaratqich kelishigi ifodalanmasa ham, uning izi bilinib turadi:

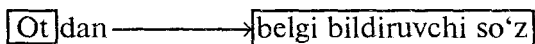
Ot

 →

ot

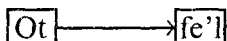
 - im (-m)
- ing (ng)
- i (si)

Agar hokim bo‘lak belgi bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanib, qiyoslashga asos vazifasini bajarsa, qiyoslanuvchi so‘z chiqish kelishigi orqali bog‘lanadi. Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

Masalan, *Oydan go‘zal; asaldan shirin; otdan baland kabi.*

Agar hokim bo‘lak fe‘l bilan ifodalansa, shu fe‘lning ma‘no talabiga ko‘ra tobe bo‘lak bir necha kelishik qo‘shimchalari orqali bog‘lanadi. Uni quyidagi sxema orqali ko‘rsatish mumkin:

-ni

-dan

Masalan, *uzum ye uzumni ye; uzumdan ye.*

Bularning birinchisida har qanday uzum, ikkinchisida so‘zlovchi bilan tinglovchi uchun ma‘lum bo‘lgan aniq uzum va uning hammasi, uchinchisida so‘zlovchi bilan tinglovchi uchun ma‘lum bo‘lgan aniq uzum va undan bir qism ma‘nosi ifodalanadi.

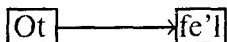
Tobe bo‘lakni hokim bo‘lakka bog‘lovchi kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilar sinonimiyasi:

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka ko‘makchilar yordamida ham bog‘lanadi.

Masalan: *Istiqlol uchun kurashmoq. Toshkent tomon yo‘nalmoq.*

Ba‘zan kelishik va ko‘makchilar birgalikda qo‘llaniladi. Bunday vaqtda kelishik tobe so‘z oxiriga yoki ko‘makchi oxiriga qo‘shilishi mumkin. Masalan: *Dala tomon ketmoq; Dalaga tomonga ketmoq.*

Juda muhim. Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka ko‘makchilar yordamida bog‘langanda, ko‘p hollarda kelishik bilan birgalikda yoki kelishik bilan almashib qo‘llanilishi mumkin. Natijada kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilar sinonimiyasi vujudga keladi. Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

-ga

-tomon

-tomonga

-ga tomon

Eslab qoling. Kelishik qo‘shimchalari bilan ko‘makchilar o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘lsa ham, ular o‘rtasida ma‘lum ma‘no farqlanishi mavjud. Kelishik qo‘shimchasi yordamida bog‘langanda hokim bo‘lak ifodalangan harakatning chiqish yoki yo‘nalish nuqtasi aniq, ko‘makchi yordamida bog‘langanda esa noaniq bo‘ladi.

Solishtiring:

<i>Maktabdan chiqdi</i>	}	<i>Maktabga ketdi</i>
<i>Maktab tomondan chiqdi</i>		<i>Maktab tomonga ketdi</i>
		<i>Maktab tomon ketdi</i>
		<i>Maktabga tomon ketdi</i>

Qaratqich kelishigi va egalik qo‘shimchalarining qo‘llanilishi

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka qaratqich kelishigi va egalik qo‘shimchasi yordamida bog‘langanda ikki tomonlama bog‘lanish ro‘y beradi. Tobe bo‘lak qaratqich kelishigi qo‘shimchasini, hokim bo‘lak esa egalik qo‘shimchasini oladi. Bunday bog‘lanishda tobe qism qaratqich, hokim qism qaralmish deb ham nomlanadi.

Ko‘pincha qaratqich kelishigi yoki egalik qo‘shimchasi, ba‘zan esa har ikkisi ifodalanmaydi. Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin.

- a) - *ning (do‘stimning) (ona) -si*
- b) - *(mustaqillik) (shabada) -si*
- c) - *ning (bizning) (Vatan) -*

Qaratqich kelishigi doimo tushib qola bormaydi. U quyidagi hollarda, albatta, qo‘llaniladi: a) qaratqich bilan qaralmish o‘rtasida boshqa so‘z kelsa: Masalan, *Derazaning qora oynasi*; b) qaratqich atoqli otlar va olmoshlar bilan ifodalanganda: Masalan, *Ahmadning daftari, mening daftarim* kabi.

Yuqorida ta‘kidlanganidek, qaratqich va qaralmish munosabatida qaratqich va egalik qo‘shimchalarining ifodalanishi to‘rt xil ko‘rinishga ega:

Bu ko‘rinishlar o‘rtasida ma‘lum mazmuniy va uslubiy farqlanish bor. Solishtiring:

- 1) *daftarning varag'i*
- 2) *daftar varag'i*
- 3) *bizning daftar*
- 4) *daftar varaq*

Birinchi bog'lanish bilan ikkinchi bog'lanish o'rtasida aniqlik-noaniqlik ma'nosi bor yoki yo'qligiga ko'ra farqlanish mavjud.

Agar *varaq* so'zlovchi va tinglovchi uchun aniq bitta daftarga qarashli bo'lsa, birinchi bog'lanish qo'llaniladi, umuman daftarga qarashli bo'lsa, ikkinchi bog'lanish qo'llaniladi. Uchinchi bog'lanish ko'proq qaratqich 1-shaxs ko'plikdagi olmoshlar bilan ifodalanganda ishlatiladi. To'rtinchi bog'lanish esa birinchi va ikkinchisidan ko'proq so'zlashuv uslubiga xosligi bilan farqlanadi.

Shunday qilib, qaratqichli birikmalarning qay holatda qaysi biritdan foydalanishni bilish madaniy nutq uchun katta ahamiyatga ega.

Qaratqich va tushum kelishiklaridan o'rinni foydalanish. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari bir-biriga shakl jihatidan juda yaqin. Shuning uchun og'zaki so'zlashuvda qaratqich kelishigi o'rnida ham ko'pincha tushum kelishigi qo'shimchasi qo'llaniladi. Masalan, *olmaning sharbati* o'rniga *olmani sharbati* deyiladi. Natijada yozuvda ham ko'pchilik og'zaki so'zlashuv ta'sirida shunday yozib qo'yadi. Bunday xatodan qutulish uchun hokim so'zning ifodalinishiga e'tibor berish kerak.

Eslab qoling. Agar hokim bo'lak so'z fe'l bilan ifodalansa va bu fe'l kimni? nimani? qayerni? so'roqlariga javob bo'luvchi so'zni talab qilsa, tobe bo'lak tushum kelishigida qo'llanadi, hokim bo'lak egalik qo'shimchasini olgan ot, ba'zan harakat nomi va sifat-dosh bilan ifodalansa, tobe bo'lak qaratqich kelishigida qo'llaniladi.

So'z birikmasi va so'z

So'z birikmalari ham so'zlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Lekin so'z – leksik hodisa, so'z birikmasi – grammatik hodisadir. So'z birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi.

Masalan, *kitob* so'zi bir narsaning umumlashgan oti bo'lib, yolg'iz tushunchani ifodalaydi, *o'rtog'imning kitobi* birikmasida

esa faqat «kitob» ma'nosining o'zi emas, balki «o'rtog'imga tegishli kitob» tushunchasi ifodalanadi.

Bilib oling. So'z birikmalarida ma'no, tushuncha ancha aniq va ravshan bo'ladi.

Qiyoslang: nor-erkak tuya, g'o'nan-ikki yashar ot, ezma-sergap odam.

Shuning uchun lug'atlarda so'zning ma'nosini ochib berishda so'z birikmalaridan foydalaniladi.

So'z birikmasi va qo'shma so'z

1. *Dori bosh og'rig'ini darrov qoldirdi. «Boshog'riqni ko'paytirmang», – dedi rahbarimiz.* 2. *Qayerdandir oq qushlar uchib keldi. Bola jarohatlangan oqqushni davoladi. Maktab direktori kotiba olib kirgan hujjatlarga qo'l qo'ydi. Rahimjon ma'yus holda so'ri suyanchig'iga qo'l qo'ydi.*

Bilib oling. So'z birikmasida ham, so'zda ham qismlar bir xildagi so'z turkumlariga oid bo'lishi, har ikkalasi ham bir xil grammatik shaklga ega bo'lishi mumkin. Bu ularning shakliy o'xshashligidir. Lekin so'z birikmasidagi qismlar ma'no mustaqilligini saqlagan bo'ladi. Qo'shma so'z tarkibidagi qismlarning ma'nosi esa saqlanmagan bo'lib, qo'shma so'zning umumiy ma'nosi orqali anglashiladi.

So'z birikmasidagi qismlar orasida grammatik aloqa sezilib turadi, qo'shma so'z qismlari orasidagi grammatik aloqa esa yo'qolgan bo'ladi.

So'z birikmasini tashkil qilgan qismlarning har biriga alohida-alohida so'roq berish mumkin: *kitobni (nimani?) o'qimoq, uydan (qayerdan?) chiqmoq* kabi. Qo'shma so'zlarga esa yaxlit bir savol berish mumkin: *kungaboqar (nima?), kamquvvat (qanday?).*

So'z birikmasining qismlari o'z mustaqil so'z urg'usini saqlagan bo'ladi (uyning eshigi, xatni o'qidim, tez yugurdi, qo'shma so'z esa umumiy bir urg'uga ega bo'ladi (*oqko'ngil, bilakuzuk, Yangi-qo'rg'on*).

Qo'shma so'zlarning ko'pchiligi tarixan so'z birikmalari asosida yuzaga kelgan: *otboqar -- otni boqar, bilag uzuk -- bilakning uzugi.*

Soʻz birikmasi va ibora

Iboralar turgʻun, yaxlit maʼnoli soʻz birikmalaridir. Shuning uchun soʻz birikmalari: 1) erkin birikmalar va 2) turgʻun birikmalar kabi turlarga ajratiladi.

Erkin birikmalarda soʻz birikmasining maʼnosi shu birikmani tashkil etuvchi soʻzlarning maʼnolari yigʻindisidan iborat boʻladi. Bunday birikmalarda tobe va hokim soʻzlarni almashtirib, yangi-yangi erkin birikmalar hosil qilish mumkin: *oq qogʻoz, chiroyli bino, koʻprikdan oʻtkazmoq*.

Qiyoslang: *koʻk qogʻoz, oq mato, chiroyli manzara, koʻprikdan sakramoq*.

Turgʻun birikmalarda maʼno yaxlit, ajralmas boʻladi va ularda tobe yoki hokim soʻzni almashtirish mumkin emas: *oqkoʻngil* (samimiy, begʻaraz), *oʻpkasi yoʻq* (hovliqma), *koʻngildan oʻtkazmoq* (oʻylamoq, sezmoq), *qoʻymoq* (tan oldirmoq, iqror qilmoq).

Soʻz birikmasi va tasviriy ifoda

Soʻzning soʻz birikmalari bilan ifodalangan maʼnodoshlari tasviriy ifodalar yoki *parafrazalar* deyiladi. Tasviriy ifodalar soʻzning maʼnosini oydinlashtirish, matnni badiiylashtirish, takrorning oldini olish kabi uslubiy vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Soʻz birikmalari zanjiri

Gap tarkibida bir soʻz birikmasidagi hokim soʻz boshqa bir soʻzga tobelangan, bir hokim soʻz bir necha tobe soʻz yoki bitta tobe soʻz bir necha hokim soʻzga aloqador boʻlgan hollarda soʻz birikmalari zanjiri hosil boʻladi. Soʻz birikmasidagi tobe va hokim soʻzlar orasida bir necha boshqa soʻzlar va soʻz birikmalari kelishi mumkin. Masalan, *paxta gulli chinni piyola; uchta paxta gulli chinni piyola kabi*.

Bilib oling. Bitta gap tarkibida bitta yoki ikkita soʻz birikmalari zanjirigina boʻla oladi. Bu zanjirlar gapning kesimi yoki egasi atrofida

birlashadi: *Darvesh Alining zindonda yotishi Alisherning yuragida dushmanlik olovini to'ldiradi.*

Soʻz birikmasi va gap

Soʻz birikmasi ham, gap ham soʻzlarning grammatik aloqaga kirishuvidan yuzaga keladi. Soʻz birikmasi biror narsa, belgi, harakat yoki holatni aniqlashtirgan holda anglatadi. Gap esa maʼlum bir fikrni, tasdiq yoki inkor hukmni ifodalab keladi. Gapning markazi kesimdir. U kesimlik qoʻshimchalari bilan shakllangan boʻladi. Masalan, *qiziqarli mashgʻulot – mashgʻulot qiziqarlidir; maqolani oʻqimoq – maqolani oʻqidim; gulning ochilishi – gul ochildi.*

Sintagma fonetik hodisa boʻlib, unda ikki soʻz oʻzaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi, bitta mustaqil yoki bitta yordamchi soʻz ham sintagmani tashkil etishi mumkin yoxud bir soʻzning oʻzi ham sintagmani tashkil etishi mumkin. Soʻz birikmasi esa eng kamida ikki mustaqil soʻzdan iborat boʻladi. Masalan, *Dilbar / shifokor Diloromning qizi. Dilbar shifokor/ Diloromning qizi.*

GAP BOʻLAKLARI

Gap tarkibidagi oʻzaro tobe bogʻlanishda boʻlgan soʻzlardan bittasi tobe boʻlak, ikkinchisi hokim boʻlak vazifasini bajaradi. Tobe boʻlak hokim boʻlakka bogʻlanib, hokim boʻlak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap boʻlagi nomi bilan yuritiladi.

Eslab qoling: Gap tarkibida tobe bogʻlanib maʼlum soʻroqqa javob boʻluvchi soʻz yoki soʻzlar birikmasiga gap boʻlagi deyiladi. Masalan, *Oʻqituvchimga gul berdim.* Bu gapda uchta gap boʻlagi boʻlib birinchisi kimga? soʻrogʻiga javob boʻlib toʻldiruvchi vazifasida, ikkinchisi nima(ni)? soʻrogʻiga javob boʻlib, toʻldiruvchi vazifasida, uchinchisi nima qildi? soʻrogʻiga javob boʻlib, kesim vazifasida kelyapti.

Demak, gap boʻlagi tobe bogʻlanish doirasida, tobe qism vazifasida kelgan boʻlaklar hisoblanadi. Uning qaysi boʻlak vazifasida kelayotganligi hokim boʻlakka nisbatan aniqlanadi.

Gapda kesimgina boshqa bo‘laklarga nisbatlanmagan holda aniqlanadi, chunki uning kesim ekanligini kesimlik shakllari ko‘rsatib turadi. Shuning uchun uni gap tarkibidan topish qiyinchilik tug‘dirmaydi, qolgan bo‘laklar kesimga nisbatan aniqlanadi. Boshqa bo‘laklar javob bo‘lishi lozim bo‘lgan so‘roqlar kesimga qarab beriladi. Masalan, *Sen Pushkinning sevgan malagi* gapida kim? so‘rog‘iga kesim vazifasidagi *Pushkinning sevgan malagi* bo‘lagiga bog‘lanadi. Kim? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi bo‘lak ega vazifasida keladi. Demak, ega ham kesimga nisbatan belgilanadi.

Gap bo‘laklari gap tuzilishidagi vazifasiga ko‘ra ikki guruhga, ikki darajaga bo‘linadi.

Juda muhim. Gapni gap qilib shakllanishida muhim bo‘lgan, uning mazmuniy va grammatik markazi hisoblanuvchi bo‘lak – kesim. Shuning uchun u gapning eng muhim bo‘lagi, bosh bo‘lak hisoblanadi.

Ega kesim ifodalagan belgi, harakat – holatlarning egasi sifatida kesimdan keyingi bo‘lak sanaladi.

To‘ldiruvchi va hol kesim bilan tobe munosabatga kirishib, ularning ma‘nosini izohlab, to‘ldirib keladi. Shuning uchun ular ikkinchi darajali bo‘laklar sanaladi.

Aniqlovchi yuqoridagi barcha bo‘laklarga bog‘lanib, ularning ma‘nosini izohlab keladi. Gapda qaysi bo‘lak bilan munosabatda bo‘lsa, shu bo‘lak bilan birgalikda bitta gap bo‘lagi, birikmali gap bo‘lagi bo‘lib keladi. Aniqlovchi shu birikmali gap bo‘laklarining bo‘lagi sifatida keyingi bosqichda ajralib chiqadi.

Shunday qilib, gap bo‘laklari bir necha darajalarga bo‘linadi:

1. Bosh bo‘lak: kesim, ega
2. Ikkinchi darajali bo‘laklar: to‘ldiruvchi, hol, aniqlovchi

Kesim va uning ifodalanishi. Ega va kesimning moslashuvi

Kesimlik (shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modal, mayl) ma‘nosini ifodalab kelgan, hukmni ifodalagan va gapning boshqa bo‘laklarini o‘z atrofida birlashtirgan gapning markaziy bo‘lagi kesim deyiladi.

Bilib oling: Gapni yuzaga keltirish, fikrni ifodalash jihatidan kesimning gapdagi ahamiyati katta. U hukmni ifodalovchi, gaplikning asosiy belgilarini ko'rsatuvchi eng muhim bo'lakdir. Gapda ega ham, ikkinchi darajali bo'laklar ham bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi.

Kesim nima qildi? nima bo'ldi? nima qilmoqda? (qilyapti) kim(dir)? nima (dir)? (ba'zan nechanchi? qanday?) kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Masalan, *Ishlasang, tishlaysan* maqoli ikkita kesimdan tashkil topgan. Birinchisi nima qilsang? Ikkinchisi nima qilasan? so'roqlariga javob bo'ladi.

Otam – *o'qituvchi* gapida *o'qituvchi* bo'lagi kesim sanalib, kim(dir)? Kim hisoblanadi? so'roqlariga javob bo'ladi.

Kesimlar qaysi turkum so'zlari bilan ifodalanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) fe'l kesimlar; 2) ot kesimlar.

Fe'lning turli shakllari orqali ifodalangan kesim fe'l kesim deyiladi. Fe'l-kesim nima qilmoq? nima bo'lmoq? so'roqlariga javob bo'ladi.

Fe'l kesimlar quyidagi ko'rinishlarga ega:

a) sof fe'l kesimlar: *Men maktabga boraman;*

b) ravishdosh bilan ifodalangan kesim: *Motor gurillab, mashina oldinga intildi;*

c) sifatdosh bilan ifodalangan kesim: *It xurar – karvon o'tar. Po'lat xatni kecha yuborgan.*

Fe'ldan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, taqlid so'z) bilan, shuningdek, fe'lning harakat nomi shakli bilan ifodalangan kesim ot kesim deyiladi.

Ot kesimlar quyidagicha ifodalanadi:

a) ot bilan: *Teshaboy ashaddiy dushman-u, siz xizmatini qilayotgan depo xo'jayini do'stmi? (M. Ism.) Yaxshi ro'zg'or – jannat, yomon ro'zg'or – do'zax. (Maqol);*

b) sifa bilan: *Usti yaltiroq, ichi qaltiroq. (Maqol);*

d) son bilan: *Birniki – mingga, mingniki – tumanga. (Maqol)*
Bu birinchisi. Ikki marta ikki – to'rt;

c) olmosh bilan. *Maqsadim – shu. O‘zim har joydaman, ko‘nglim sandadur;*

f) ravish bilan: *Sizdan umidim ko‘p;*

g) modal so‘z bilan. *Yo‘qoling, siz bilan adi-badi aytishishga vaqtim yo‘q!*

Fe‘l kesimlar shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl (modal) ma‘nolarini kesimlik (fe‘l) shakllari orqali ifodalaydi.

Esda saqlang: Murakkab ot kesimlar ot (keng ma‘noda) – bog‘lama vazifasida kelgan yordamchi fe‘l yoki ko‘makchi fe‘l tarzidagi qo‘shilishdan hosil bo‘ladi. Bunda asosiy ma‘no otdan anglashiladi, ko‘makchi yoki to‘liqsiz fe‘l qo‘shimcha ma‘no bildiradi va kesimning ega bilan bog‘lanishini ta‘minlaydi.

Kesim bilan egani bog‘lashda xizmat qiluvchi bunday so‘zlar bog‘lama deyiladi. Bular asl mustaqil ma‘nosini to‘la yoki qisman yo‘qotib, yordamchi vazifaga ko‘chgan so‘zlardir. Bularning vazifasi fe‘l bo‘lmagan so‘zlar bilan qo‘shilib, kesimni shakllantirishdir, ya‘ni mayl, zamon, shaxs-son ma‘nolarini ifodalashdan iborat. Bog‘lama ba‘zan qo‘llanmasligi mumkin. Bunday vaqtda kesim ohang yordamida shakllanadi. Masalan, *U o‘quvchi*.

Kesimni shakllantirishga xizmat qiladigan bunday bog‘lamalar *bo‘l, qil, edi, ekan, emish, hisoblan, sana* kabi yordamchilardir. Masalan: *U o‘quvchi(dir). U o‘quvchi hisoblanadi. U o‘quvchi sanaladi.*

Kerak, zarur, darkor so‘zlari ham bog‘lama vazifasida qo‘llanadi: *Opam – vrach* gapida *vrach* kim(dir)? so‘roqlariga javob bo‘lib, ot kesim hisoblanadi.

Kesimlar tuzilishiga ko‘ra: sodda va murakkab (qo‘shma) kesimlarga bo‘linadi.

Faqqat birgina so‘z bilan ifodalangan kesimga *sodda kesim*, ikki va undan ortiq so‘z bilan ifodalangan kesimga esa *murakkab (qo‘shma) kesim* deyiladi. Masalan, *qirlarda lolalar ochildi* gapida *ochildi* sodda kesim, «*Lolazor*» romanini *o‘qib chiqdim* gapida *o‘qib chiqdim* bo‘lagi qo‘shma kesim sanaladi.

Murakkab kesim tarkibidagi so‘zlardan biri yordamchi so‘zlar(ko‘makchi fe‘l, bog‘lama, nisbiy so‘zlar va b.)dan bo‘lishi mumkin.

Sodda va qo‘shma kesimlar ifodalanishiga ko‘ra sodda fe‘l kesim va sodda ot kesim hamda qo‘shma fe‘l kesim va qo‘shma ot kesimlarga bo‘linadi. Masalan, 1. *Dugonam tashqariga ko‘z qirini tashladi.* 2. *Dadam kasalxonaning bosh vrachi hisoblanadi.* Birinchi gapda *ko‘z qirini tashladi* bo‘lagi nima qildi? so‘rog‘iga javob bo‘lib, qo‘shma fe‘l kesim, ikkinchi gapda esa *kasalxonaning bosh vrachi hisoblanadi* bo‘lagi Kim hisoblanadi? so‘rog‘iga javob bo‘lib qo‘shma ot kesim vazifasini bajaradi.

Ega va kesimning moslashuvi. Ega kesim bilan grammatik va mazmun jihatidan bog‘langanligi uchun doimo kesimning shakliga mos shaklda turadi. Eganing kesim shakliga mos (shaxs-son) shaklda kelishiga moslashuv deyiladi.

Masalan, yuqorida keltirilgan *talabaman* kesimi birinchi shaxs birlikda turganligi uchun uning egasi ham birinchi shaxs birlikdagi olmosh bo‘ladi. Kesim bilan ega ba‘zan son shakli bo‘yicha moslashmasligi mumkin. Xususan, ega narsa, hayvonlarni bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanganda: Masalan, *qushlar sayraydilar* emas, *qushlar sayraydi*, lekin shaxsda doimo moslik bo‘lishi shart.

Juda muhim. Kesim ot kesim bo‘lib, uning kesimlik shaklini ko‘rsatuvchi bog‘lamalar qo‘llanilmasa, u vaqtda kesim ohang yordamida shakllanadi.

Ot kesim va ega orasida tirening ishlatilishi

Ot kesimning kesimlik shakllari maxsus ifodalanmay, ohang yordamida shakllanganda, shu tugallangan ohangni ifodalash uchun ega bilan kesim o‘rtasiga yozuvda tire qo‘yiladi. Quyidagi hollarda ot kesim va ega orasida tire qo‘yiladi:

1. Ot kesim bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanib, kesimlik qo‘shimchalarisiz yoki bog‘lamasiz qo‘llanganda: *Tinchlik – farovon hayot manbai. Mening aytadigan gapim – shu. Uch karra uch – to‘qqiz.*

2. Gapning egasi yoki kesimi harakat nomi yoki sanoq son bilan ifodalanib, kesim tarkibida kesimlik qo‘shimchasi yoki bog‘lama bo‘lmaganda: *O‘qish – ulg‘ayish. Har narsaga qiziqish – biz uchun eski odat. Maqsadim – o‘qimoq. Ikki karra ikki – to‘rt.*

3. Ega ko'rsatish olmoshi bilan ifodalanganda: *Bu – siz uchun katta sinov.*

4. Ega bilan kesim *bu, u, mana bu* so'zlari bilan ajralganda ham, ega va kesim orasida tire ishlatiladi, tire bu so'zlardan oldin ishlatiladi: *Tinchlik – bu sevinchdir, hayotda lazzat, Tinchlik – bu totuvlik, har ishda orom.*

5. Eganing ma'nosi ta'kidlab ko'rsatilganda: *Men – mana shu minglarning biriman. Urush – quyon ovi emas. Sen – bizni ozod etuvchisan.*

6. Gapning egasi yoki kesimi birikmalar bilan ifodalanib, tenglik, o'xshatish kabi ma'nolarni bildirsa va bog'lama bo'lmasa, egadan keyin tire qo'yiladi: *Yaxshi qiz – yoqadagi qunduz.*

Ega bilan kesim orasida quyidagi o'rinlarda tire qo'yilmaydi:

1. Agar ega bilan kesim orasida **ham** yordamchisi bo'lsa: *Olma ham meva. Bular ham a'lochi.*

2. Kesim shaxs qo'shimchasini olsa yoki yuklama bilan birikib kelsa: *Bu kishi muallimimiz. Bu ishni bajaruvchi sensan. Yuragi qalam-u, qog'ozi – keng yer (H.Po'lat) A'lochilaringiz Salimjonni?*

3. Kesim sifat, son (sanoq sondan tashqari), olmosh, ravish bilan ifodalansa: *Yurtimiz obod. Ona tilidan yuqori baho olgan talabalarning soni yigirma beshta. Nega yurishingiz sekin?*

4. Kesim kelishik qo'shimchasini olgan bo'lsa: *Butun umidimiz sendan.*

5. Ega kishilik olmoshi bilan ifodalangan bo'lsa, bog'lama bo'lmasa ham, tire qo'yilmaydi. *U tajribali yurist.*

Mustaqil va nomustaqil kesim shakllari

Tilimizda shart mayli shakli (istak gaplardagi bundan mustasno) nomustaqil kesim shaklini yasashga xizmat qiladi. Bunday kesimli gaplarning mustaqil ravishda qo'llanilishi uchun maxsus nutqiy sharoit talab etiladi. Masalan, *Yomg'ir yog'sa...*

Shaxs-son va zamon shakllaridagi fe'l kesimlar hamda bog'lamasiz va bog'lamali ot kesimlar mustaqil kesimlardir. Masalan, *Mehmonlar kelsa, biz ularni yaxshi kutib olamiz.*

Ega va uning ifodalanishi

Gap kesimining qo‘shimchalaridan anglashilib turgan shaxs-son ma’nosini aniqlashtiruvchi bo‘lak egadir. Ega, asosan, kim? nima? qayer? so‘roqlariga javob bo‘lib keladi.

Ega doimo bosh kelishik shaklida bo‘ladi, egalik va ko‘plik shakllarini qabul qilishi mumkin. Ega quyidagi so‘z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Aziz o‘sha kitobni o‘qidi. Milt-milt yonib turgan chiroq birozdan so‘ng o‘chdi.*

2. Olmosh bilan: *Sen o‘zingni maqtama, seni birov maqtasin. (Maqol) Otlashganda:*

3. Son bilan: *Ikkalasi ham chiqib ketishdi. (M. Ism.)*

4. Sifatdosh bilan: *O‘qigan o‘qdan o‘zar, o‘qimagan turtkidan shoshar. (Maqol)*

5. Sifat bilan: *Yaxshilar ko‘paysin, yomon qolmasin. (Qo‘shiqdan)*

6. Ravish bilan: *Ko‘p so‘zning ozi yaxshi, oz so‘zning o‘zi yaxshi. (Maqol)*

7. Harakat nomi bilan: *O‘qish jafoli, keti vafoli. (Maqol) Ishlamoq ishtaha ochar.*

8. Taqlid so‘z bilan: *Qars ikki qo‘ldan chiqadi. (Maqol)*

9. Modal so‘z bilan: *Bor so‘zlaydi, yo‘q o‘ylaydi. (Maqol)*

10. Ibora bilan: *Uning yuziga oyoq qo‘yish axloqimizga zid.*

11. Sintaktik birliklar bilan: *Otlarning otxonaga olib o‘tilmagani Ziyodillani taajjublantirdi.*

Ayrim paytlarda teng aloqadagi bir necha so‘z ham butunicha yoki bo‘lak-bo‘lak ravishda ega bo‘lib kelishi mumkin: *Otam bilan akam bozorga ketishdi.*

Ba‘zan ega chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunday paytlarda haqiqiy ega tushirilgan bo‘lib, undan oldin kelayotgan chiqish kelishigidagi so‘z ega vazifasini ifodalaydigan bo‘lib qoladi: *Unda ham bu kitoblardan bor.* Bu gapdagi haqiqiy egani tiklash mumkin: *Unda bu kitoblardan biri bor.*

Ikkinchi darajali bo‘laklar. To‘ldiruvchi va uning ifodalanishi

Gapning biror bo‘lagiga (ko‘pincha kesimga) boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanib, uni to‘ldirib kelgan ikkinchi darajali bo‘lak to‘ldiruvchi deyiladi. Masalan: *Omon menga qaradi, men unga qaradim. (G‘.G‘.) Vodiylarni, tog‘larni oshib, Dalalarda yolg‘iz adashib, kelib qoldi yurtingga Omon. (H.O.) Sizga nima bo‘ldi o‘zi? (O.Yo.)*

To‘ldiruvchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Dilshod maktubni xolasiga berib, ko‘chaga chiqib ketdi. (M.Ism.) Mansurov odamlar bilan xayrlashdi.*

2. Otlashgan sifat bilan: *Yaxshiga qora yuqmas, yomonga el boqmas. (Maqol)*

3. Otlashgan son bilan: *Beshni beshga qo‘shsak, o‘n bo‘ladi.*

4. Sifatdosh bilan: *Bilmagandan bilgan yaxshi, to‘g‘ri ishni qilgan yaxshi. (Maqol)*

5. Harakat nomi bilan: *Uning kulib boqishlarini bir zum ham unutmayman.*

6. Taqlid so‘z bilan: *Taqir-tuquringni yig‘ishtir.*

7. Modal so‘z bilan: *Yo‘qni yo‘q deydi, borni bor deydi.*

To‘ldiruvchilar, boshqa gap bo‘laklari kabi, birikmali holda ham qo‘llanadi: *Men uning go‘zal siymosida qalbim ko‘zgusini, visol orzusini, umidim gulshanini ko‘rardim. (M.Qoriyev) O‘qituvchining pedagogik mahorati u tarbiyalagan shogirdlarining bilimdonligi bilan o‘lchanadi. O‘qituvchida zilol chashmadek tuganmas mehr va bilim bo‘lmog‘i kerakligini unutmang. Bola bir guruh jangchilarni botqoqlikdan xatarsiz o‘tkazib qo‘yganini aytdi. (O.)*

To‘ldiruvchilar yordamida aytilmoqchi bo‘lgan fikr ravshanlashadi: *Oyni (etak bilan) yopib bo‘lmas. (Maqol) Odam (mehnatda) sinaladi.* Bu gaplardagi *etak bilan, mehnatda* bo‘laklari yordamida so‘zlovchining niyati to‘la ochilgan.

To‘ldiruvchi kesimdan anglashilgan harakat-holat, belgi-xususiyat bilan bog‘langan predmetni bildirganligi tufayli ot, olmosh va otlashgan so‘zlar bilan ifodalanadi.

To'ldiruvchi doimo gapning kesimi bilan bog'lanadi. Agar u bog'langan so'z kesim bo'lib shakllana olmagan bo'lsa, ana shu so'z bilan birgalikda kesimga nisbatan bitta gap bo'lagi vazifasida keladi. Bunday vaqtda u gapning emas, bo'lakning bo'lagi bo'ladi. Masalan, *Onamdan eshitgan gaplarni aytdim*. Bu yerda *onamdan eshitgan gaplarni* birikmasi nimalarni? so'rog'iga javob bo'lib, kesimga bir butun holda bog'lanadi. Bu birikmali to'ldiruvchi o'z ichida qismlarga bo'linadi: *onamdan eshitgan* (qanday?) *gap*. Qanday? so'rog'iga javob bo'luvchi *onamdan eshitgan* birikmali aniqlovchi o'z ichida yana tarkibiy qismlarga bo'linadi: *onamdan* (kimdan?) *eshitgan*.

Shunday qilib, to'ldiruvchilar kesimga to'g'ridan to'g'ri bog'lanish-bog'lanmasligiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: a) mustaqil to'ldiruvchilar; b) nomustaqil to'ldiruvchilar.

Juda muhim: To'g'ridan to'g'ri kesimga tobe bog'lanib kelgan to'ldiruvchilar mustaqil to'ldiruvchilar sanaladi. Masalan, *seni sog'indim* gapida kimni? so'rog'iga javob bo'luvchi *seni* so'zi kesim vazifasida keluvchi *sog'indim* bo'lagiga bog'lanib, mustaqil to'ldiruvchi vazifasida keladi. Kesim vazifasida kelmagan, bunday to'ldiruvchilar o'zi bog'langan fe'l bilan bog'langan to'ldiruvchilar nomustaqil to'ldiruvchi hisoblanadi. Shuning uchun u biron bir ikkinchi darajali bo'lakning tarkibiy qismi-bo'lakning bo'lagi vazifasini bajaradi. Masalan, *Dangasaning non yeyishini ko'r* gapida *dangasaning non yeyishi* birikmasi nimani? so'rog'iga javob bo'lib, birikmali to'ldiruvchi vazifasida keladi. Birikmali gap bo'lagi esa kimning? va nimani? so'roqlariga javob bo'luvchi aniqlovchi (*dangasaning*) va to'ldiruvchi (*non*) larni o'z ichiga oladi. Bu bo'lak tarkibidagi *non* bo'lagi nomustaqil to'ldiruvchi, bo'lakning bo'lagidir.

To'ldiruvchilar kesim bilan qanday bog'lovchi vosita yordamida bog'lanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: a) kelishikli to'ldiruvchilar; b) ko'makchili to'ldiruvchilar. Masalan, *sen bilan* (kim bilan?) *olam munavvar* gapida *sen bilan* bo'lagi ko'makchili to'ldiruvchi. *Senga* (kimga?) *aytar gapim bor* gapidagi *senga* bo'lagi kelishikli to'ldiruvchi sanaladi.

Tushum kelishigi bilan shakllangan to'ldiruvchilarda to'ldiruvchi bilan u bog'langan hokim bo'lak yonma-yon turganda tushum kelishigi ifodalanmasligi mumkin, lekin uning borligi so'rog'idan va kesimning o'timli fe'l ekanligidan ko'rinib turadi. Masalan, *shoirлари g'azal bitadi*, gapida *g'azal* so'zi u bog'langan kesim o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lib, nimani? so'rog'iga javob bo'luvchi so'zning bo'lishini talab qiladi. Agar to'ldiruvchini kesimdan uzoqlashtirsak, to'ldiruvchi bilan kesim o'rtasiga boshqa bir so'zni kiritsak, tushum kelishigi tiklanadi. Masalan, *G'azalni shoirлари yozadi*. Ko'rinadiki, tushum kelishigi doimo tushib qola bermaydi.

To'ldiruvchi tushum kelishigi qo'shimchasi *-ni* bilan belgili va qo'shimchasiz – belgisiz ko'rinishlarda kela oladi.

Belgili va belgisiz tushum kelishigi shakllari bilan ifodalangan to'ldiruvchi **vositasiz to'ldiruvchi** deyiladi: *Yashashni istasang, ishlashni o'rgan*.

Hokim so'zning *kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kim uchun? nima uchun? kim haqida? nima haqida? kim bilan? nima bilan?* kabi so'roqlarga javob bo'lib keladigan kengaytiruvchilari **vositali to'ldiruvchilar** deyiladi. Vositali to'ldiruvchi jo'nalish, chiqish, ba'zan o'rin-payt kelishiklari qo'shimchalarini yoki *uchun, bilan, orqali, xususida, to'g'risida* kabi ko'makchilarni olgan so'zlar (yoki so'z birikmasi) bilan ifodalanadi. Masalan, *Chizmani kitobdan daftarga ko'chirdim*.

Hol va uning ifodalanishi

Gapning kesimidan anglashilgan harakatning belgisini bildiruvchi gap bo'lagiga hol deyiladi. *Hollar qanday? qanday qilib? qay holda? qachon (-gacha, -dan, -dan buyon,)? qayer (-da, -ga, -dan?), nima sababdan? nima maqsadda? kabi so'roqqa javob bo'ladi.*

Hol doimo fe'l kesimga bog'lanadi. Masalan, *quyosh ko'kdan mo'ralab qarar* gapida *qarar* so'ziga *mo'ralab* so'zi bog'lanib, undan anglashilgan harakatning tarzini, *ko'kdan* so'zi *qarar* so'ziga bog'lanib, uning o'rnini bildiradi. Ba'zan hol ot kesimlarga ham

bog‘lanishi mumkin. Bunday vaqtda hol ot kesimdan anglashilgan predmetning o‘rnini bildiradi. Masalan, *Andijonda o‘t yoqsam, O‘shda tutuni.*

Ayrim paytlarda hol kesim vazifasida kelmagan fe‘llarga ham bog‘lanishi mumkin. Hol bog‘lanib kelgan fe‘lning kesim vazifasida kelishi yoki kelmasligiga ko‘ra hollar xuddi to‘ldiruvchilar kabi mustaqil va nomustaqil hollarga bo‘linadi.

To‘g‘ridan to‘g‘ri kesim vazifasidagi fe‘lga tobe bog‘lanib kelgan hollarga **mustaqil hollar** deyiladi. Masalan, *Dalalarda boshlanadi ish.* (H.Olimjon) Bu gapda qayerda? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi dalalarda o‘rin holi nima qiladi? nima bo‘ladi? so‘roqlariga javob bo‘luvchi fe‘l kesimiga tobe bog‘lanib kelyapti. Shuning uchun bu hol mustaqil holdir.

Kesim vazifasida kelmagan fe‘llarga tobe bog‘langan hollar **nomustaqil hol** hisoblanadi. Masalan, *Daladan charchab kelgan yigit tezda uxlab qoldi.* Bu gapda qaerdan? so‘rog‘iga javob bo‘lib hol vazifasida kelayotgan *daladan* bo‘lagi kesimga emas, balki aniqlovchi vazifasidagi *charchab kelgan* bo‘lagiga tobe bog‘lanib kelyapti. Shuning uchun bu hol nomustaqil hol hisoblanadi.

Hollar ravish so‘zlar bilan, kelishik shaklidagi va ko‘makchili otlar bilan, sifat, son, taqlidiy so‘z va undovlar bilan, fe‘lning xoslangan shakllari bilan ifodalanishi mumkin.

Hollar sodda (bir so‘zdan iborat) va murakkab (ikki va undan ortiq so‘zdan tuzilishiga ega bo‘ladi.

Hollar o‘zi bog‘lanib kelgan hokim bo‘lakning qanday belgisini bildirishiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi.

O‘rin holi. Ish-harakatning o‘rnini bildirib, qayerga? qayerdan? qayerda? kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘lgan bo‘lak o‘rin holi deyiladi.

O‘rin holi o‘zi ergashgan so‘zga boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadi. O‘rin holi ma’kon-zamon (jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish) kelishiklaridagi so‘zlar yoki ko‘makchili otlar va o‘rin ravishlari bilan ifodalanadi. Misollar: *Poyezd bizni Toshkentda qoldirib, Moskvaga yo‘l oldi. Shu yerdan boshlanur daryo va quyosh.*

Payt holi. Ish-harakat yoki holatning paytini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? qay vaqt? kabi so‘roqlarga javob bo‘lgan hol payt holi deyiladi. Masalan: *Bugun poytaxt mardlar sha‘niga Bir ming to‘pdan yo‘lladi salom. (G‘G‘) 1945-yil 9-may kunida g‘alaba salutlari jahonni qoplagan.*

Payt holi ko‘pincha ot yoki payt ravishi bilan, shuningdek, son birikmalari bilan ifodalanadi. *Bundan besh yil ilgari, o‘sha kundan beri, shu yildan boshlab* shaklidagi so‘z birikmalari ham gapda birgina payt holi sanaladi.

Ravish holi. Ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirib, qanday? qanday qilib? qanday ahvolda? kabi so‘roqlarga javob bo‘lgan hol ravish holi deyiladi. Misollar: *«Volga» yangi asfalt yo‘lda tez yurib ketdi. Shoir shamning uchini avaylab kesdi. Siz indamay o‘tirar edingiz.*

Ravish holi ravish, fe‘l va ko‘makchili otlar bilan ifodalanadi.

Ravish holi kesimga bitishuv yo‘li bilan bog‘lanadi. Demak, u ko‘pincha o‘zi ergashgan so‘zdan oldin keladi.

Daraja-miqdor holi. Ish-harakatning miqdorini va darajasini bildirib, qancha? nechta? necha marta? qay darajada? so‘roqlaridan biriga javob bo‘lgan hol daraja-miqdor holi deyiladi.

Daraja-miqdor hollari sonlar bilan, miqdor ravishlari bilan, *marta* so‘zi qatnashgan birikmalar bilan ifodalanadi: *Paxta to‘g‘risida ko‘p yozdi. (A.Q.) Shu gapni besh marta takrorladi.*

Sabab holi. Ish-harakatning sababini bildirib, nimaga? nima uchun? nima sababdan? nima sababli? kabi so‘roqlarga javob bo‘lgan hol sabab holi deyiladi. Misollar: *Tinchlik tufayli yurt obod. Yaxshi o‘qigani uchun mukofotlandi. Qul Tarlon shodligidan To‘xtolmadi yig‘idan. (H. O.)*

Sabab holi *-lik, -sizlik* qo‘shimchalarini olgan otlar, *-gani* qo‘shimchali sifatdoshlar va *sababli, uchun* ko‘makchi qurilmalar bilan ifodalanadi.

Maqsad holi. Ish-harakatning maqsadini bildirib, nima uchun? nima maqsadda? nima qigani? kabi so‘roqlarga javob bo‘lgan hol maqsad holi deyiladi. Misollar. *Qoratoy do‘stining dov-daragini*

surishtirish uchun yelib-yugurdi. (O.) Bolalar o'ynab kelgani ko'chaga chiqib ketdi. (O.)

Maqsad holi maqsad ravishdoshlaridan, ot yoki fe'llardan keyin *uchun, deb, maqsadida, maqsadi bilan* kabi so'zlarni keltirish orqali shuningdek, jo'nalish kelishigi qo'shimchasini olgan ish otlari orqali ifodalanadi.

Aniqllovchi va uning turlari

Ma'lum bir gap bo'lagi vazifasida kelgan predmetni bildiruvchi so'zlarga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lak aniqllovchi hisoblanadi. Masalan, *Shakar qovunlarning mayin hidlari sabo bilan tarqalar sekin*, gapida nima tarqaladi? so'rog'iga *shakar qovunlarning mayin hidlari* birikmasi javob bo'ladi. Demak, bu birikmaning hammasi yaxlit holda birikmali ega vazifasida keladi. Birikmali ega, o'z navbatida, aniqllovchi va aniqlanmish qismlariga bo'linadi: *shakar qovunlarning* (qaratqich aniqllovchi) *mayin hidlari* (aniqlanmish). Qaratqich aniqllovchi ham, aniqlanmish ham birikmali bo'lib, ular sifatlovchi va sifatlanmishlardan tashkil topgan. *Shakar* (sifatlovchi) *hidlari* (sifatlanmish).

Aniqllovchilar sifat, olmosh va sifatdoshlar bilan ifodalanadi.

Aniqllovchi narsa-buyumning rang-tusi, mazasi, hajmi, kim yoki nimaga qarashliligini bildiradi.

Aniqllovchi ega, ot kesim, to'ldiruvchi va holga bog'lanadi: *Bahaybat samolyot (ega) yerga ohista qo'ndi. Salimjon-a'lochi o'quvchi (ot kesim). Ilg'or ishchilarga (to'ldiruvchi) mukofotlar topshirildi. Mehnat faxriylari bilan yangi bog'da (hol) uchrashdik.*

Aniqllovchilarning bir xili narsa-buyumning belgisi (rangi, miqdori, mazasi, hajmi)ni bildirsa, boshqa xili narsa-buyumning kimga yoki nimaga qarashliligini bildiradi. Shunga ko'ra, aniqllovchilar ikkiga bo'linadi: 1) sifatlovchi aniqllovchi; 2) qaratqichli aniqllovchi. Misol: *Yangi (sifatlovchi aniqllovchi) binolar qishloqning (qaratqichli aniqllovchi) husniga husn qo'shmoqda.*

Sifatlovchi aniqllovchi. Gapda shaxs yoki narsa-buyumning belgi-xususiyati, hajmi, shakli, maza-ta'mi, rang-tusi, miqdori,

tartibi kabi ma'nolarni anglatadigan aniqlovchi sifatlovchi aniqlovchi deyiladi. Sifatlovchi bog'lanib kelgan so'z sifatlanmish deb ataladi: *Mustaqil O'zbekiston, qizil gul, mohir qo'llar, qo'shni hovli, kuzgi bug'doy, uzoqdagi do'st, temir eshik* kabi.

Sifatlovchi aniqlovchilar quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1) sifat bilan: *Uning ziyrak qo'ng'ir ko'zlarida horg'inlik bor edi.*

2) son bilan: *Tepalikdagi chinor, ikki tup sadaqayrag'och to'rt-besh kishilik talay supalarga soya solib turardi. (A.Q.)*

3) olmosh bilan: *Qirlardan esayotgan mayin shabada ana shu ajoyib gullarning g'unchalarini yozmoqda.*

4) ot bilan: *Kumush qishdan, zumrad bahordan, qolishmaydi kuzning ziynati. (U.)*

5) ravish bilan: *Uzoq-yaqin yerlardan odamlar yig'ila boshladi (O.)*

6) sifatdosh bilan: *Mayin esgan shabada ko'nglimizni chog' qildi.*

7) modal so'z bilan: *Zarur ishlarimizni bitirdik.*

8) taqlidiy so'z bilan: *Zavodning mashina bo'limidan gurs-gurs zarb uzluksiz eshitilib turardi.* Sifatlovchi aniqlovchilar ba'zan o'ziga qarashli so'zlar bilan birikmali holda qo'llanadi: *Jamilovning egnida oq shohi kitel, sariq koverkot shim, oyog'ida kavkazcha etik, boshida chust do'ppi edi. (S.Anorboyev) Yuzida bilinar-bilinmas chechak o'rni qolgan, keng peshanali, sochlarini o'ng tomonga silliq taragan jurnalist shoirga bir qarab qo'ydi.*

Aniqlovchi vazifasida kelgan sifatdoshlar birikmali qo'llanib, **sifatdosh qurilmani** hosil qiladi. Yuqorida keltirilgan so'nggi misolda ikkita sifatdosh qurilma bor: *yuzida bilinar-bilinmas chechak o'rni qolgan, sochlarini o'ng tomonga silliq taragan.*

Qaratqich aniqlovchi. Gapning biror shaxs yoki narsa-buyumga qarashlilikini, xosligini bildirgan bo'lagi qaratqichli aniqlovchi deyiladi. Aniqlovchining bu turi qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi. Qaratqichli aniqlovchilar tobelangan so'z (bo'lak) qaralmish hisoblanadi.

Qaratqich aniqlovchili soʻz birikmalarining asosiy belgisi hokim soʻzning egalik qoʻshimchalari bilan (koʻpincha, III shaxs birlik sondagi -i, -si qoʻshimchasi bilan) kelishini talab qilishidadir: *maktabimizning binosi, hunar maktabi.*

Qaratqichli aniqlovchilar qaralmish bilan munosabatga kirishganda turlicha shakllanadi:

- 1) qaratqich va qaralmish belgili keladi (*daraxtning bargi*);
- 2) qaratqich belgisiz, qaralmish belgili keladi (*direktor xonasi*);
- 3) qaratqich va qaralmish belgisiz qoʻllanadi (*oʻrik danak, yongʻoq magʻiz*). Ayrim vaqtda qaratqich belgili, qaralmish belgisiz kelishi ham mumkin (*bizning qishloq*).

Qaratqichli aniqlovchi quyidagi soʻz turkumlari bilan ifodalanadi:

- 1) ot bilan. *Shiftga osigʻliq qirqinchi chiroqning qalpogʻi uy devorlarining tepa yogʻiga choʻziq soya solgan. (H.Gʻ.)*

- 2) otlashgan sifat bilan: *Yaxshining yaxshiligi tegar har yerda, yomonning yomonligi tegar tor yerda. (Maqol)*

- 3) otlashgan son bilan: *Birining koʻzi qora, ikkinchisining koʻzi koʻk edi. Oʻnning yarmi – besh.*

- 4) olmosh bilan: *Bizning eshon – kabobpazlarning piri. (A. Q.)*

- 5) otlashgan sifatdosh bilan: *Soʻraganning bir yuzi qora, bermaganning ikki yuzi qora. (Maqol)*

Juda muhim. Qaratqichda qaratqich kelishigi doimo tushib qola bormaydi. Agar qaratqich atoqli otlar, olmoshlar, otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan boʻlsa, albatta, qaratqich kelishigi bilan qoʻllanadi.

Shuningdek, qaratqich va qaralmish oʻrtasida boshqa bir soʻz boʻlsa, qaratqich kelishigi tushib qolmaydi. Masalan, *Mirzachoʻl shamoli, Mirzachoʻlning sovuq shamoli.*

Qaratqich bilan qaralmish oʻzaro shaxs-sonda moslashadi. Masalan, *Mening daftarim, sening daftaring, uning daftari.*

Izohlovchi. Izohlovchi aniqlovchining bir turi boʻlib, u shaxs yoki narsani boshqacha nom bilan aniqlaydi.

Izohlovchilar koʻpincha ot soʻzlar bilan ifodalanadi: *injener Rustamov, usta Qodir, mayor Ahmedov, shoira Zulfiya* kabi. Izohlovchi bogʻlangan boʻlak izohlanmish hisoblanadi.

Izohlanmish shaxsning millati, kasb-kori, nasl-nasabi, unvo-ni, laqabi, yoshi, qarindoshligi, jinsi va boshqa qo'shimcha belgilarini tavsiflovchi bo'lak izohlovchi deb yuritiladi:

1) unvon, amal: *Kapitan Mansurov so'zladi. Anjumanda direktor Xoliqov ham qatnashdi.*

2) mashg'ulot, kasb. *Oshpaz Shukur, gulchi Nizom va duradgor Vahobjonlar yetib kelishdi.*

3) yosh, jins, qarindoshlik: *O'sha kuni Mavjuda xola bilan Sobir amaki foydali nasihatlar qildilar.*

4) laqab: *Jalil sovuq, Juman pismiqlarning askiyasini eshitdik.*

5) taxallus: *Muso Toshmuhammad o'gli Oybek yirik nasriy asarlar muallifidir.*

Aniqlovchili so'z birikmalarining izohlovchi-izohlanmish turida izohlovchi va izohlanmish o'rnini almashtirish ma'noga ham, so'z birikmasidagi so'zlararo munosabatlarga ham ta'sir etmaydi. *Ayol hamshira* birikmasida *ayol* izohlovchi-aniqlovchi, *hamshira* izohlanmish-aniqlanmish bo'lsa, *hamshira ayol* birikmasida, aksincha, *hamshira*- izohlovchi, *ayol*-esa izohlanmishdir.

Izohlovchi-izohlanmish munosabati sifatlovchi-sifatlanmish munosabatiga o'xshaydi, lekin ular qanday so'zlar bilan ifodalanishi bilan farq qiladi. Sifatlovchi-sifatlanmish munosabatida sifatlovchi, asosan, sifat va sifatlashgan so'zlardan ifodalanadi. Sifat+ot ko'rinishida bo'ladi. **Solishtiring:** *qizil gul* (sifatlovchi-sifatlanmish); *professor G'ozil Olim Yunusov* (izohlovchi-izohlanmish).

Izohlovchi taxallus va o'xshatish ma'nolarini bildirganda, izohlovchi bilan izohlanmish o'rtasida tire qo'yiladi. Masalan, *erk kuychisi – Abdulhamid Cho'lpon she'rlarini sevib o'qiyman.*

Gap bo'laklarining kengaygan birikmalar bilan ifodalanishi

Kengaygan birikma gapda yaxlit holda bitta murakkab gap bo'lagi bo'lib keladi va o'z ichida boshqa bo'laklarga ajratilmaydi.

Eslang: Kengaytirilgan birikma yaxlit holda bitta murakkab bo'lak bo'lib keladi. Chunonchi: *Sevaraxon choyni keltirib, dasturxon yozgach, shirinliklarni olish uchun javon oldiga bordi.*

Bu gap bitta egadan (Sevaraxon), bitta fe'l kesimdan (bordi), kengaygan ravishdosh birikmalari bilan ifodalangan ikki murakkab payt holidan (choyni keltirib, dasturxon yozgach) va kengaygan harakat nomi birikmasi bilan ifodalangan murakkab maqsad holidan (shirinliklarni olish uchun) iboratdir.

Gap bo'laklarining tartibi: odatdagi tartib va o'zgargan tartib

Quloq soling menga, yaxshi qiz, biroz

Dilimni ochmoqchi bo'laman Sizga. (A. Oripov)

Biz fikrimizni bayon qilish chog'imizda zarur so'zlarni tanlash bilan birga, ularni muayyan tartibda joylaymiz, chunki so'zlashuvchilarning ongida gap bo'laklarining tartibi bo'yicha ko'nikma mavjud bo'ladi. Unga ko'ra, kesim gapning eng oxirida; to'ldiruvchi, to'ldirilmishdan, hol esa hollanmishdan oldin, ega ko'pincha gap boshida, aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Bunday tartib so'zlashuv va ilmiy uslublarga xosdir. Badiiy va qisman publitsistik uslubda esa gap bo'laklari tartibi o'zgarishiga yo'l qo'yiladi.

Gap bo'laklari tartibining buzilishi **inversiya** deb ataladi. Inversiya badiiylik, ifodalilik, ta'sirchanlilikni ta'minlash maqsadida qo'llaniladi.

O'zbek tilida gap bo'laklarining tartibi deyarli erkin bo'lsa-da, ular gapda ma'lum grammatik qoidalar asosida o'rinlashadi. Odatda, gapda ega va unga bog'langan bo'laklar oldin, kesim va unga bog'langan bo'laklar keyin joylashadi, ba'zan aksinchasi ham bo'ladi; *Bu yo'llar menga tanish. — Menga tanish bu yo'llar.*

Eganing ko'proq gap boshida, kesimning, asosan, gap oxirida (Men keldim), holning kesimdan oldin (ohista gapirdi), to'ldiruvchining kesimdan oldin (she'rni yod oldi), aniqlovchining egadan oldin (qizil gul, do'stimning akasi) joylashuvi odatdagi, me'yoriy tartibdir.

Lekin nutqda doimo ham gap bo'laklarining odatdagi tartibi saqlanavermaydi, gapdan ko'zda tutilgan umumiy fikrga qo'shimcha ma'no, uslubiy yuk berish uchun tartib o'zgartirilishi mumkin. Masalan:

1. Kecha akam samolyotda Farg'onadan Toshkentga ketdi (boshqa yerga emas, Toshkentga).

2. *Kecha akam samolyotda Toshkentga Farg'onadan ketdi (boshqa yerdan emas, Farg'onadan).*

3. *Kecha akam Farg'onadan Toshkentga samolyotda ketdi (boshqa narsada emas, samolyotda).*

4. *Kecha samolyotda Farg'onadan Toshkentga akam keldi (boshqa kishi emas, akam).*

5. *Akam samolyotda Farg'onadan Toshkentga kecha ketdi (boshqa kuni emas, kecha).* Ko'rinadiki, e'tibor qaratilgan ma'noni ifodalagan bo'lak kesim oldiga keltirilgan.

Gap bo'laklarining odatdagi va o'zgargan tartibining nutqda o'z qo'llanish o'rinlari bor. Odatdagi tartib ilmiy asarlar uslubi uchun mos bo'lsa, o'zgargan tartib og'zaki nutq uchun va badiiy (ayniqsa, she'riy) nutq uslubi uchun xos.

Biror so'zning sintaktik vazifasi uning morfologik shakllanishidan bilinib turmasa, bunday so'zda tartib erkinligi bo'lmaydi. Bu hodisa tartibning grammatik rolidir. Boshqa o'rinlarda tartib stilistik rol o'ynaydi.

Tartibning grammatik holatga ta'sir etishi o'zbek tilida juda kam uchraydigan hodisadir (Gapdagi elementlarning sintaktik funksiyasi sintaktik shakl yasovchi qo'shimcha, ko'makchi kabi vositalardan aniq bilinib turadi: bu erkin tartibga katta imkoniyatlar beruvchi holatdir). Bu holat, asosan, quyidagi paytlarda uchraydi:

1) ega va kesim predikativ aloqaga kirishuvchi so'zlarning tartibi bilan belgilanganda (Bunday vaqtda u so'zlar bilan ifodalangan tasavvurlar teng bo'lib, bog'lama qo'llanmaydi, predikativlikni shakllantirishga pauza xizmat qiladi), ularning tartibi o'zgartirilsa, grammatik holatlari ham aksincha bo'ladi: 1. *Sen – Toshpo'lat, Toshpo'lat – sen.* 2. *O'lmoq – jon bermoq, Jon bermoq – o'lmoq.* 3. *Yetti kun – bir hafta, Bir hafta – yetti kun.*

2) sifatlovchi va sifatlanmishning tartibi o'zgartirilsa, ular aniqlovchi va aniqlanmishlikdan chiqib, ega va kesimga aylanadi: *ko'm-ko'k yaproqlar – Yaproqlar ko'm-ko'k; o'qigan bola – Bola o'qigan.*

3) soy o'rtasi tipidagi birikmalarda tartib o'zgarishi ularni aniqlovchi va aniqlanmishlikdan chiqarib, ega va kesimga aylantiradi:

soy o'rtasi (soyning o'rtasi) – *O'rtasi* – *soy* (Bunda pauzaning roli kuchli). Yana qiyoslang: *tog' orasi* – *Orasi tog'*;

4) tartibning o'zgarishi bilan ba'zan quyidagi holat tug'iladi: kesimi fe'l bilan ifodalangan gap aniqlovchili (sifatlovchili) yoyiq gap tusida bo'lganda, sifatlovchi bilan sifatlanmishning o'rnini almashtirish natijasida sifatlovchi fe'lga bog'lanib, holga aylanadi. Masalan: *Katta bola gapirdi* – *Bola katta gapirdi*.

5) vositasiz to'ldiruvchi «belgisiz» tushum kelishigidagi so'z bilan ifodalansa, uning grammatik holati tartib asosida belgilanadi: *Xon davrida hamma yoq qonlarga botdi butkul. Ona izladi bola. Ko'p yosh jonlar bo'ldi qul*. Bunda tartibning roli: *Ona izladi bola*: a) «ona bola(ni) izladi». b) «bola ona(ni) izladi».

Uyushiq bo'lakli gaplar

Gapda ikki va undan ortiq bir xil gap bo'laklari ishlatilishi mumkin. Masalan, *Eshilib, to'lg'onib ingranadi kuy*. (A. Oripov) Bu gapda *eshilib, to'lg'onib* so'zlari bir hokim bo'lakka – *ingranadi* ga tobe bog'lanadi va har ikkisi bir xil so'roqqa (qanday? so'rog'iga) javob bo'ladi. Har ikkisi bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi. Bu ikki bir xil bo'lak bir-biri bilan sanash ohangi yordamida bog'lanadi.

Bir umumiy bo'lakka tobe bog'lanuvchi, bir xil sintaktik vazifa bajaradigan, o'zaro teng bog'lovchilar va sanash ohangi yordamida bog'langan, ko'pincha bir xil so'roqqa javob bo'luvchi ikki yoki undan ortiq bo'laklarga uyushgan bo'laklar deyiladi. Har bir uyushiq bo'lakning o'z ayrim urg'usi bo'ladi.

Gap bo'laklari ham, bo'lakning bo'laklari ham uyushib kelishi mumkin. Masalan, *Rangi o'chgan, umri kechgan kuz guli... egil (Cho'lpon)* gapida *rangi o'chgan, umri kechgan* bo'laklarining har ikkisi qanday? so'rog'iga javob bo'lib, *kuz guli* bo'lagiga tobe bog'langan. Bu bo'laklar o'zaro sanash ohangi yordamida teng bog'langan eganing aniqlovchilari sifatida bo'lakning uyushgan bo'laklari sanaladi.

Uyushgan bo'laklar ishtirok etgan gaplar uyushiq bo'lakli gaplar hisoblanadi.

Uyushgan bo'laklarning shakllari va ularda teng bog'lovchilarning qo'llanilishi

Uyushgan bo'laklarning xarakterli xususiyati shundaki, ular bir xil grammatik shaklda bo'ladi. Bu grammatik shakllarning qo'llanilishi ikki xil bo'ladi:

a) Uyushgan bo'laklarning har birida takrorlanadi:

*Yam-yashil vohalarga,
Badiiy lavhalarga,
She'riy sarlavhalarga,
Boy ekansan, Farg'ona.*

Bunday vaqtda uyushgan bo'laklarning har biri ta'kidlangan bo'ladi;

b) Uyushgan bo'laklarning eng oxirida qo'llanilib, hammasi uchun tegishli bo'ladi: *Toshkent, Samarqand, Buxoroda bo'lishdi.*

Bunday vaqtda sanalayotgan bo'laklarning har qaysisi ta'kidlanmaydi, balki sanab ko'rsatiladi.

Uyushgan bo'laklar o'zaro teng bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi yordamchi so'zlar (ham,-u (-yu), na..., na... yuklamalari, bilan ko'makchisi) va sanash ohangi yordamida bog'lanadi.

Uyushgan bo'laklar biriktiruv bog'lovchisi bo'lgan *va, hamda* bog'lovchi vazifasidagi *bilan* yordamida bog'langanda ular ko'pincha takrorlanib keladi.

Adol bilan o'yinchi Sora;

Asal bilan quvnoq Ruxsora... (H.Olimjon)

Bunday vaqtda uyushgan bo'laklar orqali ifodalangan shaxs, predmetlarning guruh-guruh ekanligi ifodalanadi.

Ana shunday ma'no ifodalanganda *va, hamda, bilan* bog'lovchilari bir-biri bilan erkin almashinib keladi.

Va, hamda, bilan bog'lovchilari ikkidan ortiq uyushgan bo'laklar tarkibida bir marta qo'llanilsa, uyushiq bo'laklarning oxirgi juftligi orasida keladi va sanashning tugallanganligini bildiradi: *Bog'imizda o'rik, shaftoli, gilos va olmalar bor.*

Uyushgan bo'laklar ikki a'zodan iborat bo'lib, biriktiruv munosabatini bildirsam, bu a'zolar o'rtasida *va, bilan, -u(-yu)* bog'lovchilari ishlatiladi. **Solishtiring:**

Bir sevgi-kim, jon berur tanga.

Faqat Zaynab-u Omonlarga xos.

Zaynab-u Omonni Zaynab va Omon, Zaynab bilan Omon deb ishlatish mumkin.

Uyushiq bo'laklar otlar bilan ifodalanganda *va, hamda, bilan* o'zaro almashinadi. Fe'llar bilan ifodalanganda esa *va, hamda, -u (-yu)* o'zaro almashina oladi, lekin «*va*» ning o'rniga «*bilan*» ni qo'yib bo'lmaydi. **Solishtiring:** *Keldi va ketdi. Keldi-yu ketdi.*

Uyushiq bo'laklar o'zaro sanash ohangi yordamida bog'lanib, ularning har birining ma'nosi ta'kidlanganda, har bir bo'lak oxirida **ham** yuklamasi qo'llaniladi: *Sen ham, u ham farishta emas.* Uyushgan bo'laklar o'zaro ayiruv munosabatida bo'lganda, ular o'rtasida *yo, yoki, yo-yo, ba'zan-ba'zan, dam-dam* singari bog'lovchilar qo'llaniladi. Masalan, *yo kitob, yo ruchka olaman.*

Juda muhim. *Yo, yo-yo, yoki* bog'lovchilari uyushgan bo'laklardan birini tasdiqlab, ikkinchisini esa inkor etib bog'laydi.

Masalan, yuqoridagi misolda *kitob olsa, ruchka olmaydi, ruchka olsa, kitob olmaydi.*

Ba'zan-ba'zan, dam-dam, goh-goh kabi bog'lovchilar yordamida bog'langanda esa uyushgan bo'laklarning navbatma-navbatligi ifodalanadi. **Solishtiring:** *Goh o'ynaydi, goh yig'laydi.* Ana shunday ma'no ifodalaganda *dam-dam, goh-goh, ba'zan-ba'zan* kabi bog'lovchilar o'zaro almashinib keladi.

Uyushgan bo'laklar o'zaro zidlik munosabatida bo'lganda, ular o'rtasiga zidlov bog'lovchilari (ammo, lekin, biroq) qo'llaniladi. Masalan: *Hammasini tinglardim, ammo (lekin, biroq) o'xshashini topmasdim aslo. (H. Olimjon)*

Uyushiq bo'laklar ifodalagan ma'no inkor qilinish, ularning har biri ta'kidlab ko'rsatilsa, *na... na..* bog'lovchi vazifasidagi yuklama qo'llaniladi. Masalan, *Na sen, na men buning kafolatini olganmiz. (Shuhrat)*

Na... na... uyushgan bo'lakli gapning kesimi tasdiq shaklida bo'lganda ham, inkor shaklda bo'lganda ham qo'llana beradi. Agar uyushiq bo'lakli gap kesimi tasdiq shaklda bo'lsa, *na... na...* uyushgan bo'laklarni o'zaro bog'lash va gapni inkor gapga aylantirish vazifasini bajaradi. Aksincha, gapning kesimi inkor shaklda bo'lsa, *na... na...*

uyushgan bo‘laklarni o‘zaro bog‘lash va ularning ma’nosini ta’kidlash vazifasini bajaradi. *Solishtiring: Na Salim, na Karim keldi. Na Salim, na Karim kelmadi.*

Uyushiq kesim. Gap tarkibida ikki va undan ortiq atov birliklari (so‘z, ibora, so‘z birikmalari) bilan ifodalangan kesim bo‘lib, kesimni shakllantiruvchi vositalar faqat keyingi kesim tarkibida ifodalanib, barchasiga aloqador bo‘lsa, bunday ko‘p kesimli gap uyushiq kesimli gap sanaladi.

Uyushiq kesimlar bitta bajaruvchiga – egaga aloqador bo‘lishi zarur. Masalan: *Shavkat yozdi, o‘qidi va dam oldi.*

Esga oling. Shakllangan, ya’ni kesimlik shakllari (tasdiq, inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma’nolari)ga ega bo‘lgan kesim alohida bir hukmni ifodalaydi, muayyan gap markazini tashkil eta oladi. Shuning uchun ikki va undan ortiq shakllangan kesimli gaplar qo‘shma gaplar sanaladi.

Uyushiq ega. Bir sodda gap tarkibida birdan ortiq ega qator kelishi mumkin. Sodda gap kesimiga bir xil munosabatda bo‘lib, sanash ohangi bilan aytiluvchi birdan ortiq eganing ketma-ket kelishi uyushiq ega hisoblanadi.

Uyushiq egalar bir-biri bilan sanash ohangi yoki bog‘lovchilar orqali bog‘lanadi: *Bu yerning ob-havosi, iqlimi va sharoiti yaxshi edi. Siz bilan biz bu oddiy haqiqatni tushunmagan ekanmiz.*

Uyushiq hol. Bir xil mazmun-munosabatni (yo tarz, yo o‘rin, yo payt va b. munosabatlarni) bildirgan bir necha holning o‘zaro sanash ohangi bilan, teng bog‘lanib kelishi uyushiq holni hosil qiladi: *Tomlardan, ivigan devorlardan bug‘ ko‘tarila boshladi. (S.A.) Daryo goh shovqin solib, goh tinch oqar edi. U dam hazil bilan, dam jiddiy so‘rardi.*

Bir sodda gap tarkibida yonma-yon, qator kelgan bir necha payt holi hamma vaqt uyushiq bo‘lavermaydi. Masalan, *U kecha ertalab biznikiga kelib ketdi* gapida ikkita payt holi (kecha, ertalab) bor. Lekin ular uyushiq emas: bundagi *ertalab holi kecha holi* ma’nosidagi paytni chegaralab, aniqlashtirib beradi.

Uyushiq to‘ldiruvchi. Gapdagi ikki va undan ortiq to‘ldiruvchi bir xil ma’noni (shaxsni yoki narsani) bildirib, bir xil shaklda

(kelishik shaklida yoki ko‘makchi bilan) kelsa va sanash ohangiga ega bo‘lsa, bular uyushiq to‘ldiruvchilardir: *Taram-taram olmalarni, asl nashvatilarni, po‘sti yupqa luchchak shaftolilarni, quymoqqa o‘xshash anjirlarni aytmayisizmi, bay-bay.* (O.)

Har xil ma‘noni bildirgan, turli shakllarda kelgan to‘ldiruvchilar uyushiq hisoblanavermaydi. Masalan, *Bu daftarni senga oldim* gapidagi *daftarni* va *senga* to‘ldiruvchilari uyushmagan. Chunki ularning biri (daftarni) narsa-buyum ma‘nosini, ikkinchisi (senga) atalganlik ma‘nosini ifodalaydi.

Uyushiq aniqlovchi. Narsa-buyumlarning bir turdagi belgilari (yo rang-tusini, yo maza-ta‘mini, yo son-miqdorini va hokazo)ni bildirgan birdan ortiq aniqlovchilar uyushiq aniqlovchilar hisoblanadi: *Bog‘imizda oq, qizil, pushti gullar qiyg‘os ochilib yotibdi.*

Shuningdek, bir narsa-buyumning turli belgilarini bildirgan birdan ortiq sifatlovchilar ham uyushiq aniqlovchilar sanaladi: *Chaqaloq kichkina, oppoq, va dumaloq qo‘llarini cho‘zib, menga talpinar edi.* (Yo. Sh.)

Uyushiq aniqlovchilar o‘zaro sanash ohangi bilan teng bog‘lanadi va aniqlanmishga baravar tobe bo‘ladi.

Qaratqich aniqlovchilar uyushib kelganda, ulardagi *-ning* qo‘shimchasi ba‘zan barcha bo‘laklarda saqlanadi, ba‘zan esa faqat oxirgi aniqlovchiga qo‘shiladi, u oldingilarga ham taalluqli bo‘ladi: *To‘lqinning, Ozodaning va Shoiraning ukalari bog‘chada tarbiyalanadilar — To‘lqin, Ozoda va Shoiraning ukalari bog‘chada tarbiyalanadilar.*

Uyushiq bo‘laklarda ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalarining qo‘llanishi

Bu qo‘shimchalarning qo‘llanishi ikki xil:

1. Son (ko‘plik), egalik va kelishik qo‘shimchalari uyushiq bo‘laklarning oxirgisiga qo‘shiladi: *Noma va arizalarning ba‘zilari mirzo, muftilarga havola qilinadi.*

2. Gapdagi uyushiq bo‘laklarning har birida son, egalik, kelishik qo‘shimchalari alohida-alohida takrorlanadi: *Qor sovug‘i qo‘llarimni*

va oyoqlarimni, peshonamni yalab tursa-da, menga juda yoqimli tuyuldi.

Nutqda son, egalik va kelishik qo'shimchalarning uyushiq bo'laklarda har xil ishlatilish hollari ham uchraydi: *Bolalar yashilari va bog'chalarida, maktablarda mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqdalar.*

Gapda uyushiq bo'laklar bog'lovchilarsiz, sanash ohangi bilan biriktiruv bog'lovchilari (va, hamda), ular vazifasidagi -u, -yu yuklamalari, *bilan* ko'makchisi, zidlov bog'lovchilari (ammo, lekin, biroq), *na* yuklamasi, -*da* yuklamasi, *goh, yoki, yoxud, dam, ba'zan, yo* kabi ayiruv bog'lovchilari bilan bog'lanib keladi: *Mashina sekinladi, lekin to'xtamadi.*

Gapning uyushiq bo'laklari guruh-guruh bo'lsa, bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Yutib chiqish uchun ot chopqir, zotdor bo'lishi, yaxshi toblanib sovitilishi; chavandoz usta epchil bo'lishi kerak.*

Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'zlarning qo'llanilishi

Litseyimiz bog'ida..., ..., ..., ...barcha mevalar bor. Sinfimizda ko'pchilik o'quvchilar: ..., ..., ...lar ingliz tilini yaxshi bilishadi.

Uyushgan bo'lakli gaplarda ko'pincha uyushgan bo'laklarning mazmunini jamlovchi umumlashtiruvchi so'zlar ham qo'llaniladi. Bunday vaqtda uyushgan bo'laklar narsa va hodisalarni, belgi-xususiyatlarni alohida-alohida ifodalasa, umumlashtiruvchi so'z esa ularning hammasini jamlagan holda ifodalaydi, shuning uchun bu qism umumlashtiruvchi ma'noli so'zlar (olmoshlar, otlar, fe'llar v.h.), so'z birikmalari, kengaygan birikmalar bilan ifodalinishi mumkin. Uyushuvchi bo'laklar umumlashtiruvchi so'zning ma'nosini izohlab, aniqlab keladi.

Demak, uyushgan bo'laklar bilan umumlashtiruvchi so'z o'rtasida xususiylilik-umumiylik, jins-tur munosabati mavjud bo'ladi. Uyushgan bo'laklar xususiyliklarni, jinsni, umumlashtiruvchi so'z esa umumiylikni, turni bildiradi.

Uyushgan bo‘laklar qaysi grammatik shaklda bo‘lsa va qanday so‘roqqa javob bo‘lsa, umumlashtiruvchi so‘z ham ko‘pincha ana shunday shaklda bo‘ladi va shunday so‘roqqa javob bo‘ladi.

Uyushgan bo‘laklar qaysi bo‘lak bilan tobe munosabatda bo‘lsa, umumlashtiruvchi so‘z ham shu bo‘lak bilan tobe aloqada bo‘ladi.

Umumlashtiruvchi so‘z uyushgan bo‘laklardan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin.

Edda saqlang. Umumlashtiruvchi so‘z uyushgan bo‘laklardan oldin kelsa, yozuvda umumlashtiruvchi so‘zdan keyin ikki nuqta qo‘yiladi. Umumlashtiruvchi so‘z uyushgan bo‘laklardan keyin kelsa, uyushgan bo‘laklar bilan umumlashtiruvchi so‘z o‘rtasiga tire qo‘yiladi.

Uyushgan bo‘laklar yozuvda bir-biridan vergul bilan ajratiladi. Agar uyushgan bo‘laklar guruh-guruh bo‘lib kelsa, guruhlar bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi. Masalan, *Bog‘imizda qovun, handalaklar, olma, o‘rik, shaftolilar pishib yotibdi.*

Ajratilgan bo‘lakli gaplar

Gap tarkibidagi ma‘lum bo‘lakning ma‘nosini ta‘kidlab, izohlab keluvchi, boshqa bo‘laklardan to‘xtam va ohang jihatidan ajralib turuvchi bo‘laklarga ajratilgan bo‘laklar, shunday bo‘lakli gaplarga esa ajratilgan bo‘lakli gaplar deyiladi. Bunday gaplar gap urg‘u (mantiqiy urg‘u)sinisi oladi.

Ajratilgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplar mazmunan murakablashadi. Gapning asosiy qismi ifodalagan axborotga ajratilgan bo‘lakdan anglashilgan qo‘shimcha axborot qo‘shiladi. Masalan, *Tursunali akaga, shunday katta olimga, kuvov bo‘lish hazil gap emas.* Bu gapda birinchi axborot Tursunali akaga kuyov bo‘lish hazil gap emasligi gapning asosiy qismi orqali ikkinchi axborot esa Tursunali akaning katta olimligi ajralilgan bo‘lak orqali ifodalanadi.

Yuqorida bayon qilinganidek, ajratilgan bo‘laklar ikki xil vazifani bajaradi:

- a) ma‘lum bir bo‘lak ma‘nosini ta‘kidlash, bo‘rttirish;
- b) o‘zi ifodalagan mazmunning ma‘nosini izohlash, konkretlashtirish, tushunarsiz ma‘nosini tushuntirish.

Bu xil ajratilgan bo‘laklar ham ikki xil bo‘ladi:

a) ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilar: *Borlig‘im-la farzandingman, sodiq, mehribon, Ozarbayjon, Ozarbayjon!*

b) ajratilgan ravishdosh qurilmalari: *Ey Farg‘ona! Tushkun kunlar bolasini tishida tishlab, yuvib, tarab, sevib, o‘pib, quchib, opichlab, ey baxtlarni balog‘atga yetkazgan ona!*

Har ikki holatda ham ajratilgan bo‘lak boshqa gap bo‘laklaridan o‘ziga xos (ko‘tariluvchi yoki pasayuvchi) ohang bilan ajralib turadi.

Ajratilgan bo‘lakning bu ikki xil vazifasi uning ajratish usuli orqali ham bilinib turadi.

Esda saqlang. Ajratilgan bo‘laklar yuqoridagi vazifaga muvofiq ikki xil yo‘l bilan ajratiladi: a) tartibni o‘zgartirish; b) bir nomni boshqacha nomlash.

Tartibini o‘zgartirish orqali gap bo‘laklarini ajratish

Sifatlovchi aniqlovchi, odatda, aniqlanmishdan oldin keladi. Ba‘zan tinglovchining diqqati sifatlovchiga tortilganda, so‘zlovchi uning odatdagi tartibini o‘zgartirib, sifatlanmishdan keyin keltiradi. Natijada sifatlovchi gapning boshqa bo‘laklaridan boshqacha ohang bilan ajralib qoladi. Sifatlovchining ma‘nosi odatdagi tartib bo‘yicha qo‘llangan sifatlovchiga nisbatan bo‘rttiriladi, alohida ta‘kidlanadi. Gapdagi eng ahamiyatli, yangi axborot tashuvchi qismga aylanadi.

Esda saqlang. Tartibi o‘zgartirilgan, lekin sifatlovchilik xususiyatini saqlab qolgan sifatlovchi aniqlovchilar ajratilgan bo‘lakka aylanadi. Masalan, *Bu o‘zbek yigiti – tanti, mehribon.*

Ajratilgan bo‘laklar: a) bir bo‘lak holida keladi: *Boyagi yigitning, Avazning, qo‘li gul ekan;* b) birikmali bo‘lak holida keladi. *Shu kuni kechqurun, daladan qaytishda, qori Siddiqjonga hamroh bo‘lib qoldi.*

Ajratilgan bo‘laklar, gapdagi qaysi bo‘lakka oid ekanligiga ko‘ra, quyidagi turlarga bo‘linadi: ajratilgan hollar, ajratilgan aniqlovchilar, ajratilgan izohlovchilar, ajratilgan to‘ldiruvchilar.

Ajratilgan hol. Yuqoridagi mashqdan ma‘lum bo‘ladiki, hollar ham, to‘ldiruvchilar ham, aniqlovchilar ham ajratilgan holda qo‘llanishi mumkin.

Ajratilgan hol o'zidan oldin kelgan holning ma'nosiga aniqlik kiritadi, izohlaydi. Ajratilgan bo'lak vazifasida ko'pincha o'rin, payt hollari keladi: *Hu ana shu joyda, taxta ko'prikning ostida, kichik bir buloq bor.* (A. Q.)

Ajratilgan to'ldiruvchi o'zidan oldin kelgan to'ldiruvchining ma'nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Vositasiz to'ldiruvchi ham, vositali to'ldiruvchi ham ajratilgan bo'lak sifatida qo'llanishi mumkin: *Nasihatimni, otangning so'zini, esingda tut. Xatni uning o'ziga, Muqaddasga, bering.*

Ajratilgan aniqlovchi shaxs yoki narsaning belgisini, kimga yoki nimaga qarashlilikini ta'kidlab, ayirib ko'rsatish uchun qo'llanadi: *Qobil bobo, yalangbosh, yalangoyoq, eshik yonida dag-dag titraydi.* (A. Q.) Bizning, o'quvchi yoshlarning, o'zimizga yarasha or-nomusimiz bor.

Ajratilgan izohlovchilar, asosan, izohlanmishdan keyin keladi va o'ziga xos ohang bilan aytiladi.

Ajratilgan izohlovchilar ko'pincha egaga taalluqli bo'ladi: *O'glim, qo'zichog'im, orom olib uxlayapti, — dedi ona. Birozdan so'ng Hasan aka, fizika o'qituvchisi kirib keldi.*

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilarining qo'llanishi

1. Ajratilgan bo'lak ikki tomondan vergul bilan ajratiladi. *Bayroq, havo rang, mag'rur hilpirab turar.*

Ajratilgan aniqlovchilar aniqlanmishidan bevosita oldin kelgani uchun undan so'ng to'xtalish bo'lmaydi, vergul qo'yilmaydi. Fe'l bilan yonma-yon kelgan ravishdosh va ravishdosh qurilmalardan keyin ham tinish belgisi qo'yilmaydi: *Kechagi, ya'ni urushdan oldingi hayotning naqadar maroqli ekanini... bilgandir. Salim otaning, mashhur dehqonning bu tashabbusi keng quloqch yoydi. Kimdir mehmonlarni ancha yergacha kuzatib qo'ydi* (A. Q.)

Ajratilgan bo'lak **ya'ni, masalan** kabi so'zlar bilan bog'lanishi mumkin. Bunda vergul ana shu so'zlardan oldin qo'yiladi.

2. Agar ajratilgan bo‘lak kengayib, uyushib gap oxirida kelsa, undan oldin tire qo‘yiladi: *Paxtakor o‘zbekman – zabardast, mag‘rur, Sharqning mayog‘i deb atalur yurtim. (G‘.G‘.)*

3. Ajratilgan bo‘lak gap orasida kengayib yoki uyushib kelsa ham har ikki yoki bir tomoniga tire yoki vergul va tire qo‘yiladi: *Ismi barlos – sodda, dilovar – ov va qush ilmining piridir. (O.)*

4. Ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilar yozuvda boshqa bo‘laklardan doimo vergul bilan, agar sifatlovchi aniqlovchilarni o‘zi uyushgan bo‘lib, ichida vergul bilan ajratilgan bo‘lsa, ajratilgan bo‘lak boshqa bo‘laklardan tire bilan ajratiladi.

Ajratilgan bo‘lak o‘zi izohlayotgan bo‘lakdan doimo keyin keladi va yozuvda vergul, tire va ba‘zan qavs bilan ajratiladi.

Undalmali murakkablashgan gaplar

So‘zlashish jarayonida tinglovchining diqqatini o‘z nutqingizga qaratish uchun ko‘pincha uning nomini aytib yoki *opa, aka, singil, tog‘a, amma, xola* kabi so‘zlar orqali murojaat qilasiz. Ba‘zan tinglovchiga murojaat ifodalovchi so‘zni qo‘llash orqali unga shaxsiy munosabatingizni ifodalaysiz. Masalan, *Arpangizni xom o‘ribmanmi, uka. Do‘ndig‘im, o‘ynoqlab yura tur. Onajonim, balki bir kun Aytganingday bo‘lar to‘y. (A. Oripov)*

Eslab qoling. So‘zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni ifodalab, gapning boshqa bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan so‘z yoki so‘zlar birikmasiga undalma deyiladi.

Undalmalar so‘zlovchi nutqi qaratilgan shaxsni bildirganligi uchun u ko‘pincha shaxs bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanadi. Badiiy nutqda esa shaxs bildirmaydigan jonli va hatto jonsiz predmetlar ham undalma vazifasida kelishi mumkin. Masalan, *Qani, ayt, maqsading nimadir sening, Nega tilkalaysan, bag‘rimni, ohang (A. Oripov).*

Undalmalar gapning boshqa bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaganligi sababli uning o‘rni erkin bo‘ladi, lekin undalma gapning qayerida kelishiga ko‘ra, alohida-alohida vazifa bajaradi. So‘zlovchi tinglovchining diqqatini nutq jarayoniga jalb qilishni maqsad qilib olsa, u vaqtda undalma gap boshida keladi.

Soʻzlovchi tinglovchilarga murojaat etish orqali unga subyektiv munosabatini ifodalashni maqsad qilib olsa, u vaqtda undalma gap oʻrtasi va oxirida keladi. Masalan, *Nechun kerak boʻldi senga koʻz yoshim. Nechun kerak, rubob, senga shuncha gʻam?! (A. Oripov)... Gar shul eshitganim boʻlmasa roʻyo — Sen beshik emassan, dorsan, tabiat (A. Oripov).*

Juda muhim. Undalmalar nutq jarayoniga undalgan, diqqati jalb qilingan shaxs-predmetlar boʻlgani uchun bosh kelishikda turadi. Bu jihatdan u egaga oʻxshaydi, lekin undash ohangi bilan talaffuz qilinishi va kesim bilan moslashmasligi bilan egadan farq qiladi.

Solishtiring: Ahmad keldi. — Ahmad ega. Kesim bilan grammatik bogʻlangan.

Ahmad, keldi. Ahmad — undalma. Kimningdir kelganligi Ahmadga aytilyapti, kesim bilan grammatik bogʻlanmaydi. Undash ohangi bilan talaffuz qilinadi.

Undalmalarda tinish belgilarining ishlatilishi

Undalmalar gapning boshqa boʻlaklari bilan grammatik aloqaga kirishmaganligi uchun yozuvda doimo boshqa gap boʻlaklaridan vergul bilan ajratiladi.

Gap boshida kelib, kuchli undash ohangi bilan aytilsa, undal-madan soʻng undov belgisi qoʻyilishi ham mumkin. Masalan, *Odamlar! Eshitmadim demanglar.*

Undalmalar gap boshida kelsa, undan soʻng, oʻrtada kelsa, ikki tomondan, oxirida kelsa, undan oldin vergul qoʻyiladi.

Undalmalarning undov soʻz va egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanilishi hamda ularning uslubiyati

Undalmalar tinglovchining diqqatini kuchliroq jalb etish, emotsionallikni taʼminlash, hayron qolish maʼnosini ifodalash uchun koʻpincha *ey, hoy, voy* kabi undovlar bilan birgalikda keladi. Bunday undovlar koʻpincha undalma oldidan qoʻllaniladi. Masalan, *Hoy oʻrtoqjon, quloq soling soʻzimga.*

Ba'zan undalmadan so'ng *ey, ho, ov, -u (-yu)* kabi undovlar ham ishlatiladi: *Karimjon -u, (ov, ey, ho), bu yoqqa keling.* Bu vaqtda undalma orqali ifodalangan shaxs yoki predmet so'zlovchidan uzoq masofada ekanligi ifodalanadi.

Eslab qoling. Undalmalar oldidan undov so'zlar ishlatilganda, yozuvda undalma bilan undov so'zlar orasiga hech qanday tinish belgi qo'yilmaydi. Undov so'zlar undalmadan so'ng kelganda esa undov bilan undalma chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Undalmalar ko'pincha I shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasini olib keladi. Bunday vaqtda undalma vazifasida kelayotgan tinglovchi so'zlovchiga yaqin ekanligini, erkalash, suyish ma'nolarini ifodalaydi. *Azirim, dunyoga bevaqt kelibmiz.* (Uyg'un)

Ayrim hollarda undalma nutqda tushib qolib, uning o'rnida undovlar qo'llaniladi. Masalan, *Hoylar, buyoqqa kelinglar. Hoy, chilim keltir.* Undalma o'rnida hoy kelganda tinglovchiga hurmatsizlik, mensimaslik ma'nosi ifodalanadi.

Ba'zan, er-xotin bir-biriga murojaat etganda III shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasi bilan kelgan undalmadan foydalaniladi. Masalan, *Oyisi, keling. Dadajonisi, choy iching* kabi.

Undalmalar uyushib kelishi ham mumkin: *Muhtaram otalar, onalar, kelinlar, o'g'illar, opa-singillar, sizga shu haqda murojaat qilamiz* kabi.

O'ziga qarashli aniqlovchisi yoki izohlovchisi bor undalmalar yoyiq undalmalardir. *Jahonga yuz tutgan O'zbekistonim, sening har bir yutug'ing mening yutug'imdir.*

Kiritmalar (kirish so'zlar) va ularning uslubiy xususiyatlari

Gap orqali ma'lum axborot ifodalanishi bilan birga, so'zlovchining shu axborotga munosabati ham ifodalanadi. So'zlovchining munosabati gapning kesim shakli (mayl shakli, bog'lamalar va nol shakl) orqali hamda maxsus modal so'zlar yordamida ifodalanadi. Masalan, *albatta, shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, to'g'ri, ehtimol.*

So'zlovchi gap orqali bayon qilayotgan axborotga qanday munosabatda ekanligiga qarab yuqoridagi modal so'zlardan

muvofig'ini qo'llaydi: tasdiq munosabatini ifodalamoqchi bo'lsa, *darhaqiqat, haqiqatdan ham, to'g'ri* so'zlaridan; ishonch munosabatlarini bildirmoqchi bo'lsa, *albatta, shubhasiz* kabi so'zlardan, gumon ma'nosini ifodalamoqchi bo'lsa, *ehtimol, balki* so'zlaridan; chama-taxmin ma'nosini ifodalamoqchi bo'lsa, *chamasi, taxminan* so'zlaridan foydalanadi.

Eslab qoling. So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikriga ishonch, gumon, achinish kabi munosabatlarni ifodalovchi so'zlarga **kiritmalar** deyiladi.

Kiritmalar gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Shuning uchun u boshqa gap bo'laklaridan farq qiluvchi alohida ohang (kichik to'xtam) bilan talaffuz qilinadi va yozuvda vergul, tire ba'zan qavslar bilan ajratiladi.

So'zlovchining o'zi ifodalagan fikriga munosabat turlari va har qaysi ma'no munosabatini ifodalaydigan kiritmalarni quyidagi jadvalda ko'ring.

№	So'zlovchining o'z fikriga munosabati	Shu munosabatni ifodalashga xoslangan so'zlar	Misollar
1.	Ishonch	Albatta, shubhasiz, shaksiz	Bu iltimosingizni, albatta, bajaraman.
2.	Gumon	Balki, ehtimol, chamasi	Balki, kelib qolar.
3.	Tasdiq	To'g'ri, darhaqiqat, haqiqatan	To'g'ri, bu litsey binosi.
4.	Achinish	Afsuski, attang	Afsuski, men yordam berolmadim.
5.	Fikrga yakun yasash	Xullas, demak	Xullas, o'qishlar yaxshi.
6.	Fikrning kimga qarashli ekanligi	Menimcha, uning ta'kidlashicha, fikri ojjimcha, aytishlaricha	Menimcha, eng yaxshisi shu.
7.	Fikrning tartibi	Birinchidan, ikkinchidan, avvalo, avvalambor	Avvalo, men bunday demoqchi emasman.

Kiritmalarning uslubiy xususiyatlari. Kiritmalar ham uslubiy xoslanish xususiyatiga ega. Shuning uchun soʻzlovchi oʻzi qoʻllayotgan nutq uslubiga muvofiq keladiganini tanlab qoʻllaydi. Masalan, *shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak* soʻzlari kitobiy uslubga xos. Kitobiy uslubga xos bu soʻzlar oʻz ichida ichki xoslanishga ega: *shaksiz, fikri oʻjizimcha* – badiiy uslubga xos; *bayon qilinishicha* – publitsistik uslubga xos. Shuning uchun har qaysi kirish soʻzni oʻz oʻrnida ishlatish madaniy nutq belgisi sanaladi.

Kiritmalar quyidagicha ifodalanadi:

1) Maʼlum soʻz turkumlaridan ajralib chiqqan soʻzlar: *birinchidan, afsus, modomiki, shekilli, essiz, demak, darhaqiqat, baxtimizga.*

2) Maʼlum soʻz turkumidan chiqmagan kiritma vazifasida ham, gap boʻlak vazifasida ham qoʻllanuvchi soʻzlar: *toʻgʻri, rost, shubhasiz, soʻzsiz, aftidan, qisqasi, albatta, oxiri.*

Kiritmalar barcha boʻlaklar kabi sodda va murakkab boʻladi. Sodda kiritmalar soʻzlar va soʻz-gaplar bilan, murakkab kiritmalar esa soʻz birikmalari, kengaygan birikmalar va gaplar bilan ifodalanadi. Masalan, *Menimcha, oqil va sodiq er oʻz rafiqasi uchun eng bebaho bezakdir (sodda kiritma). Dunyoda hech bir xalq toʻgʻri kelolmas, Mening bilishimcha, sening elingga (H.O.) (murakkab kiritma).*

Kiritma gaplar va ularning uslubiy xossalari. Nutq jarayonida soʻzlovchi muayyan tushuncha yoki fikrga bogʻliq qoʻshimcha maʼlumot bergisi kelishi mumkin. Ana shu qoʻshimcha maʼlumot ifodalovchi qism gapning asosiy qismidan toʻxtam va pastroq ohang bilan talaffuz qilinadi.

Masalan, *Uni tanishsa kerak (Fargʻonada bir-birini tanimayotgan odam kam), bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi.*

Yuqoridagi gapda asosiy axborot *uni tanishsa kerak, bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi* qismi orqali ifodalanadi. *Fargʻonada bir-birini tanimaydigan odam yoʻq* qismi esa gapning asosiy qismi tarkibidagi *tanishsa kerak* boʻlagi bilan bogʻliq qoʻshimcha maʼlumotni ifodalaydi.

Juda muhim. Bu qo‘shimcha ma‘lumot ifodalovchi qism gapdan tushirib qoldirilsa ham, gapning asosiy ma‘nosiga ziyon yetmaydi. Qo‘shimcha ma‘lumot beruvchi qism gapning asosiy qismlaridan past ohang bilan ajralib turibdi.

Gapning asosiy mazmuniga qo‘shimcha axborot qo‘shuvchi va alohida ohang bilan ajralib turuvchi qismga **kiritma gaplar** deyiladi.

Kiritma gaplar asosan, kitobiy uslubga xos. Kiritma gaplar fikrga qo‘shimcha ma‘lumot berganligi uchun, asosan, gap o‘rtasida keladi va yozuvda doimo gapning boshqa qismlaridan qavs bilan ajratiladi. Kiritma gaplar juda keng qo‘llaniladigan soha dramatik nutqdir. Bu nutqda qahramon nutqi qay tarzda bayon etilishi remarkalarda (personaj nomi bilan uning nutqi oralig‘idagi qavslarda) ko‘rsatib boriladi.

GAP VA UNING GRAMMATIK BELGILARI

Siz o‘z fikr-mulohazalaringizni boshqalarga yetkazish uchun so‘zlarni bir-biriga bog‘lab gap tuzasiz. So‘zlarni tilning ma‘lum qoidalari asosida bir-biriga bog‘lab so‘z birikmasi va gap hosil qilish sintaktik hodisadir, ana shunday hodisalarni o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi esa sintaksis deb yuritiladi.

Biz o‘z fikrimizni o‘zgalarga yetkazish uchun gaplardan foydalanamiz. 1. Vatanimizni, milliy qadriyatlarimizni chin dildan sevamiz. 2. Mehnat qilgan rohat ko‘radi. 3. Men akademik litsey talabasiman.

Yuqoridagi uchta gap uch xil fikrni, uch xil ma‘noni ifodalaydi. Shu bilan birga ulardan ifodalanayotgan voqeaning zamoni, kim tomonidan bajarilayotganligi, bo‘lishsizligi aniq va noaniqligi kabi qator ma‘nolar ham anglashiladi. Bu ma‘nolar gap kesimining kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Birinchi gapda *sevamiz* kesimi tarkibidagi *-miz*, ikkinchi gapda *rohat ko‘radi* kesimi tarkibidagi *-a*, *-di*, uchinchi gapda *talabasiman* kesimidagi *-man* shakllari shaxs, zamon, bo‘lishli, aniqlik ma‘nolarini ifodalaydi.

Bu ma‘nolar kesimlik ma‘nolari sanaladi. Shuningdek, yuqoridagi ma‘nolar kesimning nol shakli orqali ham ifodalanishi mumkin.

Masalan: *Bu – litsey* deganda uchinchi shaxs, hozirgi zamon bo'lishli, aniqlik ma'nolari maxsus shakllar bilan ifodalangan emas. Ohang ana shularning hammasini ifoda etadi. Maxsus shakllar qatnashmagan holda kesim nol shaklga ega bo'ladi. Kesimlik ma'nolari maxsus shakllar yordamida hamda nol shakl yordamida ifodalanadi.

Demak, har qanday gapning asosida kesim yotadi.

Juda muhim. Gapning gap bo'lmagan boshqa sintaktik birliklardan farqi ham kesimlik belgisidir.

Masalan: *Men keldim* – gap. Bu gapda *keldim* so'zi grammatik shakllanib kesim vazifasida kelyapti. *Mening kelishim* – gap emas. *Kelishim* kesimlik shakliga ega emas va kesim vazifasida kelmayapti. Kesimlik belgisiga ega bo'lgan har qanday so'z gap bo'lib kela oladi. Masalan: *Bahor... Go'zalsan!*

Eslab qoling. Kesimlik belgisiga ega bo'lib, tugallangan ohang bilan talaffuz qilinuvchi va ma'lum bir fikr ifodalovchi sintaktik birlik gap deyiladi.

So'zlovchi nutq jarayonida turli maqsadlarni amalga oshiradi: o'ziga ma'lum bo'lgan axborotni boshqasiga yetkazish maqsadi, o'ziga ma'lum bo'lmagan axborotni boshqasidan so'rash maqsadi, ma'lum voqea-hodisani amalga oshirishga tinglovchini da'vat etish maqsadi va boshqalar. Ana shu maqsadlarning amalga oshishiga muvofiqlashgan gap shakllari (qoliplari) mavjud.

Eslab qoling. So'zlovchining so'zlash maqsadiga xoslangan gap turlariga gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari deyiladi. Ifoda maqsadiga ko'ra gaplar to'rt turga bo'linadi:

1) darak gaplar; 2) buyruq gaplar; 3) so'roq gaplar; 4) istak gaplar.

Darak, so'roq, buyruq va istak gaplar egali va egasiz, yig'iq va yoyiq, sodda va qo'shma gap shaklida bo'lishi mumkin.

Darak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

Sizga ma'lum bo'lgan biror axborotni boshqalarga yetkazmoqchi bo'lsangiz, darhol shu maqsadingizga muvofiq keladigan gap shaklini (qolipini) tanlaysiz. Bunday gaplarning xarakterli xususiyati

shundaki, kesimi tasdiq yoki inkor shaklida turgan aniqlik maylidagi fe'llar bilan, ba'zan tasdiq yoki inkor shaklidagi otlar bilan ifodalanadi; yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan voqea-hodisani tasdiq yoki inkor qilish yo'li bilan ifodalaydi; darak ohangi bilan talaffuz qilinadi; darak ohangi gap oxiriga qarab pasayib boradi; gap bo'laklari to'g'ri tartibda joylashgan bo'ladi.

Eslab qoling. Kesimi aniqlik maylidagi fe'llardan, tasdiq yoki inkor ma'nosini bildiruvchi otlardan ifodalanib, biror voqea-hodisa haqida xabar bildiruvchi gaplarga darak gaplar deyiladi. Masalan, *Ana bu – bizning bog'imiz.*

Yozuvda darak gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi. Ba'zan darak gaplardagi gap bo'laklarining me'yoridagi tartibi o'zgarishi mumkin. Masalan:

A) *Urug'chilik instituti shahar markazidan hiyla chetda joylashgan.*

B) *Shahar markazidan urug'chilik instituti hiyla chetda joylashgan.*

D) *Hiyla chetda joylashgan urug'chilik instituti shahar markazidan uzoqda edi.*

Juda muhim. Darak gaplarning bunday uch xil gap bo'laklarining tartibi gapning umumiy mazmunini bir xil ifodalasa ham, lekin uslubiy xoslanishlik va gap bo'laklaridan birining ahamiyatlilik darajasini ifodalashga ko'ra o'zaro farqlanadi: a) va b) harflari bilan berilgan gaplar kitobiy uslubga, d) harfi bilan berilgan gap esa so'zlashuv uslubiga xoslangan; e) harfi ostida berilgan gapda institutning qayerda joylashganligiga alohida ahamiyat beriladi.

Darak gaplar ma'lum axborotni tasdiq va inkor yo'li bilan ifodalaydi. Kesimi bo'lishsiz fe'llardan, *yo'q, emas* so'zlarini olgan sifatdosh va otlardan ifodalangan gaplar darak-inkor gaplar deyiladi.

Juda muhim. Ba'zan gapning inkor shakli orqali tasdiq ma'nosi ifodalanadi. Bunday vaqtda ikkita inkor shakl qo'llanilib, gapga tasdiq ma'nosini beradi. Masalan, *o'qimay qo'ymayman.* Inkor shakl orqali ifodalangan tasdiq ma'nosi tasdiq shakl orqali ifodalangan tasdiq ma'nosidan kuchliroq bo'ladi.

Buyruq gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

Ma'lum bir harakat-holatni, voqea-hodisani bajarish yoki bajarmaslikka tinglovchini da'vat etmoqchisiz. Ana shu joyda kesimi buyruq maylidagi fe'llardan ifodalangan gaplardan foydalanasiz. Masalan, *Oldin o'yla, keyin so'yla.*

Kesimi buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanib buyruq-xitob ma'nolarini ifodalagan gaplarga *buyruq gaplar* deyiladi.

Buyruq gaplarning buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalangan kesimi ba'zan tushib qolishi mumkin, lekin uning izi nutq vaziyatidan bilinib turadi. Masalan, *Hamma paxta terimiga!*

Buyruq gaplarning oxiriga yozuvda vergul, ba'zan undov belgisi qo'yiladi.

Buyruq gaplarning kesimi aniqlik nisbati, ikkinchi shaxs, buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Masalan, *Chekmang!*

Ba'zan majhul nisbat, uchinchi shaxs, buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanishi ham mumkin. Masalan, *Ishga qabul qilinsin.*

Juda muhim. Ayrim hollarda uchinchi shaxs buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gapning kesimi II shaxs ma'nosida qo'llaniladi. Masalan, *chekmang* o'rnida *chekilmasin. Uyga kiring* o'rnida *uyga kirilsin.* Bunday vaqtda iltifot, mulozamat bildirish, kesatliq kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Buyruq gapning kesimi odatda gap oxirida keladi. Ba'zan buyruqni kuchaytirish, do'q-po'pisa ma'nosi ifodalanganda kesim gap boshida keladi. Masalan, *Qo'lingizni oling o'rniga oling qo'lingizni.*

Istak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

Nutq jarayonida boshqalarga o'zingizning istak xohishingizni bayon qilgingiz kelsa, ana shu maqsadingizga muvofiq kesimi shart istak maylidagi fe'l bilan ifodalangan gap shaklini tanlaysiz. Masalan, *Toshkentga borsam, Mustaqillik maydonini ko'rsam.*

Kesimi shart-istak maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gaplar istak gaplar deyiladi. Yozuvda ishak gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi.

So‘roq gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

O‘zingizga noma‘lum bo‘lgan voqea -hodisa haqida axborot olish uchun tarkibida so‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki so‘roq ohangi bo‘lgan gap shaklini tanlaysiz. Masalan, Uyingizga kimdir keldi, lekin bu shaxsning kimligini bilmaysiz. Ana shu shaxs haqida aniq ma‘lumot olish uchun *kim keldi?* deb so‘raysiz va so‘rog‘ingizga kelgan shaxs haqida ma‘lumot olasiz.

So‘rash maqsadida foydalanadigan gapingiz tarkibida, albatta, so‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki so‘roq ohangi mavjud bo‘ladi.

So‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki so‘roq ohangi yordamida ifodalaniib, so‘zlovchiga noma‘lum bo‘lgan voqea-hodisa haqida axborot olish maqsadida qo‘llaniluvchi gaplarga *so‘roq gaplar* deyiladi.

So‘roq olmoshlari yordamida ifodalangan so‘roq gaplar bilan so‘roq ohangi yordamida ifodalangan so‘roq gaplar qanday javob talab qilish bilan farq qiladi. So‘roq olmoshlari ma‘nosiga muvofiq aniq javobni talab etadi.

Masalan: - *Guruhingizda kim yaxshi o‘qiydi?*
- *Fotima.*

So‘roq yuklamasi so‘roq olmoshlari ishtirok etgan so‘roq gaplar esa *ha* yoki *yo‘q* javobini talab etadi. *Ha* va *yo‘q* so‘zlarini javob tarzida qo‘llab, so‘ngra unga izoh beriladi. Masalan:

- *Sen akademik litseyda o‘qiysanmi?*
- *Ha, men akademik litseyning bitiruvchi o‘quvchisiman.*

Yoki:

- *Bu litseymi?*
- *Ha, bu litsey.*

So‘roq gaplar oxiriga doimo so‘roq belgisi qo‘yiladi.

Ba‘zan darak ma‘nosini ifodalash uchun so‘zlovchi darak shaklidan emas, balki so‘roq gap shaklidan foydalanadi. Masalan: *Buni kim bilmaydi?*

Juda muhim. Bunday so‘roq gaplar javob talab qilmaydi. Javobi shu gapning o‘zida bo‘ladi. So‘roq gap kesimi bo‘lishsiz fe‘llar

bilan ifodalangan bo'lsa, tasdiq darak gap ma'nosini; aksincha, bo'lishli fe'llar bilan ifodalangan bo'lsa, inkor gap ma'nosini bildiradi. Masalan, *Bu daraxtni kesishga kim jur'at qiladi? (Bu daraxtni kesishga hech kim jur'at qilolmaydi).*

So'roq gap orqali ifodalangan darak ma'nosi darak gap orqali ifodalangan darak ma'nosidan kuchliroq bo'ladi.

Shuningdek, so'roq gap shakli orqali buyruq ma'nosi ham ifodalanishi mumkin. Masalan, *Yurmaymizmi? («yuring» ma'nosida)*

So'roq gap orqali ifodalangan buyruq ma'nosi buyruq gap orqali ifodalangan buyruq ma'nosidan kuchliroq bo'ladi.

Darak ma'nosini ifodalagan so'roq gaplarga so'roq-darak gaplar, buyruq ma'nosini bildirgan so'roq gaplarga esa so'roq-buyruq gaplar deyiladi.

So'roq gaplar ikki guruhga bo'linadi: 1) sof so'roq gaplar javob talab qiladigan gaplardir: *Siz ertaga kelasizmi!* 2) ritorik so'roq gaplar so'roq gaplarning javob talab qilmaydigan turi bo'lib, javobi o'z ichida yashiringan va barcha uchun ma'lum bo'ladi. *Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?* Ritorik so'roq gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalashi mumkin: *Bu Vatanda nimalar yo'q (tasdiq). O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan davoga (inkor). Bu nimasi?! (taajjub) Meni tashlab ketmaysanmi?! (tashvish) Maqsad nima, maqsad?! (g'azab) Paxtalar ham yaxshi ochilmagandir? (gumon) Tokaygacha ezilamiz, ota?! (kuchli hayajon).*

His-hayajon gaplar. *Mustaqilligimiz abadiy yashasin!* (ko'tarinki ohang bilan). *Mustaqilligimiz abadiy yashasin.* (tinch ohang bilan)

Ma'lum voqea-hodisani hech qanday ehtirossiz oddiy bayon qilish bilan birga, ba'zan ehtiros, hayajon qo'shilgan holda ifoda qilinadi. Yuqorida keltirilgan birinchi gap oddiy sodda gap bo'lsa, ikkinchi sodda gap his-hayajon qo'shilgan gapdir.

His-hayajonning qatnashish yoki qatnashmasligiga ko'ra gaplar ikki guruhga bo'linadi: 1) his-hayajonsiz gaplar. Bularga odatdagi darak, buyruq, so'roq, istak gaplar kiradi; 2) his-hayajon gaplar (undov gaplar).

Gaplarning ifoda maqsadiga ko'ra yuqoridagi to'rt xil turiga nutq jarayonida so'zlovchining his-hayajoni qo'shilish bilan bu gaplarni

his-hayajon gapga aylantiradi. His-hayajon gaplar undov gaplar atamasi bilan yuritiladi.

His-hayajonsiz gaplar

1. *Poyezd keldi.*

2. *Uyingiz nurga to'lsin.*

3. *Dalaga chiqmaysizmi?*

4. *Vatanim bog'larga burkansa. Eh, bog'larga burkansa Vatanim!*

His-hayajon (undov) gaplar

Keldi poyezd!

Nurga to'lsin uyingiz!

Chiqmaysizmi dalaga!

Eslab qoling. His-hayajon bilan aytilgan gaplar undov gap deyiladi.

His-hayajon (undov) gaplarda kesim ko'pincha gapning oldida keladi, tarkibida ko'pincha *eh, oh* singari undov so'zlari ishtirok etadi va kuchli hayajon bilan talaffuz qilinadi. Shuning uchun yozuvda undov gapdan so'ng undov belgisi qo'yiladi.

Agar his-hayajon so'roq gapga qo'shilib, uni undov gapga aylantirsa, avval so'roq belgisi, undan so'ng undov belgisi qo'yiladi. Masalan, *Qo'shiqdan kim bahra olmaydi.*

Gaplarning tuzilishiga ko'ra turlari

Nutqimizdagi gaplar bir yoki ikki grammatik asosdan, ba'zan esa ikkitadan ortiq grammatik asosdan tuzilishi mumkin. Shu jihatdan gaplar ikkiga bo'linadi: 1) sodda gaplar; 2) qo'shma gaplar.

Grammatik asosi bitta bo'lib, ma'lum bir fikrni (ba'zan unga qo'shimcha ravishda his-hayajonni) ifodalovchi gaplar sodda gap deyiladi: *Shahnoza o'qidi. Shahnoza kitobni o'qidi. Shahnoza kitobni o'qidi. Shahnoza shu kitobni hayajon bilan o'qidi* kabi.

Ikki yoki undan ortiq grammatik asosdan tashkil topib, murakkabroq fikr anglatuvchi gap qo'shma gap deyiladi: *Shu payt eshik ochildi va hovliga harbiycha kiyingan bir yigit kirib keldi. (I.R.) Bilimli o'zar, bilimsiz to'zar. (Maqol) Odam borki, odamlarning naqshidir.*

Fikrimizni birgina kesim orqali ham bayon qila olamiz. Shuning uchun ham gapning eng kichik ko'rinishi faqat kesimdan iborat bo'lgan gaplardir.

Kesimning ma'nosini kengaytirish ehtiyoji tug'ilganda, boshqa bo'laklardan foydalaniladi. Sodda gap tarkibidagi barcha bo'laklar

kesim atrofida birlashadi. Qo'shma gap tarkibida esa ikki va undan ortiq (uyushmagan) kesim bo'ladi.

Sodda gaplar ikkinchi darajali bo'laklarning ishtirok etgani yoki etmaganiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) yig'iq gaplar; 2) yoyiq gaplar.

Eslab qoling. Faqat kesimdangina tashkil topgan gaplar yig'iq gaplar deyiladi. Masalan: *keldi, kuz* kabi.

Kesimdan tashqari boshqa bo'laklar ham ishtirok etgan gaplarga yoyiq gaplar deyiladi. Masalan, *keldi bahor, gul bahor*.

Dialogik nutqda fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan barcha bo'laklar ishtirok eta bormaydi. So'zlashish jarayoni doimo ixchamlikka, ortiqcha so'zlardan qutilishga amal qiladi. Shuning uchun so'zlashish jarayonida oldingi gaplardan yoki so'zlashish vaziyatidan bilinib turgan so'zlar ko'pincha ishlatilmaydi, lekin uning mazmuni oldingi gaplardan va nutq vaziyatidan bilinib turadi. Masalan,

- *Isming nima?*

- *Yodgor.*

Keyingi gapda *mening ismim* so'zlarining qo'llanilishi ortiqcha. Chunki uning mazmuni yuqoridagi gapdan bilinib turadi.

Nutq jarayonida fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan so'zlarning qo'llanilish yoki qo'llanilmasligiga ko'ra gaplar ikki turga bo'linadi. 1) To'liq gaplar. 2) To'liqsiz gaplar

Fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan barcha bo'laklar ishtirok etgan gaplar to'liq gaplar deyiladi. Masalan, *Yurtimiz kundan kun go'zallashib bormoqda.*

Fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan so'zlarning ba'zilar matn yoki nutq vaziyati taqozosi bilan ishlatilmagan gaplar to'liqsiz gaplar deyiladi. Masalan,

- *Gulni kimga terding?*

- *O'qituvchimga.*

Egasi yashiringan gap

Egasi yashiringan gaplar ikki turlidir:

1. Egasi (shaxsi) ma'lum. 2. Egasi (shaxsi) umumlashgan gaplar.

Egasi ma'lum gaplarda gapning egasi matndan, nutq sharoitidan, kesimning shaxs-son shakllaridan ma'lum bo'lib turadi. Bunday gaplarning kesimi, odatda, I va II shaxs shaklida bo'ladi.

Egasi umumlashgan gaplarda gapning umumiy mazmuni barcha shaxslarga aloqador bo'ladi. Bunday gaplarning kesimi II va III shaxs shakllarida keladi: *Hurmat qilsang, hurmat ko'rasan. Avtobusga orqa eshikdan kiriladi (kirishadi).*

Maqol va matallar, hikmatli so'zlar, odat tusiga kirgan rasm-rusumlarni bayon etuvchi gaplarda, asosan, ega umumlashgan bo'ladi.

Gapda harakatning bajaruvchisi ta'kidlanishi zarur bo'lgan hollarda ega tushirilishi mumkin emas.

Ega-kesim qurilishli iboralarda egani hech qachon tushirib qoldirish mumkin emas.

Sodda gaplar eganing ishtirok etish yoki etmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: egasi mavjud gaplar-shaxsli gaplar (*Biz yangi filmni tomosha qildik*) va egasiz gaplar — shaxssiz gaplar (*Yangi filmni tomosha qildik*).

Egasiz gaplar

Egasiz gaplarda ega umuman bo'lmaydi va gap ma'nosidan anglashilmaydi; egasiz gaplar shaxsi noma'lum gaplar, atov gaplar, so'z gaplar kabi uch turga bo'linadi.

Shaxsi noma'lum gaplarda kesim fe'l bilan ifodalanadi va ish-harakatni bajarishga imkoniyat, zaruriyat, shart, tilak, istak kabi ma'nolarni ifodalab keladi. Bunday gaplar kesimining eng muhim belgisi uning tarkibida egalik qo'shimchasining yo'qligidir. Bu gaplar shaxssiz emas, harakatni mantiqan kimdir bajaradi, lekin uni ifodalab bo'lmaydi. Masalan, *topshiriqni bajarish shart-o'ylamasdan berilgan topshiriqni bajarish shart emas.*

Atov gaplar so'zlovchi ko'z o'ngida biror voqea-hodisani, narsa-buyum yoki davrni jonli gavdalantirishga, uning xotirasida yoki xayolida ular bilan aloqador bo'lgan voqea-hodisalarni tiklashga xizmat qiluvchi muhim tasviriy vositadir. Atov gaplar

otlar bilan ifodalanib, asosan aniqlik maylining hozirgi-kelasi, ba'zan esa o'tgan zamon shakllaridagina keladi. Atov gaplar bitta so'zdan iborat bo'lishi ham, aniqlovchilar bilan kelishi ham mumkin. Masalan, *Amu-Buxoro kanali. Qaqragan ming-ming gektar yerlarga hayot suvi olib kelgan qudratli inshoot.*

So'z-gaplar modal so'z-gaplar, undov so'z-gaplar, tasdiq-inkor so'z-gaplar, taklif so'z-gaplar kabi ma'noviy turlarga bo'linadi.

Bilib oling. Bir so'zdan iborat bo'lib, tarkibga ajralmaydigan, boshqa so'zlar bilan kengaya olish imkoniyatiga deyarli ega bo'lmagan gaplar so'z-gaplar deyiladi. Ular tasdiq, inkor, so'roq, taajjub, his-hayajon kabilarni ifoda etib, matn bilan bog'liq bo'ladi. So'z-gaplar, asosan, modal va his-hayajon munosabatlarini ifoda etgani uchun ham ko'proq dialogik va ba'zan monologik nutqqa xosdir. Masalan:

– *Endi so'zingizdan aynamang, xo'pmi?*
– *Mayli, – dedi Fazliddin. (O.)*
– *Yo'q, – dedi Otabek, lekin uning taajjubi uy egasiga ochiq ko'rinib turar edi.*

Yo'lchi eshikchani ochib kirdi:

– *Assalomu alaykum, hormang, ota! (O.)*

Kishilar o'rtasidagi oddiy muomalada tez-tez ishlatilib turadigan bir so'z yoki ibora (birlik)lar so'z-gaplar vazifasida qo'llanadigan bo'lib qolgan: *assalomu alaykum, yoqimli ishtaha, marhamat, salomat bo'ling, qulluq, osh bo'lsin, yaxshi boring, xush ko'rdik, labbay, jonim bilan, bajonidil* kabi.

Yoyiq atov va so'z-gaplar

Atov gaplar turli xildagi sodda va murakkab aniqlovchilar bilan bemalol kengayadi. Atov gap kengaygan harakat nomi birikmalari bilan ham ifodalanishi mumkin. So'z-gaplarning kengayishi juda qiyin va o'ta chegaralangan. Ba'zan so'z-gaplar takrorlanib qo'llanadi:

Ergash tushunmadi:

– *Nima-nima? – dedi ko'zini katta ochib.*

– *Biror gap eshitdingizmi? – so‘radi Jo‘raxon.*

– *Yo‘q-yo‘q! (As.M.)*

Dialogik *nutqda ha, yo‘q, shaksiz, shubhasiz, ofarin, yashang, to‘g‘ri, ehtimol, albatta* kabi so‘zlarning o‘zi alohida gap bo‘lib keladi va oldingi gapning mazmuniga so‘zlovchining munosabatini bildiradi.

Eslab qoling. *Ha, yo‘q* so‘zlaridan hamda modal so‘zlardan tashkil topgan, oldingi gap mazmuniga so‘zlovchining munosabatini ifodalovchi gaplarga *so‘z-gaplar* deyiladi.

Qo‘shma gap. Qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar va qo‘shma gap turlari

O‘g‘ri o‘g‘riligini qo‘ysa qo‘yadi, ...oq poshsho zolimligini qo‘ymaydi. (M.Ismoiliy)

Gapni gap qilib turgan asosiy belgi uning kesimlik (predikativlik) belgisi ekanligidan xabaringiz bor. Gapning kesimlik belgisi kesimlik ma‘nolarini shaxs-son, tasdiq, inkor, modal (mayl)lik ifodalovchi kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Kesimlik ma‘nosini ifoda etgan har qanday sintaktik birlik gap sanaladi. Masalan, *Borma+sa(y)+di+m. Ko‘m-ko‘k dala.* Bu gaplarning birinchisida kesimlik ma‘nolari alohida-alohida kesimlik shakllari: tasdiq-inkor ma‘nosi -ma shakli orqali, modal (mayl) ma‘no...-sa(y) shakli orqali, zamon ma‘nosi -di shakli orqali, shaxs ma‘nosi esa -m shakli orqali ifodalanmoqda. Ikkinchi gapda ham shu kesimlik ma‘nolarining hammasi: tasdiq, aniqlik (modal ma‘no), hozirgi zamon, III shaxs ma‘nolari anglashiladi, lekin ular moddiy ko‘rsatkichlarga ega emas. Nol ko‘rsatkich orqali umumiy tarzda ifodalangan. Ana shu ma‘nolar mavjudligi uchun ham u sintaktik birlik gap sanaladi.

Gap uchun muhim belgi sanalgan kesimlik belgisining miqdori gaplarni sodda va qo‘shma gaplarga bo‘lishga asos bo‘ladi.

Bitta kesimlik belgisiga ega bo‘lgan gap sodda, ikki va undan ortiq kesimlik belgisiga ega bo‘lgan gap esa qo‘shma gap sanaladi.

Qo‘shma gap ikki va undan ortiq sodda gaplarning o‘zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topadi.

Juda muhim. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning grammatik munosabati deganda, shu sodda gaplarning bir-biri bilan ma'lum grammatik vositalar (bog'lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang) yordamida bog'lanishi tushuniladi. Mazmuniy munosabati deganda esa, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniy muvofiqligi tushuniladi.

Har qanday sodda gap o'zaro bog'lanib, qo'shma gapni hosil qila bermaydi. Faqat o'zaro mazmuniy muvofiq bo'lgan gaplarga bir-biri bilan bog'lanib, qo'shma gapni tashkil etadi. Masalan, *Qor yog'di va gullar ochildi; Bahor keldi, paxta terimi boshlandi* deb bo'lmaydi, chunki bu gaplar bir-biri bilan mazmunan muvofiq kelmaydi.

Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar alohida qo'llangan sodda gaplar bilan teng emas. Alohida qo'llangan sodda gaplar grammatik, mazmun va ohang tugalligiga ega bo'ladi, ammo qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar esa bunday xususiyatga ega emas. Ularning har biri garchi gapning asosiy belgisini o'zida namoyon etsa ham, grammatik, mazmun va ohang tugalligi qo'shma gapning oxirida namoyon bo'ladi. Shuning uchun qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar alohida-alohida gaplar emas, balki bir umumiy gapning qismlari sanaladi. Bir qismning ohangi ikkinchi qismni talab qilib turadi. Masalan, *Suv keldi – nur keldi*.

Eslab qoling. Ikki va undan ortiq sodda gaplarning o'zaro grammatik, mazmun va ohang tomondan bog'lanishidan tashkil topgan sintaktik butunlik qo'shma gap deyiladi.

Qo'shma gap tarkibida sodda gaplar o'zaro quyidagi grammatik vositalar yordamida bog'lanadi:

1. Bog'lovchilar a) teng bog'lovchilar (*va, hamda; ammo, lekin, biroq; yo, yo...yo, dam... dam*) b) ergashtiruvchi bog'lovchilar (*shuning uchun, chunki, -ki va b.*)

2. Bog'lovchi vazifasidagi vositalar: a) *bo'lsa, esa, deb* so'zlari; b) *-u(-yu), -da, -ki* yuklamalari; c) nisbiy so'zlar; d) *shuning uchun, shu tufayli, shu sababli* singari ko'makchili qurilmalar; e) shart mayli qo'shimchasi (*-sa*).

3. Ohang: *Qor yog'di-rizq yog'di*.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro qanday bog'lovchi vositalar yordamida grammatik bog'lanishiga ko'ra qo'shma gaplar uch guruhga bo'linadi:

1. **Bog'langan qo'shma gaplar** qismlari *teng bog'lovchilar*: *bo'lsa, esa so'zlari, -u (-yu), -da* yuklamalari yordamida bog'lanadi.

2. **Ergash gapli qo'shma gaplar** qismlari *ergashtiruvchi bog'lovchilar* yordamida bog'lanadi.

3. **Bog'lovchisiz qo'shma gaplar** qismlari *ohang* yordamida bog'lanadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar

Tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biri bilan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar sanaladi.

Tahlilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bir-biri bilan to'g'ri chiziq bilan bog'langan ikki to'rtburchak, orqali ifodalanadi. Bu bog'lovchisiz qo'shma gap qolipi sanaladi.

Eslab qoling. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini yozuvda ajratish uchun vergul, tire, ikki nuqta, nuqtali vergul kabi tinish belgilari ishlatiladi. 1. Qo'shma gap qismlari bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'ladigan voqea-hodisalarni ifodalasa, ular orasiga vergul qo'yiladi. (*Yigitlar daraxtlarning ostini yumshatdilar, qizlar maktab hovlisini supurdilar*). 2. Qo'shma gap qismlari orasida o'xshatish, zidlash, shart kabi munosabatlar ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi (*Hamal keldi — amal keldi*). 3. Qo'shma gap qismlari orasida izohlash munosabati ifodalanganda, ular orasiga ikki nuqta qo'yiladi (*Bizning qarorimiz shu: hasharda barchamiz faol ishtirok etamiz*). 4. Qo'shma gap qismlari mazmunan unchalik yaqin bo'lmagan yoki ketma-ket sodir bo'ladigan voqealarni bildirgan va bir necha tinish belgilari qo'llangan hollarda nuqtali vergul ishlatiladi (*Xadicha xola bolalik chog'idagi singari uning beliga non tugib berdi, peshonasidan o'pdi, duo qildi; irim qilib o'zi kuzatgani chiqmadi*). (*A.Qahhor*)

Ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gap qismlari o‘rtasida turli xil ma‘no munosabatlari bo‘ladi. Masalan, **Zidlik:** *Ko‘prikni biz qurdik, dushmanlar o‘tdi.* **Sabab:** *Qo‘ng‘iroq chalindi, dars boshlandi.* **Payt:** *Dalasida o‘smas tikonlar, cho‘llarida chopmas ilonlar va boshqalar.*

Bunday ma‘nolar bog‘langan va ergash gapli qo‘shma gap qismlari o‘rtasida ham mavjudligidan xabaringiz bor. Ana shu ma‘no umumiyliги asosida bunday qo‘shma gaplar o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘ladi. Masalan, *Ko‘prikni biz qurdik, dushmanlar o‘tdi.* *Ko‘prikni biz qurdik, lekin (ammo) dushmanlar o‘tdi.*

Yuqoridagi ikkita qo‘shma gap qismlari o‘rtasida bir xil ma‘no munosabati – zidlik (birinchi gap ma‘nosi bilan ikkinchi gap ma‘nosi o‘rtasida zidlik bor) munosabati ifodalangani uchun bu ikki gap bir-biri bilan sinonim sanaladi.

Ular o‘rtasidagi farq faqat qo‘shma gap qismlari o‘rtasida qanday bog‘lovchi vositaning ishlatilishidadir. Shuningdek, *Anor so‘ylar va Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar.* Qo‘shma gap qismlari o‘rtasida payt munosabati ifodalangan. Qo‘shma gap tarkibidagi ikkita sodda gap bir paytda ro‘y berayotgan ikkita voqea-hodisani (birinchisi – Anorning so‘zlashi, ikkinchisi – Anor qalbining qaltirashi) ifodalaydi. Ikkala qism va bog‘lovchisi qatnashmagan holda ohang yordamida ham bog‘lanishi mumkin. *Anor so‘ylar, Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar.* Bu vaqtda bog‘langan qo‘shma gap emas, balki bog‘lovchisiz, ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gap hisoblanadi.

Qo‘shma gap qismlari o‘rtasida sabab-natija (bir sodda gap sababni, ikkinchisi esa undan kelib chiqqan natijani bildiradi) munosabati mavjud bo‘lsa, unday qo‘shma gaplar ergash gapli qo‘shma gap shaklida ham, bog‘langan qo‘shma gap shaklida ham, ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gap shaklida ham ifodalanishi mumkin. Masalan, *Paxtalar qiyg‘os ochildi, terim avjiga chiqdi.* *Paxtalar qiyg‘os ochildi, shuning uchun terim avjiga chiqdi.* *Paxtalar qiyg‘os ochildi va terim avjiga chiqdi.*

Yuqoridagi uchta qo‘shma gap sabab-natija umumiy ma‘nosi bilan o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘lsa ham, lekin qo‘shma gapning qaysi turiga mansubligi bilan bir-biridan farq qiladi.

Ko‘rinadiki, bir xil ma‘noni turli qo‘shma gap shakllari orqali ifodalash mumkin. Shuning uchun ulardan nutqda o‘rinli foydalana olish nutq madaniyatiga ega bo‘lishda katta ahamiyatga ega.

Bog‘langan qo‘shma gap

Qismlari teng bog‘lovchilar, *bo‘lsa, esa* so‘zlari, *-u(-yu),-da* yuklamalari yordamida bog‘langan gaplar bog‘langan qo‘shma gaplar hisoblanadi. *Sarbon shundog‘ dedi-da, quchog‘ini ochib, Abu Bakr tomon keta boshladi.*

Biriktiruv bog‘lovchisi yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar

Biriktiruv bog‘lovchisi qo‘shma gapning payt, sabab-natija munosabatlarida bo‘lgan qismlarini bog‘lab keladi. Qismlari o‘rtasida sabab-natija munosabati ifodalangan qo‘shma gaplarda ikkinchi qism oldidan natijada so‘zini qo‘yish mumkin bo‘ladi. Masalan, *Bahor keldi va gullar ochildi. – Bahor keldi (va) natijada gullar ochildi.*

Eslab qoling. *-u, -yu, -da* yuklamalari ham biriktiruv bog‘lovchilari bajargan vazifalarni bajaradi.

Zidlov bog‘lovchilari yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar

Zidlov bog‘lovchilari bog‘langan qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga ular o‘rtasida zidlik munosabati mavjudligini ham ifodalaydi. Zidlov bog‘lovchilari qo‘shma gapning ikkinchi qismi boshida qo‘llanadi va qo‘shma gap qismlari vergul bilan ajratiladi. Masalan, *Dilimizda orzu balandroq edi, lekin ko‘klam biroz noqulay keldi.*

Eslab qoling. *-u, -yu, -da* yuklamalari bog‘langan qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga ular o‘rtasida zidlash, ketma-ketlik munosabati mavjudligini bildiradi.

Ayiruv bog‘lovchilari yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar

Ayiruv bog‘lovchilari qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga ularda ifodalagan voqea-hodisalarning galma-gal ro‘y berishini yoki ularning faqat bittasining yuzaga chiqishini ta’kidlaydi.

Yo (yoki) bog‘lovchisi yolg‘iz holda ham, takror holda ham qo‘llanishi mumkin. Qolgan ayiruv bog‘lovchilari takror holda qo‘llaniladi va yozuvda takror qo‘llanayotgan bog‘lovchidan oldin vergul qo‘yiladi: *Goh osmonni tutib ashula yangraydi, goh allaqayerdan garmon tovushi eshitiladi.*

Bo‘lsa, esa so‘zlari yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar

Bo‘lsa, esa so‘zlari bog‘langan qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga ular o‘rtasida qiyoslash va zidlash munosabati mavjudligini bildiradi. *Bo‘lsa, esa* so‘zlari qiyoslanuvchi bo‘lakdan so‘ng keladi. Masalan, *U kim bo‘lsa bo‘lsin, men esa arxitektor bo‘laman.*

Ergashtiruvchl bog‘lovchili qo‘shma gaplar va ularning tasnifi

Qismlari o‘zaro ergashtiruvchi bog‘lovchi yoki shunday bog‘lovchi vazifasidagi so‘zlar yordamida tobe bog‘langan qo‘shma gaplarga ergashgan qo‘shma gaplar deyiladi.

Ergash gapli qo‘shma gaplar bosh va ergash gaplardan tashkil topadi. Mazmuni izohlanayotgan qism **bosh gap**, bosh gap mazmunini izohlaydigan va ko‘pincha tobe shaklda turgan qism esa **ergash gap** sanaladi. Ergash gap bosh gap talab etgan ma‘lum so‘roqqa javob bo‘ladi. Masalan, *Men xursandman, (nima sababli), chunki sen maqsadingga yetding. Shuni unutmangki, siz kelajagi buyuk davlat farzandisiz.*

Yuqorida keltirilgan qo‘shma gaplar bilan ularning o‘ng tomonidagi sodda gaplar bir xil ma‘noni ifodalaydi, shuning uchun ular bir-biri bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi. Qo‘shma gapda ma‘no ta’kidlanadi.

Eslab qoling. Ergashgan qo‘shma gaplar tuzilishiga ko‘ra so‘z birikmalariga o‘xshaydi. So‘z birikmasi tarkibidagi so‘zlar nechta bo‘lishidan qat’i nazar, doimo ikki qismdan – hokim va tobe so‘zlardan tashkil topadi.

Ergash gaplar bosh gapga quyidagi vositalar yordamida bog‘lanadi:

1) ergashtiruvchi bog‘lovchilar; 2) ko‘makchili qurilmalar (*shuning uchun, shu sababli, shu tufayli* va b.); 3) yuklamalar (*-ki*); 4) nisbiy so‘zlar (*kim – o‘sha, nima – shu, qayer – shu yer* va b.); 5) *deb* so‘zi va b.

Ergashtiruvchi bog‘lovchili ergashgan qo‘shma gaplar

Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti yoki qiyosini bildirgan ergash gaplar bosh gapga *sabab* (chunki, negaki), *maqsad* (toki), *shart* (agar, agarda, basharti, mabodo), *qiyoslash-chog‘ishtiruv* (go‘yo, go‘yoki, xuddi) ergashtiruvchi bog‘lovchilari yordamida bog‘lanadi. Sabab, maqsad, qiyoslash-chog‘ishtiruv bog‘lovchilari ergash gap boshida qo‘llanadi va ergash gap bosh gapdan so‘ng keladi. Bunday vaqtda yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Shart bog‘lovchilari gap boshida keladi. Ergash gap kesimi shart maylidagi fe‘llar bilan ifodalanadi. Bunday ergash gaplar bosh gapdan oldin keladi. Ko‘pincha shart bog‘lovchilari qo‘llanmasa ham, shart mayli shakli qo‘shma gap qismlarini bog‘layveradi.

Zero, zeroki, zotan bog‘lovchilarida ko‘tarinkilik, kitobiy uslub bo‘yog‘i mavjud.

Ergashtiruvchi bog‘lovchi o‘zining ma‘nosiga mos ravishda tobe gapga sabab, maqsad, natija, shart, o‘xshatish kabi ma‘nolarni beradi. Shuning uchun tobe gapli qo‘shma gaplar «sabab tobe gapli qo‘shma gaplar», «maqsad tobe gapli qo‘shma gaplar» kabi ma‘noviy turlarga bo‘linadi.

Ko‘makchili qurilmalar yordamida ergashgan qo‘shma gaplar

Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga *shuning uchun, shu sababli, shu tufayli* singari ko‘makchili qurilmalar vositasida bog‘lanadi: *Yozi bilan tinimsiz mehnat qildik, shu sababli mo‘l hosil oldik.*

Shuning uchun, shu sababli, shu bois, natijada, oqibatda, -ki / -kim bog‘lovchilari hokim gap tarkibida kelib, bu gapga tobe gapning bog‘lanib kelayotganligiga ishora qilib turadi. *Agar, agarda, chunki, go‘yo, bamisoli, zero (zeroki), deb, toki, zotan* ergashtiruvchi bog‘lovchilari tobe gap tarkibida keladi va uni hokim gapga bog‘laydi.

Shuning uchun, natijada, oqibatda, shu sababli, shu bois kabi bog‘lovchilar hokim gap boshida kelganda, matnda sabab tobe gap hokim gapdan nuqta bilan ajratilishi mumkin. *Bu yil yomg‘ir ko‘p bo‘ldi. Shuning uchun daryo va soylarda toshqin xavfi bor.*

Deb so‘zi yordamida ergashgan qo‘shma gaplar

Bosh gapda ifodalangan mazmunning maqsadini, sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga ko‘pincha *deb* so‘zi yordamida bog‘lanadi va ergash gaplarning kesimi III shaxs buyruq mayli shaklidagi fe‘llar bilan ifodalanadi. Bunday gaplar tarkibidagi *deb* so‘zi *uchun* ko‘makchisi bilan ma‘nodosh sanaladi, shuning uchun bir-biri bilan erkin almashina oladi. Ergash gaplar yozuvda vergul bilan ajratiladi.

Deb yarim bog‘lovchisi buyruq va shart mayli, kelasi zamon fe‘lidan keyin kelsa, maqsad ma‘nosini, o‘tgan zamon fe‘llaridan keyin kelsa, sabab ma‘nosini bildiradi.

Agar, garchi, chunki, go‘yo, bamisoli, zero, zotan kabi bog‘lovchilar tobe gap boshida, *shuning uchun, shu tufayli, shu sababli, natijada, oqibatda* kabi bog‘lovchilar hokim gap boshida, *deb* bog‘lovchisi tobe gap oxirida, *-ki / -kim* bog‘lovchisi esa hokim gap oxirida keladi.

Shart mayli vositasida ergashgan qo'shma gaplar

Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanganda, shart mayli qo'shimchasi ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita sanaladi. Bunday ergash gaplar bosh gapda ifodalangan mazmunning yuzaga chiqish yoki chiqmaslik shartini, paytini bildiradi. Yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. *Yerga mehringni bersang, u senga rizq beradi.*

Ko'rsatish olmoshli ergashgan qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi ma'nosini izohlash uchun qo'llangan ergash gaplar bosh gapga *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi. Bu yuklama bosh gap kesimi tarkibida bo'ladi va ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Ba'zan bu bo'lak qo'llanmasligi ham mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi. *Shuni angladimki, inson qobiliyati cheksiz ekan.*

Nisbiy so'zli (havola bo'lakli) ergashgan qo'shma gaplar

Ergash gap tarkibida qo'llanuvchi *kim, nima, qancha, qanchalik, qanday, qayer* kabi so'roq olmoshlari va bosh gap tarkibida unga javob bo'lib keluvchi *shu, o'sha, shuncha, shunchalik, shunday* kabi olmoshlar bir-biriga nisbatan qo'llanganligi, biri ikkinchisini taqozo etganligi uchun nisbiy so'zlar hisoblanadi. Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi.

1) *Kim.... -sa, u.....-di.*

2) *Kim sa, uni.....-di.*

Qo'shma gap tarkibida faqat ergash gapgina bosh gapga ma'lum bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanib qolmaydi. Ko'pincha bosh gap tarkibida ham ergash gapni taqozo etadigan, uning mavjud bo'lishiga ishora (havola) qiladigan ko'rsatish olmoshlari ishtirok etadi. Ergash gap *shu* olmoshning ma'nosini izohlaydi, uning ma'nosiga teng keladi.

Masalan, *Shunday odamlar borki, odamlarning naqshidir. To'lim shulki, Vatanda bir guliston tanladim. Kim ko'p kitob o'qisa, o'sha ko'p biladi.*

Havola bo'lakli qo'shma gaplarda havola bo'lak qanday gap bo'lagi vazifasida kelsa, ergash gap ham shunday gap bo'lagi nomi bilan yuritiladi.

Yuqoridagi gaplarda *shunday, shulki, o'sha* bo'laklarining mazmuni ergash gap orqali izohlanadi. Ular ergash gapga ishora qiladi. Shuning uchun bunday bo'laklar havola bo'laklar sanaladi. Bunday bo'laklar qatnashgan qo'shma gaplar esa havola bo'lakli qo'shma gaplar deyiladi.

Havola bo'lakli qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapga havola bo'lakdan tashqari, *-ki* va *-sa* shakllari yordamida bog'lanadi. Bulardan *-ki* bosh gap kesimi oxiriga, *-sa* esa ergash gap kesimi oxiriga qo'shiladi. *Solishtiring:*

1) *shu... -ki, ... -di*

2) *kim...-sa, ...-di*

Havola bo'lakli qo'shma gaplarni doimo sodda gapga aylantirish mumkin, chunki qo'shma gapning ergash gap qismi bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining umumiy mavhum ma'nosini konkretlashtirish, izohlash vazifasini bajaradi. Shuning uchun ergash gapni bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi o'rniga qo'yish mumkin bo'ladi. Natijada, ergash gap bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bajargan gap bo'lagi vazifasini bajaradi. Qo'shma gap esa sodda gapga aylanadi. Masalan, *Kim mehnatdan qochmasa, unga tole kulib boqadi. Mehnatdan qochmaganga tole kulib boqadi.*

Ko'rinadiki, bir axborotni ikki xil gap-sodda va qo'shma gap orqali ifodalash mumkin bo'ladi.

Garchi gapning bu ikki turi bir xil mazmun ifodalash jihatdan umumiylikni tashkil etsa ham, lekin ular ma'noni ta'kidlash, uslubiy xoslanish jihatidan farq qiladi. Havola bo'lakli qo'shma gaplar ko'proq kitobiy uslubga xos va sodda gaplardagiga nisbatan ma'no ta'kidlangan bo'lsa, sodda gaplar uslubiy betaraflik xususiyatiga ega bo'ladi.

Ergashgan qo'shma gaplarning sodda gap bilan ma'nodoshligi

Tarkibida ko'rsatish olmoshi mavjud bo'lgan ergashgan qo'shma gaplar tegishli sodda gaplar bilan ma'nodosh bo'la oladi. Ergash gapni bosh gap tarkibida tegishli ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan gap bo'lagi o'rniga qo'yish orqali sodda gapga aylantirish mumkin. Masalan, 1. *Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi. Ko'p o'qigan ko'p biladi.* 2. *Shuni bilingki, kenga keng, torga tor dunyo — Dunyoning kengga keng, torga torligini bilib oling.*

Kesim ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibidagi kesim vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga kesim ergash gap deyiladi.

Kesim ergash gap bosh gapga ko'rsatish olmoshi tarkibidagi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi: *Toleim shulki, jahonda bir guliston tanladim.*

Ega ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibida ega vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga ega ergash (tobe) gap deyiladi. Bunday ergash gap bosh gapga nisbiy so'zlar (*kim — o'sha, nima — o'sha yer* kabi) yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llaniluvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda, ergash gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi va ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa ega ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Eslab qoling. Ba'zan bosh gapning egasi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi: *Qiziqki, uyquda ham miya o'z faoliyatini to'xtatmaydi.*

Hol ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibida hol vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi yoki bosh gap orqali ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti, payti, holati, miqdor-darajasi kabilarni bildirgan ergash gaplarga hol ergash (tobe) gap deyiladi.

Hol ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar, shart mayli shakllari; sabab, maqsad, shart bog'lovchilari; *deb* so'zi yordamida bog'lanadi.

Hol ergash gaplar holning ma'no turlariga muvofiq o'z ichida payt, o'rin, sabab, maqsad, shart, miqdor-daraja ergash gaplar singari bir necha turlarga bo'linadi.

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gaplarga to'ldiruvchi ergash gaplar deyiladi. To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llaniluvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda, ergash gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi va to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa to'ldiruvchi ergash(tobe) gap bosh gapdan keyin keladi.

Eslab qoling. Ba'zan bosh gapning to'ldiruvchisi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi. *Bilingki, jim turib salomat bo'lish, gapirib malomatga qolishdan afzal.*

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibida aniqlovchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga aniqlovchi ergash gap deyiladi.

Aniqlovchi ergash (tobe) gaplar bosh gapga nisbiy soʻzlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qoʻllanuvchi *-ki* yuklamasi yordamida bogʻlanadi. Birinchi holatda ergash gap bosh gapdan oldin ikkinchi holatda keyin keladi.

Baʼzan bosh gapning aniqlovchisi vazifasida kelgan *shunday, shunaqa* kabi soʻzlar qoʻllanmasligi mumkin, ammo uning oʻrni bilinib turadi.

Eslab qoling. Baʼzan bosh gapning aniqlovchisi vazifasida kelgan *shunday, shunaqa* kabi soʻzlar qoʻllanmasligi mumkin, ammo uning oʻrni bilinib turadi: *Odamlar borki, kelajakni oldindan bashorat qila oladilar.*

Murakkab qoʻshma gaplar

Turli bogʻlovchi vositalar yordami bilan oʻzaro bogʻlangan uch va undan ortiq gaplarning bir butunligi murakkab qoʻshma gap sanaladi.

Murakkab qoʻshma gaplar toʻrt guruhga boʻlinadi: 1) bir necha ergash gapli murakkab qoʻshma gaplar; 2) bir necha bosh gapli murakkab qoʻshma gaplar, 3) aralash murakkab qoʻshma gaplar; 4) qismlari uyushgan murakkab qoʻshma gaplar.

Bir necha ergash gapli murakkab qoʻshma gaplar

Tarkibida ikki va undan ortiq ergash gaplari mavjud boʻlgan gaplar bir necha ergash gapli murakkab qoʻshma gap sanaladi. *Xalqimiz shuni istaydiki, yurtimiz tinch boʻlsin, turmushimiz farovon boʻlsin, mustaqilligimiz barqaror boʻlsin.*

Bir necha bosh gapli murakkab qoʻshma gaplar

Tarkibida ikki va undan ortiq bosh gaplari mavjud boʻlgan qoʻshma gaplar bir necha bosh gapli murakkab qoʻshma gap sanaladi: *Butun dunyoga maʼlumki, siz ham shuni unutmangki, Orolni saqlab qolish hammamizning burchimiz.*

Aralash murakkab qo'shma gaplar

Tarkibida ergashgan, bog'langan yoki bog'lovchisiz qo'shma gaplar mavjud bo'lgan gaplar aralash murakkab qo'shma gaplar sanaladi. *Akang armiyadan kelsa, issiqxonani ishga solamiz, lekin sen akangga yordamchilik qilasan. She'r shuning uchun muqaddaski, unung bir vazni ilohiy, bir vazni insoniydir; uning bir satri osmoniy, bir satri zaminiydir.*

Qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar

Bir turdagi uch va undan ortiq gaplardan tashkil topgan gaplar qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar sanaladi:

*Meni bilsang, Qo'ng'irotning og'asi,
Boshimda botir yigitning jig'asi.
Yoz bo'lsa yaylovim Amu yoqasi,
Meni bilsang, Qo'ng'irotning to'rasi. («Alpomish»)*

KO'CHIRMA VA O'ZLASHTIRMA GAPLAR USLUBIYATI

Nutq jarayonida so'zlovchi o'zi bevosita kuzatgan, bilgan voqea va hodisalar haqida axborot beribgina qolmasdan, o'zгалardan eshitgan voqea-hodisalarni ham bayon qiladi. Ko'pincha so'zlovchi o'z fikrini qo'shimcha dalillar bilan isbotlamoq uchun o'zigacha bo'lgan buyuk shaxslarning asarlaridan namunalar keltiradi. Yoki ma'lum bir shaxs xarakterini ochish uchun shu shaxs bayon qilgan gapdan foydalanadi. Masalan, «*Tiz cho'kib yashagandan tik turib o'lmoq yaxshiroq*», – deydi G'ofur. Bu esa nutqning ta'sirchan, mantiqli va ishonchli bo'lishini ta'minlaydi. Birovning aynan keltirilgan gapi ko'chirma gap, so'zlovchining gapi esa muallif gapi deyiladi.

Monologik nutqda so'zlovchining o'zгалar gapidan aynan foydalanishi ko'chirma gapli qo'shma gapni hosil qiladi.

Ko'chirma gapli qo'shma gapning tuzilishi. Ko'chirma gapli qo'shma gap ikki qismdan tashkil topadi: 1) so'zlovchining

(muallifning) gapi; 2) o'zganing gapi (ko'chirma gap). Masalan, «*Ko'p narsalarni ko'zimga ko'rsatdingiz. Yana ko'p narsalarni ko'rgani chiroq berdingiz, O'rmonjon aka!*», – dedi Siddiqjon.

Yuqoridagi gapda Siddiqjon qismi muallif gapi, ungacha bo'lgan qism esa o'zganing gapi hisoblanadi.

Fikrni asosli va go'zal ifodalamoq uchun ko'p hollarda xalq maqollaridan, hikmatli so'zlardan, adabiy parchalardan foydalaniladi. Nutqqa tayyor olib kirilgan bu maqol va hikmatli so'zlardan so'ng – *deydi xalqimiz*, – *deydi adib* singari muallif gaplari qo'llanilib, ko'chirma gapli qo'shma gapni hosil qiladi. Masalan, «*Oltin boshing omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas*», – *deydi xalqimiz*.

Ko'rinadiki, bunday iboralardan o'rinli foydalanish nutqiy madaniyatni oshiradi.

Ko'chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirma gap bilan muallif gapi turlicha o'rinlashish xususiyatiga ega. Ularning o'rinlashish tartibini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Muallif gapi (M)+ko'chirma gap(K) *Xalqimiz deydi: «Sabr tagi – sariq oltin».*

Guli dedi: «G'azaldan bahra olmagay kim?» Bunday vaqtda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi, ko'chirma gap qo'shtirnoq ichiga olinib, bosh harf bilan boshlanadi. **M: «K?»**

Ko'chirma gap oxiriga, agar u darak va buyruq gap bo'lsa, undov belgisi qo'yilib, qo'shtirnoq yopiladi.

1. **«K»**, –**M.** «*To'g'ri, qoloqdan cho'loq yaxshi*», – dedi qovog'ini solib Dilshod.

2. **K+M+K** «*Endi hamisha xonadon sohibining gapiga quloq solgaysiz*, – dedi Bibixonim kelinga, – aytganlarini so'zsiz bajar-gaysiz».

Bunday vaqtda ko'chirma gap qo'shtirnoq ichidan bosh harf bilan boshlanadi. Muallif gapi bilan ko'chirma gapning uzilgan joyi vergul va tire bilan ajratiladi. Muallif gapidan ko'chirma gapning

qolgan qismi nuqta va tire bilan ajratiladi. Muallif gapidan s'ong ko'chirma gapning qolgan qismi nuqta va tire yoki vergul bilan davom etadi. Uning sxemasi quyidagicha: «**K...**, **-M**, **-K**». Yoki «**K**, **- M**, **- K**».

3. **M+K+M**. *Qaynonasi Bibixonim: Bu in 'omning teran ma 'nosi bor, — dedi sirg'alarni kelinining qulog'iga taqib qo'yar ekan.*

Bunday vaqtda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi, ko'chirma gap qo'shtirnoq ichidan bosh harf bilan boshlanadi.

Ko'chirma gap oxiri qo'shtirnoq bilan yopiladi va muallif gapining davomi ko'chirma gapdan vergul va tire bilan ajratilgan holda kichik harf bilan boshlanadi. Sxemasi quyidagicha: **K: «M», -K**.

O'zlashtirma gap. Mazmuni saqlanib, shakli o'zgartirilgan gap o'zlashtirma gap hisoblanadi. *Amakim bizga uqtirdi: «Biringiz bilan ahil bo'linglar!» (ko'chirma gap). Amakim bizga bir-birimiz bilan ahil bo'lishimizni uqtirdi (o'zlashtirma gap).*

Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirish yo'llari

Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gap shaklini oladi. Ko'chirma gapli qo'shma gapni sodda gapga aylantirish uchun ko'chirma gap va muallif gaplari tarkibida ega va kesim vazifasida kelgan bo'laklarning shakl va vazifasida ayrim o'zgarishlar qilinadi.

Xususan, ko'chirma gapning egasi qaratqich aniqlovchiga, kesimi esa to'ldiruvchiga aylantiriladi. Ko'chirma gap kesimini to'ldiruvchiga aylantirish uchun unga *-lik* yoki *ekanlik* shakllari qo'shiladi. Egasi II shaxs kishilik olmoshidan ifodalangan bo'lsa, u I shaxs kishilik olmoshiga aylantiriladi. Muallif gapining kesimi vazidasida kelgan *dedi*, —so'zi *aytdi* so'zi bilan almashtiriladi.

Masalan,

Ko'chirma gap

«*Sizlar bir oilaning farzandisizlar*»,
— *dedi rais.*

O'zlashtirma gap

Rais bizning bir oilaning farzandlari ekanligimizni aytdi.

MATN – ENG YIRIK BIRLIK

Ma'lum bir shaxs tomonidan ayrim voqea-hodisa, ko'rinish, narsa-buyumning izchil tasviri va tavsifi uchun tuzilgan gaplar sirasi matndir.

Muallif matnni ko'chirganda biror so'z yoki bo'lak tushirib qoldirilsa, u ko'chirmada ko'p nuqta bilan almashtiriladi, aksincha, biror so'z yoki gap qo'shilsa, u qavs ichida beriladi.

Matnda o'zaro bog'langan fikrlar tizmasida har bir yangi fikr yoki yangi turdagi axborot xatboshi bilan boshlanadi.

Suhbat nutqi shaklida berilgan, ya'ni tire (-) belgisi bilan boshlangan ko'chirma gap ham xatboshi bilan yoziladi.

Xatboshi matn rejasi bilan belgilanadi. Matn rejasi mo'ljallangan matnda berilishi lozim bo'lgan asosiy fikrlar (ma'lumotlar) va ularning tartibi (birin-ketinligi)dir.

Bir necha gaplarning o'zaro grammatik va mazmuniy bog'lanishidan tashkil topgan, mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan qo'shma gaplarga nisbatan yirikroq yozma va og'zaki nutq parchasi mikromatn hisoblanadi.

Bir umumiy mavzu ostida birlashgan bir necha mikromatnlardan tashkil topuvchi yaxlit asarga makromatn deyiladi. Masalan, Abdulla Qahhorning «O'g'ri» hikoyasida ishtirok etgan barcha mikromatnlar «o'zgarlik» umumiy mavzusi ostida birlashgan.

Matnning eng kichik birligi gap hisoblanib, ular matn tarkibida ma'lum bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi. Ular quyidagilardan iborat:

Bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi ayrim so'zlar, takroriy bo'laklar, olmoshlar, sinonimlar.

Karimjon a'lo o'qish va odobi bilan litseyda katta hurmatga ega. U jamoat ishlarida ham faol qatnashadi.

Matn tarkibida ikkinchi gap boshida kelgan *u* olmoshi birinchi gap tarkibida kelgan *Karimjon* o'rnida kelib, ikkinchi gapni birinchi gapga mazmunan bog'lab keladi. Shuning uchun ham *u* olmoshi matn qismlarini bog'lovchi, ya'ni matn hosil qiluvchi vosita sanaladi.

Mikromatnni hosil qilishda takrorlar eng muhim vositadir, chunki u ham gaplarni bog'lovchi vosita hisoblanadi, ham uslubiy bo'yoqdorlik hosil qiladi.

E'tibor bering: *Olti oykim, she'r yozmayman, yuragim zada,
Olti oykim, o'zgalarga tilayman omad.
Olti oykim, do'stlarim ham pana-panada
Iste'dodim so'nganidan qilar karomat.*

Takrorlar gap oxirida qo'llanilishi ham mumkin.

USLUBIYAT ADABIY NUTQ VA UNING USLUBLARI

Til kishilik jamiyatida fikr almashish, aloqa-aralashuvning eng asosiy vositasidir. U yozma va og'zaki nutq jarayonida o'z ijtimoiy vazifasini bajaradi. Nutqning adabiy va shevalarga xos ko'rinishlari bor.

Adabiy nutq so'z san'atkorlari – yozuvchilar, shoirlar, olimlar tomonidan ishlangan, qat'iy me'yorlarga ega bo'lgan nutq ko'rinishidir. Adabiy nutqda har bir so'z va qo'shimchaning talaffuzi, imlosi, qo'llanilishi, ma'nolari aniq me'yorlar bilan chegaralangan. Bu me'yorlarni buzish qo'pol xato sanaladi. Odatda, barcha rasmiy yozishmalar, hujjatlar, o'qitish ishlari, matbuot xabarlari adabiy nutqda amalga oshiriladi. Adabiy nutq me'yorlarini buzish nafaqat savodsizlik va madaniyatsizlik, balki o'z ona tiliga nisbatan hurmatsizlik belgisidir. Mana shu sababdan, umumta'lim maktablarida «Ona tili» asosiy o'quv fanlaridan biri sanaladi. Zeroki, bu fan adabiy nutq me'yorlarini o'rgatadi, sizda undan foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Nutq uslublari va ularning turlari. Radio, televideniye orqali taralayotgan suxandonlar nutqini har kuni eshitasiz. Gazeta-jurnallarda e'lon qilinayotgan xabarlarni o'qiysiz. Badiiy asarlarni mutolaa qilib, tilimizning badiiy-estetik quvvatidan bahramand bo'lasiz. Fizika, matematika singari fanlarni ham o'zbek tilida o'qiysiz. Shu bilan birgalikda ko'cha-ko'yda, oilada, mahallada turli yoshdagi kishilar bilan muloqotga kirishasiz.

Agar yuqorida bayon qilingan nutqiy jarayonlarga e'tibor bilan qarasangiz, ularning hammasi garchi o'zbek tilining bevosita voqealanishi bo'lsa ham, lekin ma'lum jihatlari bilan bir-biridan farqlanishining guvohi bo'lasiz.

Demak, adabiy tilning ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida qo'llaniladigan bir necha ko'rinishlari mavjud. Ana shunday ko'rinishlari nutq uslublari hisoblanadi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida qo'llaniladigan ko'rinishi nutq uslublari deyiladi.

O'zbek tilining nutq uslublarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga esa o'zbek tili uslubiyati deyiladi.

O'zbek tilining ichki tuzilishinagina o'rganish bizga bu til haqida to'la axborotni bera olmaydi, chunki til birliklaridan qachon, qayerda, qanday vaziyatda foydalana bilish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, *muhtaram*, *qimmatli*, *aziz* singari so'zlarni ma'lum shaxs bildiruvchi so'zlarga faqat rasmiy, publitsistik uslublarga qo'shib islatishingiz mumkin: *Muhtaram Solijon Soqiyevich! Qimmatli aka! Aziz opajon!* kabi. Bunday birikmalarni yoningizda siz bilan oddiy holatda jonli muloqot qilib turgan kishilarga qo'llay olmaysiz. Agar shunday birikmalarni qo'llasangiz, noqulay ahvolga tushasiz.

Adabiy nutqning muayyan sohadagi muloqot uchun moslash-tirilgan, bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanib turadigan ko'rinishlari – uslublari mavjud.

1) so'zlashuv uslubi; 2) publitsistik uslub; 3) badiiy uslub; 4) rasmiy – idoraviy uslub; 5) ilmiy uslub.

Bulardan so'zlashuv uslubi og'zaki nutqqa xos bo'lsa, qolgan uslublari esa ham og'zaki, ham yozma shakllarga ega. Masalan, ilmiy asar yoki ilmiy ma'ruza matni yozma nutqqa, ilmiy ma'ruza-zaning o'zi esa og'zaki nutqqa xosdir. Shuningdek, badiiy uslubning ham yozma va og'zaki (xalq og'zaki ijodi) ko'rinishi borligini bilasiz.

Tilimizda barcha uslublarda teng qo'llaniladigan so'zlar bo'lishi bilan birga, faqat ayrim nutq uslublari uchun xoslangan so'zlar ham mavjud. Shuning uchun so'zlar ana shu belgiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1) uslubiy betaraf soʻzlar (masalan, *soʻzlamogʻ, gapirmogʻ, uy, daftar, ovqat* va boshqalar)

2) uslubiy xoslangan soʻzlar (*mazkur, binobarin, dudoq, qaroq, nigoh, tashlamogʻ, bayonnoma, nota* va boshqalar).

Ogʻzaki soʻzlashuv uslubi. Kundalik hayotda uyda, koʻchakuyda, ish joylarida kishilarning bir-biri bilan erkin muloqotga kirishuvi soʻzlashuv uslubi orqali yuzaga chiqadi.

Oddiy soʻzlashuv uslubida soʻzlovchi nutq vaziyatidan kelib chiqib, axborot uchun eng kerakli soʻzlarnigina ishlatadi. Qolganlari nutqiy vaziyatdan bilinib turadi yoki imo-ishora va mimikalar bilan toʻldiriladi. Masalan, kinoteatr chiptaxonasidan chipta olish uchun soʻraysiz: — *Beshinchidan ikkita* (Menga beshinchi qatordan ikkita chipta bering deb oʻtirmaysiz).

Soʻzlashuv uslubining oʻzi ikki turga boʻlinadi: 1) adabiy soʻzlashuv uslubi; 2) oddiy soʻzlashuv uslubi.

Maʼlum adabiy til meʼyorlariga boʻysungan, tartibga solingan soʻzlashuv uslubiga adabiy soʻzlashuv uslubi deyiladi.

Adabiy tilning ogʻzaki shakli adabiy soʻzlashuv uslubi orqali amal qiladi. Radio eshittirishlari, televideniye koʻrsatuvlari shunday uslubda olib boriladi.

Adabiy til meʼyorlariga doimo amal qilavermaydigan erkin muloqot shakli oddiy soʻzlashuv uslubi sanaladi.

Oddiy soʻzlashuv uslubida nutqiy vositalarni tejashga intilish bilan birga, bunga teskari boʻlgan nutqiy ortiqchalikka ham yoʻl qoʻyiladi.

Oddiy soʻzlashuv uslubida gap boʻlaklarining tartibi ham ancha erkin boʻladi. Baʼzan shevaga xos soʻzlar, qoʻpol, dagʻal soʻzlar ham kuzatiladi, lekin bularni qoʻllash soʻzlovchining madaniy nutq sohibi emasligini koʻrsatadi. Shuning uchun siz oddiy soʻzlashuv nutqingizda ham oʻzingizning yuksak madaniyatingizni namoyish eting.

Publitsistik uslub. Publitsistika (lat. publika «xalq, omma») davrning eng muhim, dolzarb masalalarini oʻquvchilarga, tinglovchilarga, tomoshabinlarga gazeta-jurnal, radio, televideniye orqali yetkazish, ommani jonlantirish, kishilarning ongiga atrofda

sodir bo'layotgan voqealarni singdirish, ularning ijtimoiy qarashlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ommaviy axborot vositalarida (gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy Majlis yig'inlarida, turli xil anjumanlarda qo'llaniladigan nutq uslubi publitsistik uslub sanaladi.

Publitsistik uslub ikki xil shaklda namoyon bo'ladi: 1) yozma shakl; 2) og'zaki shakl;

Ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan bosh maqolalar, feleton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar publitsistik uslubning yozma shakliga mansubdir. Radio va televideniya chiqayotgan siyosiy sharhlovchilar, notiqlarning nutqlari esa publitsistik uslubning og'zaki shaklidir.

Publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, u muayyan ijtimoiy masalalarga faol munosabatda bo'lishlik, hozirjavoblik, ta'sirchanlik belgilarga ega. Bunday nutq uslubi ijtimoiy masalalarga harakatchanligi tufayli unda ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ko'proq qo'llaniladi. Masalan, *isyon, irqchilik, qo'poruvchilik, siyosiy tanglik, bitim* va boshqa.

Publitsistika bir qancha janrlarga ega. Har qaysi janrni o'zi, masalan, gazeta, radio, televideniya da beriladigan reportajlar uslub va uslubiy vositalari hamda o'zida berilayotgan reportaj, pamflet, feleton kabi nutqiy vositalari jihatidan farqlanadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ularning hammasi bir umumiy belgi asosida publitsistik nutqning turli ko'rinishlari sanaladi. U ham bo'lsa nutqning jamiyatga qaratilganidir.

Badiiy uslub. Badiiy asarlarni ko'p o'qigansiz. Har bir tilning butun imkoniyatlari, bor boyligi, jozibasi badiiy asarlar orqali namoyon bo'ladi. Badiiy asarlarning bayon qilish uslubi badiiy uslub hisoblanadi.

Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda adabiy tilning barcha imkoniyatlarini o'z ichiga olish bilan birga, o'zbek shevalariga, kasb-hunarga doir leksik birliklar, bugungi kundalik iste'moldan chiqib ketgan tarixiy so'zlar ham personajlar nutqi orqali ishlatila beradi.

Badiiy uslub o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Demak, badiiy uslub orqali ro'yobga chiqqan nutq ma'lum voqea-hodisa haqida axborot berish (kommunikativ vazifani bajarish)dan tashqari, o'quvchiga ta'sir qilish (ekspressiv) vazifasini ham bajaradi.

Badiiy uslub uchun obrazlilik, tasviriy ifoda vositalariga boylik xosdir.

Badiiy uslubdan boshqa barcha uslublar ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida chegaralanganidir. Badiiy uslub, ulardan farqli ravishda, inson amaliy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Shuning uchun unda ilmiy uslubning ham, publitsistik uslubning ham, so'zlashuv uslubining ham, rasmiy uslubning ham elementlari namoyon bo'laveradi.

Rasmiy-idoraviy uslub. Huquqiy qonunchilik va ish yuritish munosabatlari doirasida qo'llaniluvchi nutq uslubi **rasmiy uslub** hisoblanadi.

Rasmiy-idoraviy uslub quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof qonunchilik uslubi (qonun, farmon, fuqarolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi)

2. Idoraviy-devonxona uslubi (buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma, tarjimai hol, ishonchnoma, dalolatnoma); diplomatik uslub (nota, bayonotnoma, bitim, konvensiya va boshqalar).

Rasmiy-idoraviy uslub deyarli yozma shaklda ro'yobga chiqadi. U har qanday tasviriy vositalardan, obrazlilikdan holi bo'ladi. Bu tilning ikki vazifasi-axborot uzatish va da'vat etish, buyurish vazifasi amalga oshadi. Masalan, ma'lumotnomada, axborot berilsa, buyruqda da'vat etish, axborot o'z aksini topgan bo'ladi.

Rasmiy-idoraviy uslubga mansub har qaysi turning o'ziga xos leksik, grammatik xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning o'ziga xos tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs majhul nisbatdagi fe'llar orqali ifodalanadi (ogohlantirilsin, topshirilsin kabi). Ma'lumotnomada esa birinchi gapning kesimi gap boshida keladi.

Rasmiy-idoraviy ish qog'ozlarining sintaktik tuzilishi qat'iy qoliplarga bo'ysunadi. Masalan, «*Ushbu ma'lumotnomani ko'rsa-*

tuvchi G'. Mo'minov haqiqatan ham O'zbekiston Milliy universitetining matematika fakultetida dekan o'rinbosari lavozimida ishlaydi.

Bilib oling. Ma'lumotnoma matnida bo'lib o'tgan voqea-hodisa yoki mavjud holat haqida oddiy axborot beriladi.

Bunday matnda so'zlarning ko'chma ma'nolaridan, tilning badiiy-tasviriy vositalaridan deyarli foydalanilmaydi, voqea-hodisa oddiy va aniq bayon qilinadi.

Ijodiy-tavsifiy matn so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan ijodiy ravishda bayon etilgan voqea-hodisa, narsa yoki shaxsning tasviri yoki xabar ma'lumotning ijodiy-tavsifiy bayonidir.

Ma'lum voqea-hodisalarga, narsa va shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni badiiy-tasviriy vositalar, dalillar bilan ta'riflash, izohlash ijodiy-tavsifiy matnga xos xususiyatlardandir.

Ilmiy, publitsistik va badiiy uslublar, shuningdek, insho ham ijodiy-tavsifiy matnning ko'rinishlaridir.

Ilm-fan sohasida qo'llaniluvchi nutq uslubi ilmiy uslub hisoblanadi.

Ilmiy uslub daliliy ma'lumotnomalar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (ta'rif-qoidalarga) ega bo'lish, atamalarining keng qo'llanilishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi.

Ilmiy uslub ham o'z ichida ikki guruhga bo'linadi. 1) sof ilmiy uslub; 2) ilmiy-ommabop uslub.

Sof ilmiy uslub muayyan fan sohasidagi kishilarga nisbatangina qo'llaniladi. Shuning uchun bu uslubda fanning ma'lum sohasiga doir atamalar keng qo'llaniladi.

Ilmiy-ommabop uslubda esa fan yutuqlarini keng ommaga yetkazish maqsad qilinadi. Shuning uchun bunday uslub publitsistik uslubga yaqinroq bo'ladi. Ma'lum fan sohasiga doir atamalar qo'llanilsa ham, lekin bu atamalar xalqqa tushunarli bo'lishi uchun izohlanadi.

Sof ilmiy uslubning o'zi ham fan tarmoqlari bo'yicha bir-biridan farqlanadi. Masalan, matematika uslubi bilan tarix yoki adabiyotshunoslik bir xil emas. Tarix va adabiyotshunoslik uslubi publitsistik uslubga yaqinroq tursa, matematika fanining bayon qilish

uslubida eng yuqori darajadagi mavhumlashtirish, turli xil formulalar, shakliy ifodalar orqali ilmiy xulosalar bayon qilish kuchli bo‘ladi.

INSHO – IJODIY MEHNAT

Insho o‘quvchining ma‘lum bir mavzuni mustaqil ravishda ochib bera olish, o‘z fikrlarini yozma shaklda to‘g‘ri, ravon, savodli bayon qila olish ko‘nikma va malakalarini, shu mavzu bo‘yicha bilimlarini namoyish etuvchi ijodiy matn – kichik bir asardir. Yozuvchi va shoir, olim va muxbir o‘zi yozadigan asar, ilmiy ish, maqolaga katta mas‘uliyat bilan qaragani kabi o‘quvchi ham insho yozishdan oldin unga har tomonlama tayyorlanishi lozim. Zero, insho o‘quvchi ma‘naviyati va ma‘rifati ko‘zguvidir. Unda o‘quvchining bilimlari, his-tuyg‘ulari, fikrlarini bayon etish ko‘nikma va malakalari o‘z aksini topadi.

Inshoning har bir turi o‘z shakliy va mazmuniy xususiyatlariga ega.

Bilib oling. Insho – ijodiy mehnatning oliy ko‘rinishi, murakkab aqliy mehnat jarayonidir. U muallifdan o‘z fikrlarini zarur dalillar asosida mantiqan izchil va badiiy tarzda, grammatik va uslubiy jihatdan to‘g‘ri izhor etishni talab qiladi. Shuning uchun ma‘lum mavzuda insho yozishdan oldin shu mavzuga oid badiiy yoki hayotiy manbani, unga oid ilmiy adabiyotlarni chuqur o‘rganib chiqish, tezis (qisqa ifoda) yaratish, dalillash uchun ko‘chirmalarni yig‘ish, xomaki rejani shakllantirib olish talab qilinadi.

Didaktik maqsadlarga ko‘ra insholar ikki xil bo‘ladi: a) ta‘limiy insholar; b) sinov insholari.

Ta‘limiy insholar sinfda yoki uyda o‘quvchi tomonidan yozilib, ijodiy fikr yuritishga, mavzuni to‘g‘ri bayon qilishga qaratiladi.

Sinov insholari o‘rganilgan mavzularga doir bilimlarni, insho yozish ko‘nikma va malakalarni sinash uchun yirik mavzular tugagandan so‘ng, choraklar yoki o‘quv yili oxirida, olimpiadalarda o‘tkaziladi.

Insho turlari

Insho arabcha soʻz boʻlib, «yaratish», «bino qilish», «qurish» maʼnosini beradi. Hozirgi tilimizda bu soʻzning maʼnosi ancha torayib, asosan, oʻquvchi va talabalar tomonidan yoziladigan «ijodiy yozma ish» maʼnosida qoʻllanadi.

Insho muallifning maʼlum bir mavzu asosida oʻz fikrlarini yozma shaklda bayon qiluvchi kichik bir asardir. Inshoda muallifning soʻz qoʻllash mahorati, fikriy, tafakkuriy koʻnikmasi, bilim va dunyoqarashi, savodi namoyon boʻladi.

Insho mazmun-mohiyatiga koʻra 3 turga boʻlinadi:

1. Adabiy mavzudagi insholar.
2. Adabiy-ijodiy mavzudagi insholar.
3. Erkin mavzudagi insholar.

Adabiy mavzudagi insholarga adabiyot darsligida qayd qilingan, oʻqituvchi tomonidan tushuntirilgan mavzular asosida yoziladigan insholar kiradi.

Adabiy-ijodiy mavzulardagi insholarga adabiyot darolarida oʻtilgan maʼlumotlarga oʻquvchining ijodiy munosabati (shaxsiy fikrlari) qoʻshib ifodalanadigan insholar kiradi.

Erkin mavzulardagi insholar adabiyot fani dasturida qayd etilmagan mavzularda yoziladi. Boshqacha aytganda, oʻquvchining maʼlum bir mavzuga oid bilimlari, axloqiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashi, fikr va mulohazalarini aks ettiruvchi insholar erkin mavzudagi insholardir.

Adabiy va adabiy-ijodiy mavzulardagi insholar

Sizga birinchi sinfdan tanish boʻlgan oddiy yozma tasvirlar, rasm asosidagi hikoya, turli xil maktublar ham inshoga oʻxshaydi. Lekin ularni asl insho deb boʻlmaydi. Chunki bunday yozma ishlarda oʻquvchining mustaqilligi va ijodiyligi chegaralangan boʻladi.

Muayyan badiiy asar yoki undagi qahramonlar haqidagi insho adabiy mavzudagi inshodir. Bunday mavzudagi inshoda biror asar yoki qahramonlar taqdiri tahlil qilinadi.

Adabiy-ijodiy mavzudagi inshoda biror badiiy asar va unda ishtirok etuvchi qahramonlar taqdirini tahlil qilishda o'quvchi o'z mustaqil fikri bilan yondashadi. Ya'ni adabiy-ijodiy inshoda ijodiy fikrlashga katta e'tibor beriladi. Bu insho turining adabiy mavzudagi inshodan farqi ham ana shunda.

Erkin mavzudagi insholar

O'quvchining ma'lum bir mavzuga oid bilimlari, axloqiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashi, fikr-mulohazalarini aks ettiruvchi insholar erkin mavzudagi insholardir. Erkin mavzudagi insholarda o'quvchining bir mavzu bo'yicha turli fanlardan olgan bilimlari va uning shaxsiy taassurotlari birgalikda ifodalanadi.

Inshoning mazmuniga mos keluvchi mashhur hikmatli so'z, maqol, ibora yoki badiiy parcha epigraf deyiladi.

Epigraf, odatda, rejadan keyin, insho matnidan oldin, sahifa-niing o'ng chekkasida yoziladi. Epigraf bo'lgan matndan so'ng (so'roq yoki undov gap bo'lmasa) nuqta qo'yiladi, muallifi qavs ichida yoziladi.

Inshoda epigraf bo'lishini qat'iy talab deb tushunmaslik kerak, u tamoman ixtiyoriydir. Lekin mavzuga va ichki mazmunga hamohang keluvchi epigraf bo'lsa, inshoning badiiyligiga xizmat qiladi, insho muallifining mahoratini ko'rsatadi.

PUNKTUATSIYA. TINISH BELGILARI VA ULARNING ISHLATILISHI

Nuqta va uning qo'llanishi. Nuqtaning yozuv belgisi sifatida ishlatilishi qadimgi arab manbalariga borib taqaladi. U tinish belgisi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ishlatila boshlangan.

Nuqta o'zbek tilida, odatda, quyidagi o'rinlarda ishlatiladi.

1. His-hayajonsiz aytilgan darak, buyruq va undov gaplardan so'ng: *Milliy istiqlol sharofati bilan yangicha tafakkur va yangicha fikrlash shakllanmoqda. Farzandlarimiz doimo sog'lom bo'lsin. Oydin kecha. Bo'taboy aka Baqaqurolloqdan chiqib, Qo'shchinorga*

yuqoridan – katta yo‘ldan ketdi. Havo sof va salqin. (A. Q) Valijondan salom. (Sh. Rashidav)

Bilib oling. Ba‘zan *lekin, biroq, chunki, shuning uchun, go‘yo* bog‘lovchilar bilan birikuvchi gaplar mazmunan ma‘lum darajada mustaqil bo‘ladi va tugallangan ohang bilan aytiladi: *Qo‘lini tig‘iga uzatdi. Lekin chol bu qimmatli buyumni qo‘ldan chiqarishni istamadi.* (Oybek)

2. Atov gaplardan keyin: *Ilk bahor. Daraxtlar endi kurtak yoza boshlagan palla.*

3. *Ism, otasining ismi* (ba‘zan familiya ham) qisqartirilganda, ularning birinchi harfidan so‘ng nuqta qo‘yiladi: *M. Behbudiy, A. Fitrat, A. Cho‘lpon kabi ijodkorlarning nomi hamisha barhayotdir.*

4. *Nashriyot ishlarida, lug‘at va ma‘lumotnomalarda shartli ravishda qisqartirilgan ayrim so‘zlarning birinchi harfi yoki bo‘g‘inidan so‘ng nuqta qo‘yiladi: va sh. k. (va shu kabilar); s. t. (so‘zlashuv tilida); G‘.G‘. (G‘afur G‘ulom); Nav. (Navoiy); Toshk. (Toshkent)*

5. *Mantiqan biri ikkinchisiga bog‘lanmagan qo‘shma gaplarda ham nuqta ishlatiladi. Bunday hollarda ikkinchi gap ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun bog‘lovchilari bilan boshlanishi mumkin: Bobo dehqon yerga baraka urug‘ini ekish bilan band. Chunki dalalarda ish qizg‘in.*

6. *Nuqta ba‘zi bir hollarda yil, oy, kunni ifodalovchi raqamlardan so‘ng ham qo‘yilishi kuzatiladi: 21.02.2006.*

7. *1-bob yoki 1,2,3 ko‘rinishidagi arab raqamlaridan so‘ng ham nuqta ishlatilishi mumkin.*

8. *Hisob-kitob ishlarida nuqta belgisidan ko‘paytiruv alomati sifatida ham foydalaniladi: $2 \cdot 2 = 4$ (ikki karra ikki to‘rt).*

9. *Birinchi qismida nuqta, ko‘p nuqta, undov yoki so‘roq belgisi bo‘lgan ko‘chirma gap o‘rtasida kelgan muallif gapidan so‘ng: «Muhr qo‘ldan kelsa... – dedi u. Mana ketmon, Ernazarning zvenosiga bor desa, nima qilaman?» a) – Yo‘q: har so‘zdan hurka bermang unday, – dedi Sayramov. – Qalovini bilsangiz, qor yonarmish. Ishning ko‘zini bil – maslahat berdi u. – Dala ham obod, choyxona ham... (Oybek) «Pechat qo‘ldan ketsa. – dedi u.*

– *Mana ketmon, Ernazarning zvenosiga bor desa, nima qilaman?*
(I.Rahimov)

Bilib oling: Sarlavhalardan so‘ng (darak gap bo‘lsa) nuqta qo‘yilmaydi.

Vergul va uning qo‘llanilishi. Vergul tinish belgisi sifatida G‘arbiy Yevropada XV asrdan boshlab ishlatila boshlangan, o‘zbekcha matnlarda XX asr boshlaridan boshlab uchraydi. Undan quyidagi o‘rinlarda foydalaniladi:

1. Uyushuq bo‘laklar orasida: a) Bog‘lovchisiz birikkan uyushiq bo‘laklar orasida: *Andijon, Namangan, Qo‘qon, Marg‘ilon – O‘zbekning chamani, bog‘-u bo‘stoni.* (G‘.G‘ulom) b) Takrorlanuvchi bog‘lovchilar bilan birikkan uyushiq bo‘laklar orasida: *Saodat goh men bilan, goh atlas bilan mashg‘ul, boyagi uyalib turishini bir yoqqa yig‘ishtirib qo‘ygan edi.* (A.Qodiriy) d) Zidlovchi bog‘lovchilar yordami bilan birikkan uyushiq bo‘laklar orasida: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.* (P.Qodirov)

2. Undalmalar vergul bilan ajratiladi: *Uka, o‘qishning erta-kechi bo‘lmaydi. Men sizni, oyijon, juda yaxshi ko‘raman. Salom sizga, purviqor tog‘lar!*

3. Kirish so‘z, kirish birikmalar va tuzilish tomonidan murakkab bo‘lmagan kirish gaplarni ajratish uchun: a) *Modomiki, haqingizda shu qabilda so‘z yurar ekan, albatta behuda bo‘lmasa kerak deb o‘ylayman.* (Oybek) b) «*Ko‘nglingizga kelmasin-ku, izvoshiga eshak qo‘shib bo‘lmaydi*». (A.Qahhor) *Shubhasiz, Vatanimiz jahonning rivojlangan mamtakatlari qatoridan o‘rin olajak. Forobiyning yozishicha, inson jamiyatda o‘zaro munosabat-larda voyaga yetadi.*

4. Tasdiq, ta‘kid, inkor va shu kabi ma‘nolarni bildiruvchi *ha, yo‘q, rahmat, xo‘sh, qani, xayr, ofarin, salom* kabi so‘z-gaplardan keyin kelgan bo‘laklarni ulardan ajratish uchun ham vergul qo‘yiladi: *Ha, hushyor bo‘lish har bir fuqaroning Vatan oldidagi muqaddas burchidir. Xayr, biz jo‘nab ketyapmiz. Xo‘sh, xalq uchun siz nima ish qildingiz? Bu haqda o‘ylab ko‘rdingizmi?*

5. Ajratilgan bo‘laklar orasida ham vergul qo‘yiladi: *Onaga, eng ulug‘ zotga, ehtirom chinakam insoniylik sanaladi. O‘zbekis-*

tonda, jahonga yuz tutgan obod va ozod mamlakatda, demokratiya kundan kunga barqarorlashib bormoqda.

6. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarni tashkil qilgan sodda gaplar orasiga vergul qo'yiladi: *Do'sting mingta bo'lsa ham oz, dushmaning bitta bo'lsa ham ko'p. Yurgan — daryo, o'tirgan — bo'ya.*

7. Bog'langan qo'shma gaplarda ham vergul ishlatiladi: *Bilimli va tadbirkor bo'ling, lekin bu xislatlaringiz sizni xudbinlikka sira yetaklamasin. Yo biz boraylik, yo siz keling.*

8. Undov so'zlar his-hayajon bilan aytilmasa, ulardan so'ng vergul qo'yiladi:

Ey, menga bir minutga qarab qo'ying.

O, yoshlik! Sening qadringni yoshi qaytganlar bilar.

9. Ko'chirma gap darak, buyruq gap bo'lsa, undan so'ng vergul qo'yiladi:

«Inson qalbi javohirlardek toza, pok bo'lmog'i lozim», — deb aytdan edi Abu Rayhon Beruniy.

So'roq belgisi va uning qo'llanilishi. So'roq belgisining kelib chiqishini lotincha *Questio* — so'roq so'ziga olib borib taqaydilar. So'roq ma'nosida mazkur so'zning birinchi harfi **Q** ishlatila boshlagan, keyinchalik uning shakli hozirgi holatga (?) kelib qolgan. Bu belgi o'zbekcha matnlarda 1885-yildan boshlab uchrab, 1900-yildan so'ng muntazam ishlatila boshlangan.

So'roq belgisi quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. So'roq gaplarning oxirida: Yomonlikning jazosiz qolmasligini bilasizmi? *Navoiyning tilshunoslikka bag'ishlangan qanday asari bor? Vazifani bajarib bo'ldim. Vazifani bajarib bo'ldim?*

2. *Kim, nima, qanday, qanaqa, qaysi* kabi so'roq olmoshlaridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi. *Rang-tusni bildiruvchi sifatlar qanday? qanaqa? qaysi? so'roqlariga javob bo'ladi.*

3. Gap yoki matn ichidagi birorta so'z yoki jumla mujmal, noaniq, tushunarsiz bo'lsa, undan so'ng qavs ichiga so'roq belgisi qo'yiladi. Shuningdek, «o'yla!» «top!» ma'nolarida ham so'roq belgisi ishlatiladi. — *Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» qissasida (?) (Bu yerda qissa emas, roman) o'zbek xalqining yaqin o'tmishi haqida hikoya qilinadi. 5x5=? (matematikada)*

4. Ko‘pincha so‘roq gaplar birdan ortiq bo‘lib keladi. Bu holatda so‘roq belgisining qo‘yilishi quyidagicha:

a) so‘roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har qaysi so‘roq gap mazmuniga ko‘ra mustaqil bo‘lsa, har biridan so‘ng so‘roq belgisi qo‘yiladi: *Komila so‘zida davom etdi: «Ha, Jamol akam qanday? Toshkentdami?»;*

b) agar so‘roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so‘roq belgisi eng so‘nggi so‘roq gapdan keyin qo‘yiladi: — *Tag‘in mehmon boshlab keldingmi? Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini yetaklab kelyapsanmi?*

Bilib oling. Ba‘zi so‘roq gap shaklidagi jumladan so‘ng kelgan sodda gap so‘roq gapdan anglashilgan mazmunga umumiy izoh beradi. Bu turdagi so‘roq gaplar bilan so‘nggi sodda gap orasida ba‘zan vergul, ko‘pincha tire qo‘yiladi:

d) so‘z yoki iboraga muallifning shaxsiy munosabatlarini bildirish: *Ovqatga tajavvuz (?) qilingandan so‘ng, mehmonlar qo‘llarini dasturxonga (!) artdilar.*

Undov belgisi va uning ishlatilishi. Undov belgisi o‘zbek tiliga rus tilidan o‘tgan. Mutaxassislarning fikricha, u lotincha «lo» undov so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, unga nuqta (.) ning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan.

Undov belgisi quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplardan so‘ng undov belgisi qo‘yiladi: *Oqpodsho yerdan bir qism tuproq oladi. — Ana tuproq, mana tuproq! — deydi. — Bo‘rsildoq tuproq, mag‘izdor tuproq, hosildor tuproq. Tuproqmisan-tuproq! (Tog‘ay Murod). «Professor Nazarov! Mana u qanday odam ekan!» (A.Muxtor). Unsin uchun, bechora qiz uchun, bu qanday falokat, bu qanday mudhish, motam! (Oybek)*

2. Buyurish, yalinish, istak, xohish va shu kabi ma‘nolarni ifodalovchi gaplarning oxirida ham undov belgisi ishlatiladi. *Siz ham oyoqni ishlating! — deb buyurdi. Suv ostida o‘pqonlar ko‘p, Tortib ketmasin! Fido bo‘lsin sen uchun, jon-tanim onam. (A.Po‘lat) Jamila, tur o‘rningdan, yalinma bu itlarga, bo‘lmasa, la‘nat deyman senday vafodor xotinga! (Hamza)*

3. Soʻz boshida kelib, kuchli his-hayajon bilan aytilgan undalmalardan soʻng undov qoʻyiladi. *Ey, arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan oʻt, mening qoʻlimni tut, belimni bogʻla, muqaddas fotingni ber! Seni unutilmas, aslo, Ey Oʻrta Osiyo!!! (V.Inberg) Yoʻq, yoʻq! Bu ogʻir ishni boʻynimga ololmayman!*

4. *Ha, yoʻq, xoʻp, uzr, mayli, xayr, salom* kabi soʻz-gaplar hayajon bilan aytilsa, ulardan soʻng undov belgisi qoʻyiladi. *Balli-balli! – dedi Rahim va Sharifga qarab sim qoqdi. Yoʻq! Borolmayman, – dedi qayrilib.*

5. Matn ichida alohida taʼkidlangan, ajratib koʻrsatilgan soʻzlardan keyin qavs ichida undov belgisi berilishi mumkin. «*Boburnoma*»da *tarix, etnografiya, til, adabiyot, geografiya, biologiya, botanika, hatto tabobatga (?) oid qimmatli maʼlumotlarni uchratish mumkin.*

6. Aytilishi lozim boʻlgan fikr oʻta kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket uchta undov belgisi qoʻyiladi. *Charos kafti bilan yuzini toʻsgancha oʻzini orqaga tashladi. -A-a-a!!! – dedi chinqirib. – Chiqar buni jallod!!! Jallodlar harakatlandilar. – Xanjarimiz qonsiragʻon!*

7. His-hayajon bilan aytilgan soʻroq, shuningdek, ritorik soʻroq gaplardan soʻng ham undov belgisi qoʻyiladi. *Kimdir seni kutsa, kimnidir sen ham sogʻinsang, qanday baxt bu!*

Qavs va uning qoʻllanilishi. Qavs oʻzbek yozuvida XIX asrning oxirgi choragidan boshlab ishlatila boshlagan. Dastlab, 1873- yilda «Turkiston viloyati» gazetasida ishlatilgan.

U quyidagi oʻrinlarda ishlatiladi:

1. Kirish gaplarda: *Oʻzbekiston paxta ishlab chiqarish boʻyicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanib, (Xitoy, AQSh, Hindiston va Pokistondan keyin beshinchi oʻrinda turadi) eksport boʻyicha AQShdan soʻng ikkinchi oʻrinda turadi. Qirgʻiz Oʻroz belbogʻiga mahkam chandib tugilgan bittagina soʻlkovoyni (kim biladi, buni qachonlardan beri saqlab keladi) chiqardi. (Oybek)*

2. Remarkalarda: *Xon (yolgʻiz) – Shu tiriklikdan-da bezdirdilar meni (Turib yuradur). Bir dushmanimning qoni quramoyin yana bittasi chiqib qoladur. (A Fitrat) Rohila (soxta kulib): Buni qarang, unashtirishni toʻy deb yuborsa-ya! (A Qahhor)*

3. Olingan misollar yoki gaplar manbaida: *Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidur (Abdulla Avloniy) Jannat onalar oyog'i ostidadur (hadisidan)*. «Qasosli dunyo» («Avlodlar dovoni» romanidan).

4. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralar qavsga olinadi: *Viktor (Lizaning ukasi) ishchi yoshlar maktabida, kichkina Liza bilan Karomat (bunisi Salomat xolaning qizi) ikkinchi smenada o'qishadi. (A. Muxtor) Ro'za hayiti (Iyd va Fitr) va Qurbon hayiti (Iyd al Adha)ning birinchi kuni O'zbekiston Respublikasi hududida dam olish kuni deb belgilangan. Demokratiya yunoncha so'z bo'lib, tarjimada xalq hokimiyati (demos – xalq, kratos – hokimiyat) ma'nosini bildiradi.*

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz pedagogik ta'lim konsepsiyasi (loyiha). – «Ma'rifat» gazetasi, 1993-yil 8-sentabr.

Bilib oling. Qavsga olingan kirish so'z va iboralardan oldingi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyinga ko'chiriladi: *Erkaklarning biri – markaziy gazetaning muxbiri, ikkinchisi – injener (Mavlonbekov uni Feodor Makarovich der edi); qiz esa Moskvada institutni bitirib, hozir shu injenerning qo'lida tajriba ko'rib yurgan ekan. (A. Qahhor)*

5. Qisqartirilgan ism, familiyalar yoki taxalluslarda: *1992-yil sentabrda O'zbekiston Parlamenti Yevropada Xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YXHT). Adabiyot-atomdan kuchli (A. Qahhor).*

6. Shaxs, joy, asar, hodisa va shu kabilarning ikki xil varianti (hozirgi va ko'hna yoki aksincha) berilsa, ulardan biri qavsga olinadi. «*Qutadg'u bilik*» («*Baxt keltiruvchi bitim*»). *Shuhrat (G'ulom Aminjonovich Olimov) atoqli o'zbek yozuvchilaridan biridir.*

Bilib oling. Qavsdan matematika fanida ham keng foydalaniladi.

7. () ko'rinishidagi qavsdan foydalanish hollari ham ko'p uchraydi. Masalan, *shah(a)ri, o'r(i)ni, sing(i)lisi so'zlaridagi «i» qoidaga ko'ra tushiriladi kabi.*

Ko'p nuqta va uning ishlatilish o'rinlari. Ko'p nuqta XIX asrning II yarmidan boshlab o'zbekcha matnlarda ishlatila boshlangan. 1876-yildan e'tiboran «Turkiston viloyatining gazetida» muntazam qo'llangan.

Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Mazmunan tugallanmay qolgan gaplar oxirida: *To'ra biroz o'ylab turgach, podshoning devordagi suratini, so'ngra o'zining yelkasidagi pogonini ko'rsatdi. — Mana shu imperiya... Miryoqub hech narsa anglamadi. (A.Cho'lpon). «Bilmayman degan edingiz. Yana shuni aytdingizki...», shu payt ad'yutant kirib, polkovnikka bir qog'oz uzatdi. (A.Qahhor) «Agar sevsang...» — «Agar chindan ham sevsang», — dedi yigit uning so'zini bo'lib. (Gazetadan) «U mening kasalimni boqdi; kechalari uxlamay chiqdi... Sen, sen ham, malagim... Na ta'na, na gumon... Ana shularning hammasi men uchun, bir men uchunmi-ya...» (Turgenev)*

2. So'zlovchining cheksiz his-hayajonini, beqiyos tabiat manzaralarini ifodalash uchun: *Do'xtir ayol og'iz berkitib piq-piq yig'ladi. Uydagi ishlarning hammasini o'zi qilsa, o'zi tartibga solib, o'zi bezasa... (A.Muxtor) Men... men O'zbekistonda besh-olti yil ishlab edim, — deya yig'ladi. — Bechora xalq-a, bechora xalq-a... (T.Murod). Qish... Butun atrof oppoq libosda.*

3. Matn (jumla) qisqartirilsa:

— *Anovi kuni menga bir oyat aytib edingiz?*

— *Xo'sh, xo'sh?*

— *Ilkimdin kelguncha... — deb boshlanar edi.*

— *Ha-ha, bo'tam, lekin bu oyat emas, hazrat Navoiyning hikmatlaridir (X.To'xtaboyev).*

4. Fikr bo'lib-bo'lib ifoda qilinsa yoki duduqlanib aytilsa: *Turkistonda birinchi m... m... m... artaba tea... t... t... tr, dedi-da fikrga toldi.*

5. Suhbatdoshining gapi javobsiz qoldirilsa:

— *Manavi dub eshiklaringizni yelkamda tashib kelganman. Tushudingizmi?*

— ...

— *Tushudingizmi, deyapman? (X.Sultonov).*

6. Tushirib qoldirilgan harf, so'z yoki boshqalar o'rnida: Nuqtalar o'rniga kerakli harfni qo'yib ko'chirib yozing. *Xayri...ox, a...loq, ...abar, ...Yudaxin familiyali bir rus bo'lishiga qaramay, hamma usta-mardikorlar bilan... o'zbek tilida so'rashib chiqdi (Asli:*

Yodimda, shiypon tagiga g'isht terilayotganda Yudaxin familiyasi bir rus kishi dadamni so'rab keldi va rus bo'lishiga qaramay, hamma usta-mardikorlar bilan «horma, bor bo'l» qilib o'zbek tilida so'rashib (H. Qodiriy, «Otam haqida», Toshkent, 1984-y.)

Tire va uning qo'llanilishi. Tireni yozuvga rus yozuvchisi N.M.Karamzin (XVIII asr) kiritgan. U o'zbek yozuvida XIX asrning 70-yillaridan boshlab ishlatila boshlangan.

Tire quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va ot kesim orasiga: *Aziz vatandoshim, bu — sening imzong. Yurgan — daryo, o'tirgan — bo'yra. Aziz vatandoshim, bu — sening imzong. (G'.G'ulom) «Hamma sizning tarafingizda, chunki mana buni bajaruvchi -- siz. (A.Muxtor) Ikki karra ikki — to'rt.*

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: *Suv, yer, gaz — bular hayot bahoriga go'zallik va yangi nash'a bag'ishlovchi kuchlar edi.*

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasiga: *Men — Valiyev Mahmud, 1954-yilda Toshkentda tug'ilganman. «Ularning hammasi xoh yosh, xoh qari — firibgar, zolim. (Oybek).*

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: *Aliyevlar — ular butun bir armiyani tashkil qiladilar — fandan oladilar ham, fanni boyitadilar ham.*

5. Muallif gap bilan ko'chirma gap orasida: *«Nega buncha kech qolding, Manzura?» — dedi Aziz mehribon tovush bilan.*

6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda:

a) — *Boltaboy akam qayoqqa ketdilar?*

— *Stansiyaga.*

— *Qachon keladilar?*

— *Sementni tushirib bo'lib keladilar-da.*

— *Sementlik to'g'on bo'lar ekan-da!*

— *Bo'lmasa bahorgi toshqinda hamma yoqni suv olib ketmaydimi? (A.Qahhor)*

b) *«Hurmatli og'alar, sizlardan ijozat bo'lsa, so'zlayin». — «So'zla!» «Yoki yurtning hammasini to'playmizmi?» — «Gapira ber, hammamiz shu yerdamiz (Ertakdan)*

7. Kutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin: «*Men darrov idoraga yugurdim — yo‘qsiz*». «*Men unga tikilib o‘tiranman-da, rohat qilaman — faqat shu*». (Gazetadan)

8. Zid ma‘noli bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar orasida: *Jismimiz yo‘qolur — o‘chmas nomimiz*.

9. Ma‘lumot mazmunidagi asosiy gapdan so‘ng tartib bilan sanalgan har bir gap boshida: — «*Amir Temur*» ordeni; — «*Buyuk xizmatlari uchun*» ordeni. 1996 -yil 26-aprelda ta‘sis etildi.

10. Ayrim so‘z yoki gaplar izohlansa, ularning o‘rtasida: *Veksel — qimmatbaho qog‘oz, qarz hujjati, pul qarz olganlik haqidagi tilxat*.

11. Tenglik, taqqoslash va hokazo ma‘nolarni bildiruvchi so‘zlar orasida: *Toshkent — Andijon «Oltin vodi» poyezdi 6-yo‘lga kelib to‘xtadi*.

12. Nashr, kitobot ishlarida: *X.Sultonov. Onamning yurti: Qissa va hikoyalar — T: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1987. —256 bet*.

Bilib oling. Hisob-kitob bilan bog‘liq fanlarda -(tire) ayirish (minus) belgisini bildiradi: $30-7 = 23$; *Bugun Toshkentda -3° sovuq bo‘ladi*.

Qo‘sh tirnoq va uning ishlatilish o‘rinlari. Qo‘sh tirnoqni tilshunoslikka rus olimi prof. A.A.Barsov kiritgan. Tinish belgisi sifatida o‘zbek yozuvida u XIX asrning 80-yillaridan boshlab uchraydi. Qo‘sh tirnoq quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Ko‘chirma gap qo‘sh tirnoqqa olinadi: «*Apil-tapil qilingan ishning umri qisqa*», — *degan edi Sa‘diy Sheroziy*.

2. Sitatalar qo‘sh tirnoq ichida yoziladi: *Buyuk yozuvchimiz A.Qahhorning quyidagi gaplari hali hanuz o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q: «Yozuvchi adabiyotga ikki xil kiradi; birinchi asari bilan yashnab, birinchi asari bilan tutab kiradi...»*

3. Ko‘chma ma‘noda qo‘llangan so‘zlar, ishlatilishi odat tusiga kirmagan, eskirgan yoki yangi qo‘llanayotgan, kesatiq, piching, do‘q-po‘pisa va shu kabi ma‘nolarni bildiruvchi leksik birliklar qo‘sh tirnoq ichida yoziladi: *...oradan yana bir necha oy o‘tib, uchinchi marta sud bo‘lgan. Bu safar Botirovning «jinoyati» o‘n bir yillik qamoq bilan «taqdirlandi»*.

4. Badiiy asarlar, gazeta, jurnal, musiqa asarlari, spektakl va kartina nomlari qo'shtirnoq ichida yoziladi: «*Lison ut-tayr*» asari haqida suhbatlashdik, «*Ma'rifat*» gazetasi, «*Sohibqiron*» dramasi.

5. Korxonalar, muassasa, tashkilot, zavod, fabrika, mehmonxona, kema nomlari qo'shtirnoq ichida yoziladi: «*Kamolot ijtimoiy harakati*», «*Diyor*» savdo uyi.

6. Transport (mashina, samolot, avtobus va sh.k.)larning markasini bildirgan so'zlar, o'simliklarning turini, mahsulotlarning nomini ifodalovchi leksik birliklar qo'shtirnoq ichida yoziladi: «*Neksiya*» rusumli yengil mashina, «*Otayo'l*» mikroavtobusi, «*Kibo*» oyoq kiyimi.

7. Ayrim orden va medallar, faxriy unvonlar nomi qo'shtirnoq ichida beriladi: «*El-yurt hurmati*» ordeni 1998-yil 28-avgustda ta'xis etildi.

8. Qonun, farmon, buyruqlarning nomi, ayrim bandlari qo'shtirnoq ichida beriladi: 1995-yilning 6-may kuni «*Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida Qonun chiqdi*».

9. Sinflarning tartibini bildiruvchi harflar, baho ballari ham qo'shtirnoq ichida yoziladi: *XI «A» sinf «Quvnoqlar va zukkolar» bahsida g'olib chiqdi*.

Ikki nuqta va uning ishlatilish o'rinlari. Ikki nuqta o'zbek tilshunosligida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridan e'tiboran ishlatila boshlangan. U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Shaklan tugallangan, lekin mazmunan keyingisi birinchi-sining uzviy davomi sanalgan bog'lovchisiz qo'shma gaplardan so'ng: *Oltmishga kirib bildim: umrim bekorga o'tmabdi*.

2. Muallif gapi ko'chirma gapdan oldin kelganda, undan so'ng: *Bundan so'ng qutidor tanchada o'tiruvchi Oftoboyim va Kumushga qichqirdi: — Sir ochildi! Adam birdan samovarchiga buyruq berdi: Musavoyga joy solib ber, yumshoq yosti qo'y. (Oybek)*

3. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan keyin: *O'zbekiston Respublikasining Davlat ramzlari; davlat bayrog'i, Davlat gerbi va Davlat madhiyasidir. Xolmurodning do'stlari: Ergash, Jo'ra va Omontoy ham birin-ketin qaytib kelishdi. (Gazetadan)*

Bilib oling. Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, ammo ohang va mazmuniga ko'ra uyushiq bo'laklardan oldin ikki nuqta qo'yila beradi, bu hol ish qog'ozlarida va ilmiy asarlarda ko'proq uchraydi. Masalan: *Majlisga qatnashdilar: Sobir Erkinov, Shokir Otaqulov, Abdulla Saidov.*

4. Reja, mavzu, qaror qilindi kabi so'zlardan so'ng: *Mavzu: «Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni.*

5. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: a) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: *Men bu yil dehqonchilikdan hech narsa ololmadim: kuzgi bug'doyning boshhoqlari kuyib, qovjirab ketdi.*

b) Bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: *Xo'ja G'iyosiddin Hirotdagi ba'zi mashhur zotlarni go'zal taqlid qildi: o'tirganlar o'rinaridan qo'zg'olmay qoldilar.*

d) Agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: *Qosim mirob aytardi: agar qo'rqmasang eng odamxo'r daryo hech nima qilolmaydi — suvning o'zi qirg'oqqa chiqarib qo'yadi.*

6. Sport musobaqalarida raqiblar o'rtasidagi hisobni ifodalash uchun olingan ochkolar yoki kiritilgan gollarning nisbatini belgilash uchun: *«Navro'z» (Andijon) va «Paxtakor» (Toshkent) komandalari o'rtasidagi o'yin durrang natija bilan tugadi — 2:2.*

Bilib oling. Hisob-kitob ishlarida ikki nuqta:bo'luv alomati sanaladi: *100:2=50.*

Nuqtali vergul va uning ishlatilish o'rinlari. Nuqtali vergul o'zbek yozuvida 1885-yildan boshlab uchraydi. U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatdan tugal fikrni anglatib, bir-biriga yaqin bo'lmagan hollarda: *Zunnunxo'ja Siddiqjonning tarafini olgan bo'lib kampirga qarab kovush otdi; Siddiqjonga nimadir demoqchi bo'lib og'iz ochgan qizini bir tarsaki urdi; so'ngra Siddiqjondan o'pkalab mayin tovush bilan gap boshladi.*

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibiga kirgan sodda gaplardagi voqealar bir-biriga qiyoslanganda: *Ish kuchini yelga berma, yerga ber; jamg'armani selga berma, elga ber!*

3. Uyushiq bo‘laklar guruhlanib, o‘zaro vergullar yordamida bir-biridan ajratilganda, har bir guruhni anglatuvchi so‘zdan keyin: *Gerb rangli tasvirda bo‘lib, Humo qushi kumush rangda; quyosh, boshloqlar, paxta chanog‘i va «O‘zbekiston» degan yozuv tillarangda; g‘o‘za shoxlari va barglari, vodiylar yashil rangda; tog‘lar havorangda; chanoqdagi paxta, daryolar, yarim oy va yulduz oq rangda O‘zbekiston Respublikasining Davlat bayrog‘i tasvirlangan lenta to‘rt xil rangda beriladi.*

4. Reja, qaror, farmon, buyruq, qonun va shu kabilarning oxirgi bandidan tashqari har bir bandi oxirida:

Otabek timsoliga tavsif:

a) *Otabek – o‘qimishli, o‘z davrining yetuk kishisi;*

b) *Otabek – mard va jasur yigit;*

c) *Otabek – o‘z ahdiga sodiq, vafoli yor.*

5. O‘z ichida vergul bo‘lgan yoyliq uyushiq bo‘laklar orasida:

a) *Mehnat, ijod, odam sharafi;*

Dil yonig‘i, hayot quvonchi –

Hammasining asli, manbai –

Sen, Vatanim – tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

b) *Qo‘nanboy yonida bir gala xushomadgo‘ylari; Irg‘iz-boylardan Moybosar, Jaqib, Iziquttilardek qarindoshlari, bu kunlarda Qo‘nanboy tarafdori bo‘lib yurgan Juontayoq, Qombotir, To‘pay, To‘rg‘ay ellarining oqsoqol-qorasoqollari bor. (M.Avezov)*

6. O‘z ichida verguli bo‘lgan, mazmunan ma‘lum darajada mustaqillikka ega bo‘lgan sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o‘z ichiga olgan qo‘shma gaplarda: a) *Zunnunxo‘ja Siddiqjonning tarafini olgan bo‘lib, kampirga qarab kavush otdi; Siddiqjonga nimadir demoqchi bo‘lib og‘iz ochgan qizini bir tarsaki urdi, so‘ngra Siddiqjondan o‘pkalab mayin tovush bilan gap boshladi. (A.Qahhor)* b) *Izchil qozoq bir-ikki qum tepalikning bu yonidan u yog‘iga, u yog‘idan – bu yog‘iga o‘tdi, ammo izdan nishon yo‘q edi; eski izlar nari tursin, hatto qozoq o‘z izini ham topolmas edi; bir bosilgan qadam o‘rni, suvga bosilgandek, oyoq ko‘tarilgan hamon ko‘milar edi. (S.Ayniy)*

Tinish belgilarining qo‘shaloq holda ishlatilish o‘rinlari. O‘zbek yozuvida uslubiy aniqlik, ravonlik hamda turli xil leksik-grammatik ma‘nolarni ifodalash tinish belgilarini qo‘sh qo‘llash hollari ham uchrab turadi. Ular qo‘llanishidagi asosiy o‘rinlar quyidagilardan iborat:

1. His-hayajon bilan aytilgan so‘roq gaplar oxirida so‘roq va undov belgilari ketma-ket qo‘yiladi. – *Axir, ablah, – derdi Yunus, – birovning uyiga oyog‘ingni artmasdan kirgani ibo qilasan, nega havoni bulg‘atgani ibo qilmaysan?!*

2. So‘roq va undov gaplar kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket ikkita yoki uchta bir xil belgi qo‘yilishi mumkin: *...inson qonlari «Jaholat!! Jaholat!!» deb oqmoqda edi!.. Ey, purviqor tog‘lar! Nega jimsizlar, nega!!!*

3. So‘roq va undov mazmunini bildirgan gaplarda fikr tugallanmay qolsa, mazkur belgilardan so‘ng uch nuqta qo‘yiladi: *«Ertaga! – deya xotirjam dilidan o‘tkazdi va birdan to‘xtadi. – Xo‘sh, ertaga nima bo‘ladi?..»*

4. Muallif gapi va ko‘chirma gaplar o‘rtasida tinish belgilari ketma-ket ishlatilishi mumkin: *«Adabiyot hunar, uni kasbga aylantirib olgan yozuvchi olmaga tushgan qurtdan farq qilmaydi», – deb yozgan edi A.Qahhor.*

Murakkab mazmun ifodalangan gaplarda undov belgisi bilan so‘roq belgisi, undov belgisi ko‘p nuqta va so‘roq belgisi bilan ko‘p nuqta ko‘pincha birikkan holda keladi.

5. Undov va so‘roq birikkan holda (!?) – aslida so‘roq mazmunidagi gap bo‘lib, so‘roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli bo‘lgan notiqlik (ritorik) gaplardan so‘ng qo‘yiladi: *Qani bu yerda insof, qani bu yerda adolat degan narsa!?* (Hamza)

6. So‘roq va undov belgisi birikkan holda (!?) – kuchli his-hayajon, taajjub bilan aytilgan ritorik so‘roq gaplardan so‘ng qo‘yiladi: *Jamiki kambag‘al xalq qo‘lini qo‘lga berib, yaktan bo‘lib tursa, kimning haddi bor mardikor olishga!?* (Oybek)

7. Undov belgisi va ko‘p nuqta birikkan holda (!...) mazmunan tugallanmagan hamda kuchli his-hayajon ifodalangan o‘rinlarda qo‘llanadi: *Uyatni bilasizmi!..* (A.Qahhor).

8. So‘roq belgisi va ko‘p nuqta birikkan holda (?...) mazmunan tugullanmagan so‘roq gaplardan so‘ng ishlatiladi: *Ayb kimda?.. Ayb nimada? Yoki yer yomonmi?... (Uyg‘un); b) «Bu ablah ana shu noma‘lum odamga Qambar bilan Anton haqida gapirdi». — «A?... Qambar bilan Anton haqida?...» (Yashin)*

TILSHUNOS OLIMLAR HAQIDA QISQACHA MA'LUMOT

Mazluma Asqarova(III kurs 142-bet)

O'zbek tilining ravnaqi uchun munosib hissa qo'shgan olimlardan biri filologiya fanlari doktori, professor Mazluma Asqarovadir.

Olima turli yillarda yaratgan «Ravishdosh», «Qo'shma gap sintaksisi», «Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shma gaplar»(akademik G'. Abdurahmonov bilan hamkorlikda) kabi darsliklar hozirgi kungacha oliy o'quv yurtlari uchun asosiy manba vazifasini o'tab kelmoqda.

Professor Mazluma Asqarova hammuallifligida yozilgan IV, V, VI, VII, VIII sinflarining «Ona tili» darsliklari to'hanuz o'zining ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Bir so'z bilan aytganimizda, professor Mazluma Asqarova Respublikamiz xalq ta'limi tizimining barcha bo'g'inlarida ona tili fani o'qitilishini tubdan yaxshilash, yangi, zamonaviy kadrlarni tarbiyalab-yetishtirish ishlariga bosh-qosh bo'lmoqda.

G'ani Abdurahmonov (III kurs 94-bet)

O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, O'zbekiston Respublikasi fan arbobi G'anijon Abdurahmonov o'zining butun ongli faoliyatini o'zbek tilshunosligining ravnaqi uchun sarfladi.

1951-yili «O'zbek tilida sifatlar substantivatsiyasi» mavzusi bo'yicha nomzodlik, 1960-yili «O'zbek tilida qo'shma gap sintaksisi asoslari» mavzusi bo'yicha doktorlik ishlarini himoya qildi.

G'anijon Abdurahmonov oliy va o'rta maktablarda til ta'limini o'qitish borasida samarali mehnat qildi.

Uning oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti talabalari uchun yozilgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili, II qism, Sintaksis», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» (professor Sh. Shukurov bilan hamkorlikda), «Qadimgi turkiy til»(akademik A.Rustamov bilan hamkorlikda), o'rta maktablar uchun yaratilgan «Ona tili» darsliklari hamon o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Iristoy Qo'chqortoyev(1936-2001) (II kurs 42-bet)

Filologiya fanlari doktori (1979), professor(1982), O'zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi(2000) Iristoy Qo'chqotoyev o'zbek tilining leksikologiyasi, uslubiyoti, tilning umumiy-nazariy masalalari bilan bog'liq bir qator asarlarning muallifi. Ular orasida «Ferdinand de Sossyurning lingvistik konsepsiyasi»(1976) «So'z ma'nosi va valentligi»(1977) kabi kitoblari tilshunoslikning nazariy muammolarini yoritishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, u oliy maktablarda til bilimini o'qitishni takomillashtirish bo'yicha ham ulkan ishlarni amalga oshirdi. Xususan, oliy o'quv yurtlarining o'zbek filologiyasi fakultetlari talabalari uchun yozilgan «Badiiy nutq stilistikasi»(1975), «Turkiy filologiyaga kirish»(1976), «Tilshunoslikka kirish»(1976), «Umumiy tilshunoslik», «Lingvistik ta'limot tarixi»(1980) kabi o'quv qo'llanmalari tilshunoslik nazariyasi va turkiyshunoslikni yuqori pog'onaga ko'tarishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Rahmatullayev Shavkat Ubaydullayevich(1926) (II kurs 107-bet)

Filologiya fanlari doktori, professor Shavkat Rahmatullayev o'zbek tili leksikologiyasi, leksikografiyasi, morfologiyasining rivoji uchun katta hissa qo'shgan olimdir. Ayniqsa, o'zbek frazeologiyasining shakllanishi va rivojlanishida uning xizmati katta. Shuningdek, o'zbek tilining izohli, etimologik, imlo lug'atlarini tuzishda barakali mehnat qilib kelmoqda. Ular orasida «O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati»(1964), «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati»(1978), «O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati»(1980), «O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati»(1984), «O'zbek tilining qisqacha etimologik lug'ati»(2000) kabi asarlari alohida ajralib turadi.

Hojiyev Azim Po'latovich(1933) (II kurs 175-bet)

Filologiya fanlari doktori (1970), professor(1977), O'zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi(2000) Azim Hojiyev o'zbek tili morfologiyasi, so'z yasalishi, leksikologiyasi va leksikografiyasi, orfografiyasi bo'yicha bir qancha asarlari bilan o'zbek tilshunosli-

gining rivoji uchun munosib hissa qo'shdi. Ular orasida «O'zbek tilida ko'makchi fe'llar»(1966), «To'liqsiz fe'l»(1970), «Fe'l»(1973), «Hozirgi o'zbek tilida forma yasalishi»(1979), «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati»(1980), «O'zbek lingvistik terminlarining izohli lug'ati»(1984), «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»(1980) kabi asarlari alohida qimmatga ega.

A. Hojiyev o'rta va oliy maktablarda ona tilini, hozirgi o'zbek tilining nazariy muammolarini o'qitishni takomillashtirish bo'yicha ham barakali faoliyat ko'rsatmoqda. Uning tashabbusi va bevosita ishtirokida oliy o'quv yurti filologiya fakultetlari talabalari uchun «Hozirgi o'zbek adabiy tili. –I qism»(1980) darsligi, o'rta maktablarning V-IX sinflari uchun «Ona tili» dasturi(1992) va darsligi (1992-1994) yaratildi.

Shonazar Shoabdurahmonov(1924) (II kurs 273-bet)

Filologiya fanlari doktori (1964), professor(1967), O'zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi(1974) Shonazar Shoabdurahmonov o'zbek tili fonetikasi, o'zbek tilining badiiy-estetik vazifasi, leksikografiyasi, morfologiyasi, dialektologiyasi yuzasidan qator salmoqli asarlar yaratdi. Jumladan, «O'zbek tilida yordamchi so'zlar»(1953), «Fonetika. O'zbek tili fonetikasiga doir ba'zi masalalar»(1953), «O'zbek tili punktuatsiyasi»(1955), «O'zbek adabiy tili va xalq shevalari»(1962) kabi asarlari o'zbek tilshunosligining rivoji uchun munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Alibek Rustamov(1931)

Filologiya fanlari doktori (1968), professor(1968), O'zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi(1995) Alibek Rustamov o'zbek tili tarixi, tilning badiiy-estetik vazifasi, tilshunoslikning umumiy masalalari bo'yicha bir qancha asarlar yaratdi. Xususan, «Navoiyning badiiy mahorati»(1979), «Qofiya nima?»(1975), «Mahmud Zamahshariy»(1971), akademik G'anijon Abdurahmonov bilan hamkorlikda yozgan «Alisher Navoiy asarlarining grammatik xususiyatlari» asarlari alohida ahamiyatga ega.

Akademik Alibek Rustamov oliy o'quv yurtlarida filologiya ta'limini yuksaltirish sohasida tinimsiz mehnat qilmoqda. Jumladan,

Gʻanijon Abdurahmonov bilan hamkorlikda yozgan «Qadimgi turkiy til»(1982) oʻquv qoʻllanmasi qadimgi turkiy manbalarni oʻqish va ularni tahlil etish boʻyicha talabalarning doimiy hamrohiga aylanib qoldi.

Ernst Begmatov(1936)

Filologiya fanlari doktori, professor Ernst Begmatov oʻzbek nutq madaniyati, leksikologiyasi muammolarini hal qilishda barakali faoliyat koʻrsatib kelmoqda. Ayniqsa, uning oʻzbek onomastikasining shakllanishi va rivojida katta xizmati bor. Olim bu sohada oʻzining qator asarlarini eʼlon qildi. Ular ichida «Kishi nomlari imlosi»(1970), «Oʻzbek ismlari imlosi»(1972), 14600 ismning izohini oʻz ichiga olgan «Oʻzbek ismlari»(1999) kitoblari alohida ahamiyatga ega.

Neʼmatov Hamid Gʻulomovich(1941)

Filologiya fanlari doktori, professor. Oʻzbek tili tarixi, leksikologiyasi, morfologiyasi boʻyicha qator asarlar muallifi. Ular orasida «Qadimgi tarixiy yodgorliklarning funksional morfologiyasi», professor Ravshan Rasulov bilan hamkorlikda yozgan «Oʻzbek tilining sistemaviy leksikologiyasi asoslari» kitoblari alohida ajralib turadi.

H.Neʼmatov oʻrta umumiy taʼlimda «Ona tili» fanini takomillashtirish boʻyicha ham barakali xizmat qildi. U oʻrta maktablarning V-IX sinflari uchun «amaliyotdan nazariyaga» tamoyilga asoslangan yangi tipdagi «Ona tili» darsligining yaratilishida bosh-qosh boʻldi.

Gʻulomov Ayub Gʻulomovich(1914-1984)

A.Gʻ.Gʻulomov oʻzbek ilmiy tilshunosligining asoschisidir.

U «Oʻzbek tilida aniqlovchilar»(1940), «Oʻzbek tilida kelishiklar»(1940), «Oʻzbek tilida koʻplik kategoriyasi»(1944), «Oʻzbek tilida urgʻu»(1947), «Sodda gap sintaksisi»(1948), «Sodda gap» (1955), «Oʻzbek tilida tarixiy soʻz yasaliş muammolari»(1955), «Feʼl»(1957) kabi qator asarlari bilan oʻzbek ilmiy tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishi uchun xizmat qiladi.

O'rta maktablarning V, VI, IX sinflari uchun uning rahbarligida yozilgan «Ona tili» darsligi yigirma yilga yaqin yosh avlodga til ta'limini singdirishga xizmat qildi.

Respublikamizning barcha ona tili va adabiyot muallimlari A.G'ulomov tomonidan oliy o'quv yurtlarining o'zbek filologiyasi fakulteti uchun yozilgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis» kitobidan o'zbek tili sintaksisining sir asrorlarini o'rganganlar.

TILSHUNOSLIK ATAMALARINING QISQACHA IZOHLI LUG'ATI

(5- 11- sinflarning ona tili darsligi bo'yicha)

FONETIKA

Alifbo – harflar, tovushlarning ma'lum tartibda joylashgan harfiy ifodasi (sirasi).

Lotin harflariga asoslangan o'zbek alifbosi 29 harf va tutuq belgisidan iborat.

Artikulatsiya – tovushlarning paydo bo'lishidagi nutq a'zolarining holati va harakati.

Assimilatsiya – bir tovushning yon tovushga moslashishi, singishi. **Progressiv assimilatsiya** – oldingi tovushning ta'sirida keyingi tovushning o'zgarishi: ottan (otdan), *yurakka* (yurakga).

Regressiv assimilatsiya: keyingi tovushning ta'sirida oldingi tovushning o'zgarishi: *tussiz* (tuzsiz), *yossin* (yozsin).

Bo'g'in – so'zlarning talaffuzida havo oqimining bo'linishi.

Ochiq bo'g'in – unli bilan tugagan bo'g'in, **yopiq bo'g'in** – undosh bilan tugagan bo'g'in: *lo-la*, *mak-tab*.

Dissimilatsiya – ikki xil o'xshash tovushning o'zaro ta'sirida boshqa shu turdagi tovush kelib chiqadi. **Progressiv dissimilatsiya** – oldingi tovushning ta'sirida keyingi tovush o'zgaradi: zaral (zarar), *sallot* (soldat). **Regressiv dissimilatsiya** – keyingi tovushning ta'sirida oldingi tovushning o'zgarishi: *ushta* (uchta), *max-tanchoq* (maqтанchoq).

Fonema – ma'no anglatishda ishtirok etgan nutqning eng kichik qismi (unsuri): *qil*, *qol*, *qo'l*.

Fonetika – tovushlarning paydo bo'lishi va ularning akustik xususiyatini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Harf – fonemalarning yozuvdagi shakli. Bosh harf – shaxs, joy, idora, mukofot, asarga qo'yilgan atoqli otlarning birinchi

harfi: Dilbar, Salimov, Andijon, Xalq ta'limi vazirligi, Fanlar akademiyasi, «O'zbekiston Qahramoni» (unvon), «O'tkan kunlar» asari.

Imlo (orfografiya) – nutq tovushlarini yozuvda to'g'ri qo'l-lashni belgilovchi qoidalar tizimi.

Metateza – yonma-yon kelgan tovushlarning o'rin almashishi: *Sayram – Saryam, daryo – dayro, tuproq – turpoq.*

Nutq a'zolari – tovushlarni hosil qilishda ishtirok etuvchi nutq a'zolari: o'pka, nafas yo'li, hiqildoq, bo'g'iz, tovush paychalari, kichik til, tanglaylar, til, tish, lablar, burun bo'shlig'i.

Ohang – tovush, so'z, gaplarning og'zaki nutqdagi toni, tallaffuzi (past-balandligi, to'lqinli bo'lishi va b.)

Ohangdoshlik (singarmonizm) – tovushlarning bir-biriga moslashib, hamohang bo'lishi, lab ohangdoshligi – lab unlilariga lab unlilari va, aksincha, lablanmagan unlilarga lablanmagan unlilar mos keladi: *yutuq, yulduz, uchqun va tizgin, elak, alik.*

Talaffuz (orfoepiya) – tovushlar (fonemalar)ning nutqdagi ifodasi.

Tovush orttirilishi – so'zning boshi, o'rtasi yoki oxirida biror tovushning qo'shilishi: *o'raza* (ro'za), *istakon* (stakan), *ilim* (ilm), *fikir* (fikr), *banka* (bank), *tanka* (tank).

Tovush tushishi – so'z tarkibidagi biror tovushning tushib qolishi: *bo'sa* (bo'lsa), *do's* (do'st), *darax* (daraxt).

Transkripsiya – ilmiy-lingvistik tahlil uchun nutqiy talaffuzning aynan harfiy ifodasi: *i, u (u), u* (yumshoq u), *i:* (cho'ziq i), (o).

Tutuq belgisi – tovushlarning ajratib yoki cho'ziqroq talaffuz qilinishini ko'rsatuvchi ishora: *mas'ul, ta'sir.*

Undoshlar – havo oqimining nutq a'zolari qarshiligi bilan paydo bo'luvchi tovushlar (fonemalar). Jarangli undoshlar – shovqinga nisbatan ovoz ustun bo'lgan tovushlar b, v, d, z, m, n, l, r, j, y, g, g', ng. Jarangsiz undoshlar: p, f, t, s, k, q, x, sh, ch, h.

Unlilar – tovush paychalarining ritmik tebranishidan hosil bo'luvchi tovushlar (fonemalar). Unlilarni talaffuz etganda, havo oqimi nutq a'zolarining faol qarshiligiga uchramaydi: o, e, i, o, u, o'. Lablangan unlilar: u, o', o. Lablanmagan unlilar: i, e, a.

Urg'u – soʻz tarkibidagi boʻgʻinlardan birining zarb bilan aytilishi: *olti, qaysi, odam, kitob, rahbar, adabiy*. Mantiqiy urg'u – gapda biror boʻlakning maʼnosini ajratib, taʼkidlab ifodalash: *Men maktabga bordim. Men maktabga bordim. Men maktabga bordim.*

LEKSIKOLOGIYA

Antonimlar – maʼnosi bir-biriga zid boʻlgan soʻzlar: *katta-kichik, yosh-u qari, oq-qora*.

Arxaik soʻzlar – eskirgan soʻzlar: *ajun – dunyo, aya – kaft, ayagʻ – laqab, ayru – yoki* (Koshgʻariy)

Atamalar (terminlar) – maʼlum bir fan-texnika sohasiga oid soʻzlar: *neytron, proton, aniqlovchi, toʻldiruvchi*.

Dubletlar – maʼnosi bir-biriga yaqin soʻzlar: *boyoʻgʻli – boyqush, gado – gadoy, gazlama – gazmol*.

Etimologiya – soʻzning kelib chiqishini, tarixini oʻrganuvchi taʼlimot: *qayragʻoch – qayrilgan yogʻoch*.

Jargon – biror ijtimoiy guruhga xos soʻzlar: *loy – pul, loʻx – sodda odam*.

Juft soʻzlar – juft shaklda qoʻllanuvchi soʻzlar: *qozon-tovoq, qishin-yozin, non-choy*.

Kasb-hunar leksikasi – bir kasb yoki hunarga xos soʻzlar: *poshna, tagcharm, qolip*.

Koʻp maʼnoli soʻzlar (polisemiya) – bir-biriga maʼno jihatdan bogʻliqlik boʻlgan soʻzlar: *ishning koʻzi, gapning tuzi, ishning boshi*.

Leksikografiya – soʻz shakllari, tilning lugʻat boyligi – lugʻatlari haqidagi taʼlimot.

Majoziy maʼno (metafora) – biror predmet yoki harakatning belgisini boshqasiga koʻchirish: *koʻz yoshi sel boʻldi, boʻron oʻkirdi*.

Mubolagʻa (giperbola) – shaxs, voqea, hodisa va predmetlarni boʻrttirib ifodalash: *Ohim koʻklarga yetdi. Tilini uzun qildi*.

Neologizmlar – yangi qoʻllangan soʻzlar: *kollej, litsey, biznes, reyting*.

Omonimlar – shaklan bir xil, mazmunan turli xil soʻzlar: *ot – hayvon, ot – feʼl; oʻt – oʻsimlik, oʻt – feʼl*.

Onomastika – kishi ismlarini, **toponimika** – joy nomlarini o‘rganadi.

Paronim – tovushlari va tarkibi o‘xshash, ma’nosi boshqa so‘zlar: *otaliq – otalik, shoh – shox, hal – xol*.

Qo‘shma so‘zlar – birdan ortiq og‘zaki so‘zlar: *Oltiariq, oybolta, gultojixo‘roz*.

Semasiologiya – so‘z ma’nolari haqidagi ta’limot.

Sinekdoxa – butunni qism bilan yoki qismni butun bilan ifodalash: *kalla, chinoq* (odam ma’nosida).

Sinonimiya – so‘z va gaplarning ma’nodosh bo‘lishiga xos grammatik o‘zgarish.

Sinonimlar – shaklan turli xil, mazmuni bir-biriga yaqin so‘zlar: *odam, inson, kishi, shaxs*.

Sifatlash (epitet) – Narsa yoki tabiat hodisalarining xususiyatlarini tasvirlash uchun ularning nomiga qo‘shib ishlatiladigan so‘z: *oltin kuz, kumush qish*.

So‘z – ma’no anglatuvchi nutqning bir bo‘lagi. So‘zning leksik ma’nosi – so‘zning lug‘aviy ma’nosini o‘rganishdir. So‘zning asl (atash) ma’nosi – so‘zning o‘z, lug‘aviy ma’nosi. So‘zning ko‘chgan ma’nosi – so‘zni ko‘chma ma’noda qo‘llash (metafora, polisemiya va b.)

Tabu – man etilgan, aynan aytilmaydigan so‘zlar: *chechak, qizamiq – gul, Qoraqurt – biy, kal – siyqabosh*.

Tarixiy so‘zlar – eski, ammo hozir ma’lum maqsadda qo‘llanadigan so‘zlar: *qozi, hokim*.

O‘xshatish – predmet va harakat-holat o‘xshatilib, metaforaga yaqin turadi: *Ulug‘bek – misoli oftob. Adashgan it kabi Furqat gayon borg‘um bilolmasman*. (Furqat)

O‘zlashgan so‘zlar – boshqa tillardan kirib, o‘zlashib kelgan so‘zlar: *kitob, ilm* (arab), *xushro‘y, sozanda (fors), stol, stul* (rus) va b.

Sheva va lahja – ma’lum katta yoki kichik hududda yashovchi aholining o‘ziga xos so‘zlari: *paqir, shoti, shakarob* (Farg‘ona), *soqi, zanggi* (Xorazm).

Chet soʻzlar – boshqa tillardan olingan soʻzlar: *stol, stul* (rus), *kitob, olim* (arab), *ozoda, ob-havo, ovoza* (fors), *abzas* (nem.), *avariya* (ital), *avtomat* (lotin).

MORFOLOGIYA

Bogʻlovchilar – gap boʻlaklari yoki sodda gaplarni biriktirish uchun xizmat qiladi.

I. Teng bogʻlovchilar: 1. Biriktiruv bogʻlovchilari: va, ham, hamda, bilan. 2. Zidlovchi bogʻlovchilar: ammo, lekin, biroq. 3. Ayiruv bogʻlovchilari: yo, yoki, yoxud, goh-goh, dam-dam, baʼzan. II. Tobe (ergashtiruvchi) bogʻlovchilar: - ki, chunki, shuning uchun, toki, goʻyo, agar, garchi.

Egalik qoʻshimchalari – predmetning qaysi bir shaxsga oidligini koʻrsatuvchi qoʻshimchalar. B i r l i k: I – kitob+im, xona+m. II – kitob +ing, xona+ng. III – kitob+i, xona+si. Koʻ p l i k: I – kitob+imiz, xona+miz. II – kitob+ingiz, xona+ngiz. III – kitob+lari, xona+lari.

Feʼl – ish-harakat, holat ifodalovchi soʻz turkumi feʼldir: *yozd*, *oʻqidi*, *oʻyladi*. **Oʻtimli feʼl** – ish-harakatni biror obyektga oʻtishini ifodalaydi: *koʻrdi*, *topdi*, *qoʻydi*. **Oʻtimsiz feʼl** – ish-harakat biror obyektga oʻtmasligini ifodalaydi: *keldi*, *yurdi*, *yuvindi*.

Feʼl darajalari (nisbatlari) – ish-harakatning subyektga yoki obyektga munosabatini ifodalaydi: *yuvindi* (oʻzlik), *yoʻzildi* (majhul), *yoʻzdirdi* (orttirma), *yoʻzishdi* (birgalik).

Feʼl mayllari: Buyruq mayli – harakatni bajarishga buyruq, istak maʼnolarini ifodalaydi: *yoʻl*, *kel*, *boray*, *keling*. Shart mayli – harakatni bajarishda shart boʻlgan holatni ifodalaydi: *kelsa*, *boʻlsa*.

Harakat nomi -ish-harakatning nomini koʻrsatadi: *yoʻzmoq*, *kelish*, *boruv*.

Kelishik kategoriyasi – ot, otlashgan soʻz, olmoshlarning ot yoki feʼl bilan grammatik maʼnosini va aloqasini ifodalovchi qoʻshimchalar. Hozirgi oʻzbek tilida 6 ta kelishik bor. Bosh kelishik – qoʻshimchasi yoʻq. 2. Qaratqich kelishigi – qoʻshimchasi -ning. 3. Tushum kelishigi – qoʻshimchasi -ni. 4. Joʻnalish kelishigi –

qo‘shimchasi -ga, -ka, -qa. 5. O‘rin-payt kelishigi -qo‘shimchasi -da. 6. Chiqish kelishigi – qo‘shimchasi –dan.

Ko‘makchilar – ot yoki otlashgan so‘z, olmoshlarning boshqa so‘zlar bilan grammatik munosabatini ko‘rsatadi: *uchun, sari, kabi, qadar, ustida, yuzasidan, tashqari* va b.

Ko‘makchi fe‘l – asosiy fe‘lga qo‘shilib, harakatni turli tarzda bo‘lishini ifodalaydi: Davomlilik: o‘qib turibdi. Davomsizlik: *gapirib qo‘ydi*. Takror: *turtkilab turdi*. Tugallik: *o‘qib bo‘ldi*.

Ko‘plik kategoriyasi – miqdor jihatdan ko‘p bo‘lgan shaxs va predmetlar yoki birdan ortiq shaxslar tomonidan bajarilgan harakat, holat: *kitoblar, yozdilar, yozdik, kelganmiz*.

Modal so‘zlar – so‘zlovchining xabarga bo‘lgan munosabatini (ishonchi, shubhasi va b.) ifodalaydi: *albatta, shubhasiz, aftidan, koshki*.

Morfema – so‘zning tarkibiy qismlari: *o‘zak, negiz, qo‘shimchalar* (affikslar).

Negiz – so‘z o‘zaklariga yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilishi bilan yasalgan yangi so‘z: *temir+chi, uzum+zor*.

Olmosh – turli so‘z turkumlari o‘rnida almashib keladigan so‘z turkumidir. Kishilik olmoshi – shaxslar, narsalar o‘rnida qo‘llanadi: *men, sen, u, biz*. Ko‘rsatish olmoshi – shaxs, narsa yoki belgilar o‘rnida qo‘llanadi: *bu, shu, o‘sha*. O‘zlik olmoshi – shaxsni ajratib, kuchaytirib ifodalaydi: *o‘z, o‘zimiz*. So‘roq olmoshi – shaxs, narsa, belgilarni so‘rash uchun qo‘llanadi: *kim, nima, qancha, qanday*. Egalik olmoshi – shaxs, narsalarning qarashliligini ko‘rsatadi: *meniki, uniki, bizniki* kabi. Belgilash olmoshi – shaxs, narsa va belgilarni umumlashtirib ko‘rsatadi: *hamma, har qanday, har qachon, barcha, bari*. Gumon olmoshi – shaxs, narsa va belgilarga ishora qiladi: *allakim, allaqaysi, kimdir*. Bo‘lishsizlik olmoshi – shaxs, narsa, belgini inkor qiladi: *hech kim, hech qanday* va b.

Ot – shaxs va predmet tushunchasini ifodalovchi so‘z turkumi: *Karim, kitob, sevgi*. Otlarning ma‘no turlari: 1. Atoqli otlar: shaxs, joy, tarixiy voqea, asarlar, astronomik nomlar, atab qo‘yilgan nomlar: *Shohista, Toshkent, Navro‘z bayrami, «Kecha va kunduz»*

romani, Cho'lpon yulduzi, Arslon. 2. Turdosh otlar – bir turdagi narsa va hodisalarning umumiy nomi: *kitob, daftar, daraxt, shahar.*

Qo'shimchalar (affiksalar) – so'z yasash va o'zgartish uchun qo'llangan morfemalardir. Qo'shimchalarning turi: 1. Yasovchilar – yangi so'z yasovchi qo'shimchalar: *ish+chan, tosh+loq; no+aniq, be+aql.* 2. Turlovchilar – so'zning grammatik ma'nosini yuzaga keltiruvchi qo'shimchalar kelishik, egalik, ko'plik va b. qo'shimchalar. 3. Tuslovchi qo'shimchalar – fe'lning zamon, shaxs, son ma'nolarini yuzaga chiqaruvchi qo'shimchalar: *yoz+di+m, yoz+di+lar.*

Ravish – ish-harakatning belgisini (holati, payti, maqsadi, o'rni, sababi, miqdor-darajasini) bildiradi: *sekin gapirdi, kecha keldi, atayin kelmadi, olg'a yurdi, noiloj indamadi, kam gapirdi.*

Ravishdoshlar – ham fe'llik, ham ravishlik belgilarini bildiradi: *o'qib, yoza-yoza, gapirgach, kelguncha, yozgali.*

Sifat – narsa va shaxslarning rang-tusi, shakli, mazasi, hajmi, holatini ifodalovchi so'z turkumidir: *qizil olma, egri tayoq, shirin govun, chuqur hovuz, sovuq havo, saxiy odam.*

Sifat darajalari – belgining ortiq yoki kamligini bildiruvchi shakllaridir. 1. Orttirma daraja – *qop-qora, oppoq.* 2. Qiyosiy daraja – *shirinroq, kaltarog.* 3. Ozaytirma daraja – *qizg'ish, qoramtir.*

Sifatdoshlar – ham fe'llik, ham sifatlik belgisini bildiradi: *kelgan* (odam), *kelar* (kunlar), *kelgusi* (bahor), *kelajak* (zamon).

Son – narsalarning miqdorini, son jihatdan tartibini bildiradi: *birinchi, ikkinchi, ikkov, oltov, to'qqizta, o'nta, beshtacha, o'ttiz-tacha, o'ntadan, yuztadan, uchdan bir, to'rtidan uch.*

So'z – nutqning ma'no anglatuvchi qismi. Tub so'z – yolg'iz o'zakdan hosil bo'ladi: *kitob, kalom, ona.* Yasama so'z – bir yasovchi qo'shimchani so'z o'zagiga qo'shilishidan hosil bo'lgan so'z: *kitobxon, ishchi, bog'bon.* Juft so'z – ma'nosi bir-biriga yaqin ikki o'zakdan tuziladi: *qozon-tovoq, o'rik-olma, keldi-ketdi.* Qo'shma so'z – ikki va undan ortiq so'zlarning qo'shilib, bitta ma'no ifodalashi: *Oltiariq, kelib ketdi, gultojixo'roz.* Qisqartma so'z: *BMT, O'zMU.*

Soʻz turkumlari — soʻzlarning maʼnosi va grammatik xususiyatlariga koʻra turlarga boʻlinishidir. 1. Mustaqil soʻz turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish. 2. Yordamchi soʻz turkumlari: bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklamalardir. 3. Modal soʻzlar. 4. Undovlar. 5. Taqlidiy soʻzlar.

Soʻz yasalishi — biror morfologik yoki sintaktik vosita bilan yangi soʻz yasalishi: 1. Morfologik usul: yasovchi qoʻshimchalar orqali: *ish-chi, aql-li*. 2. Sintaktik usul: soʻzlarning qoʻshilishi orqali: *belbogʻ, iqrar boʻlmoq*.

Tasviriy va taqlidiy soʻzlar — hayvon, tabiat hodisalarning ovozlari taqlid qiladi: *gʻa-gʻa, shir-shir, gurs-gurs, viz-viz, qiqir-qiqir* va b.

Toʻliqsiz feʼl — *edi, ekan, emish, esa* boʻlib, harakatning maʼlum zamon yoki maylda bajarilishini ifodalash uchun qoʻllanadi.

Undovlar — his-hayajon, xohish, quvonch, qaygʻu, nafrat, chaqiriq kabi maʼnolarni ifodalaydi: *eh, o, oh, voy, tuf, hoy, hey, barakalla, qulluq, beh-beh, kisht* va b.

Yuklamalar — soʻroq, taajjub, chegaralash, kuchaytiruv kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Siz-chi? Siz-a? Keldimi? Koʻzgagina*.

Zamon qoʻshimchalari — ish-harakat, voqea, hodisaning maʼlum bir paytda roʻy berishini ifodalaydi. Oʻtgan zamon — ish-harakatning oʻtgan zamonda roʻy berishini koʻrsatadi: *oʻqidi, oʻqigan, oʻqilgan edi, oʻqib edi, oʻqibdi*. Hozirgi zamon — ish-harakatning hozir roʻy berishini koʻrsatadi: *oʻqiyapman, yozayotir, koʻrinyapti*. Kelasi zamon — ish-harakatning hozir roʻy berishini koʻrsatadi: *kelaman, borarsan, borajak, borgusi*.

Oʻzak — soʻzning tub maʼnosini ifodalab, maʼno anglatuvchi qismlarga boʻlinmaydi: *oʻqituvchi* soʻzida *oʻzak oʻqi, bogʻbon* soʻzida *oʻzak bogʻ*.

Shaxs — harakat, belgi, xususiyat, narsaning kimga qarashli ekanini koʻrsatish: I, II, III shaxslar birlikda yoki koʻplikda boʻladi (I shax men va biz, III shaxs — u va ular).

4. SINTAKSIS

Ajratilgan gap bo'laklari – gap tarkibidagi biror gap bo'lagining ma'nosini izohlab, ajratib, qabartirib ifodalash usulidir: *Mavjud ikki vazir – Xo'ja Ato va Abdulxoliq – devondagi ishlarni boshqarib ulgurmas edilar.* (O.) *Ismi Barlos – sodda, dilovar – ov va qush ilmining piridir.* (O.)

Aniqlovchi – shaxs va narsalarning belgisini, kim va nimaga qarashli ekanini bildiradi: *chiroyli kitob* (sifatlovchili), *bizning maktabimiz* (qaratqichli).

Ega – ma'lum gapda ifodalangan ish-harakat, belgining egasidir: *Dadaboy – aqlli odam.* Bahor keldi.

Evfemizm – qo'pol, beodob, noqulay so'z va so'z birikmalarini so'zlashuv tiliga xos qulay so'z va so'z birikmalari bilan almashtirish: *bo'g'oz* – ikkiqat, homilador; *xotin oidi* – uylandi, *o'ldi* – vafot etdi, qazo qildi. Ba'zan evfemizm tabu bilan bog'lanadi: *chechak* – gul, *er* – dadasi.

Frazeologik birikma va gaplar – turli his-hayajon ifodalovchi ko'chma ma'noli so'z birikmalari yoki gaplardir. Frazeologik birikma: *Rustam dehqonchilikning tilini yaxshigina o'rgangan edi.* (O.) Frazeologik gap (butunlik): *Hali ham ko'chalar yog' tushsa, yalagudek* (O.)

Gap – ma'lum fikr ifodalagan, grammatik jihatdan shakllangan so'z va so'zlar birikmasidir. Darak gap – ma'lum bir voqea, hodisa, narsalar to'g'risida xabar beruvchi gaplardir: Farzandlari mislsiz botir, Mamlakati hur, bexavotir. (H. G.) So'roq gap – biror voqea, hodisa, narsalar to'g'risida so'rovchi gaplardir: Nima maslahat berasiz? (A.Q.) Buyruq va undov gap – his-hayajon, buyurish, iltimos, maslahat ifodalovchi gapdir: *Bu ishni tekshiring. Yo'lchi, chirog'im, suvni tezlatang.* (O.) *Ko'rkam bahor!..*

Hol – ish-harakatning qanday ro'y berishi, o'rni, paytini ifodalaydi: *tez keldi, kecha ketdi, tog'dan tushdi, xursandligidan kulib yubordi, sekin gapirdi.*

Idioma – o'z asl ma'nosidan uzoqlashgan so'z va so'z birikmasi. Shuning uchun ham ular real bo'lmagan ko'chma mazmunli

voqea, holat, xususiyatni ifodalaydi: latta (odam). *Majlisda uni «rosa terlatishdi».* *Jinday gapga aralashdi.* Idiomaning mazmuni kontekstdan anglashilib turadi. Idiomalarni alohida olganda ham o‘z ko‘chma ma’nosini saqlaydi: *latta, kalla, tulki* (odamga nisbatan).

Kesim – gapda asosiy maqsad, belgi-xususiyatni ifodalaydi. Fe’l-kesim – fe’l turkumidagi so‘z orqali ifodalanadi: *U maqsadiga erishdi.* Ot-kesim – ot, sifat, son, olmosh, ravishlar orqali ifodalanadi: *Kitob – bitmas xazina.* Olmaning rangi – qizil. 1. Kirish gaplar – gapning umumiy mazmuni yoki ayrim bo‘lagiga munosabat bildiradi. *Yaxshilik, menga qolsa, tushga kirmagan bir yaxshilik.* (O.) *Qirg‘iz O‘roz... bittagina so‘lkavoyini (kim biladi buni qachondan beri saqlab kelgan) chiqarib, sekingina tashladi.* (O.)

Kirish (kiritma) so‘z va so‘z birikmalari – gapning umumiy mazmuniga so‘zlovchining munosabatini ifodalaydi: *Darhaqiqat, xalq uchun ulug‘ ish qilyapmiz, o‘g‘lim.* (Sh.R.) Siz bu gaplardan bexabarsiz-da, albatta. (A.Q.)

Kontekst – so‘z va iboralarning ma’lum gapda qo‘llanishi.

Ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar. Ko‘chirma gap – o‘zgalarning gapi aynan keltirilgan gaplar: – *Yana qanday xizmat bor, – deb so‘radi xushmo‘ylov yigit.* (H.G‘.) – *Buloqlarning zilol suvi hech qanday iflosliklar bilan bulg‘anmasin! – dedi Bekbo‘ta.* (Sh.R.) Muallif gapi – so‘zlovchining bevosita gapi. *Javob o‘rniga o‘zicha so‘zladi: – Ota-ona orzusi...* (A.Qod.) O‘zlashtirma gap – o‘zgalarning gapini muallifning o‘z so‘zi bilan ifodalashi: *U operatsiya yomon o‘tmaganini, nimaiki kerak bo‘lsa, hammasi qilinganini, noumid bo‘lmasligini aytdi.* (Mirm.)

Matn – ma’lum maqsad yoki fikrni sodda, qo‘shma yoki murakkab gaplar orqali ifodalagan yaxlit nutq birligidir.

Qo‘shma gaplar – shaklan va ohangda birikib, ma’lum bir umumiy fikrni ifodalovchi ikki va undan ortiq gaplar qurilmasidir. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar – o‘zaro biror grammatik bog‘lovchisiz, yolg‘iz ohang bilan birikkan qo‘shma gaplardir. *Botirlari kanal qazadi, Shoirlari g‘azal yozadi.* (O.) *Yurt betinch – sen betinch.* (Maqol) *Xo‘ja G‘iyosiddin Hirotdagi boy mashhur zotlarni*

go'zal taqlid qildi: o'tirganlar o'rinlaridan qozg'almay qoldilar. (O.) Bog'langan qo'shma gaplar — o'zaro teng bog'lovchilar bilan birikkan, mazmun va tuzilishiga ko'ra bir butunlikni tashkil etgan qo'shma gap turidir: *Mayli, siz keling bu mahalladan yo biz ko'chib ketamiz.* (A.Q.) *Yana o'ylashib ko'ramiz, har holda so'zingni yerda qoldirmasman, lekin unday nojo'ya so'zdan qayt.* (O.) *Qon to'la tepadi jonon yuraklar va shu yuraklarda jahon yashirin.* (G'.G'.) Ergash gapli qo'shma gaplar — tobe bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi vositalar yordami bilan birikib, biri ikkinchisiga tobe bo'lgan gaplar birikmasidir. Bosh gap — izohlanayotgan gap bo'lsa, ergash gap — uni izohlovchi gap bo'ladi: *Halol mehnat qilish eng yaxshi odat, chunki mehnat berdi bizga saodat.* (G'.G'.) *El-u yurtiing omon bo'lsa, rang-u ro'ying somon bo'lmas.* (Maqol) *Qirq kunda butun yopirilib, kattakon Fargona kanalini qazdik.* (G'.G')

Ritorik so'roq gap — mazmunidan tasdiq, biror his-hayajon, tashviq kabi mazmun anglashilgan so'roq gap shaklidagi gaplardir. *Qishda shunday chiroyli ko'ringan bu hovli yozda qanday bo'lsa ekan.* (O.) *Saharga yaqin Achchiga ketayotgan edim, ro'paramdan yo'lbars chiqib qolsa bo'ladimi?* (O.) *Eh-he, sakkiz soatda o'rnatdilaringmi?* (As.M.)

So'z birikmasi — ikki va undan ortiq so'zlarning mazmunan va shaklan birikishidir. Teng birikma — bir xil vazifada kelgan gap bo'laklari: *kitob va daftar, olma, anor.* Tobe birikma — tobe va hokim so'zlar birikmasi. Tobe so'z biror qo'shimcha olmay yoki hokim so'z talabi bilan kelishik qo'shimchasi olishi yoki ko'makchi bilan birikishi mumkin: *yaxshi bola, kitobni oldi, siz uchun yozildi.*

Tinish belgilari (punktatsiya) — gaplarning sintaktik, mazmun va ohang jihatidan bo'linishini yozuvda ifodalash usuli. Bu belgilar: nuqta, so'roq, undov, ko'p nuqta, vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire, qavs, qo'shtirnoq. Tinish belgilari birikib kelishi ham mumkin. Chiziqcha — juft va ba'zi qo'shma so'zlarda, bog'lovchi hamda yuklamalardan oldin qo'llanuvchi ishora: *qishin-yozin, do'st-u dushman, sen-a.*

To'ldiruvchi – ish-harakatning obyektini ifodalovchi bo'lak. Vositasiz to'ldiruvchi – harakat qaratilgan obyekt: *kitobni oldi*. Vositali to'ldiruvchi – harakat, belgini o'ziga biror vosita bilan olgan obyekt: *nondan oldi, suv bilan ichdi*.

Undalma – nutq qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni ifodalagan so'z yoki so'z birikmasidir: *She'r aytgim kelyapti, aziz do'stlarim. She'r aytgim kelyapti, go'zal Farg'ona. (G'.G'.) Vatandoshlar! Eshiting! Haqiqat ovozigga quloq soling! (M.Ibr.)*

Uslubshunoslik – so'zlovchi yoki yozuvchining ifodalanayotgan fikrga, voqea, hodisaga shaxsiy munosabatini ifodalashdir. Uslub turlari: ilmiy, badiiy, rasmiy, ommabop.

Uyushiq bo'laklar – gapda bir vazifadagi birdan ortiq bosh va ikkinchi darajali gap bo'laklarining qo'llanishidir: *Yoz kelib, o'rik, olma, shaftoli pishdi. Shahar, tuman, mahallalarning ko'rki borgan sari ortib bormoqda».*

QISQACHA PARONIMLAR LUG'ATI

A

Abadiy – mangu	Adabiy – badiiy adabiyotga oid
Abro' – qosh	Obro' – e'tibor, hurmat
Abzal – ot, eshak egar-jabdug'i	Afzal – a'lo, yaxshi
Abgor – nochor, xarob	Afkor – fikrlar
Adib – yozuvchi	Adip – ko'rpa, to'n chetidagi mag'iz
Adl – adolat, odillik	Adil – tik, egilmagan
Adresat – xat, telegramma oluvchi	Adresant – xat, telegramma yuboruvchi
Azm – qat'iy qaror, jazm	Azim – g'oyat katta, ulkan
Ayon – ma'lum, ravshan	A'yon – amaldorlar
Alamon – olomon	Al'amon – omonlik uchun murojaat
Alo – ustiga: «Nur alo nur»	A'lo – eng yuqori, eng yaxshi
Alam – jismoniy og'riq	A'lam – diniy arbob, bosh mufti
Alpoz – axvol, vaziyat, holat	Alfoz – lafzlar, so'zlar, iboralar
Amr – buyruq, farmon	Amir – podsho, xon (qad. Buxoroda)
Ariq – suv oqadigan joy	Oriq – ozg'in
Artish – tozalash	Archish – po'stlog'idan ajratish
Asl – tub, negiz, haqiqiy	Asil – a'lo sifatli, eng yaxshi, toza
Ato – in'om, sovg'a	Ota – farzandli er kishi
Achipti – oshiq o'yini turi	Achibdi – (qatiq) achibdi
Ahil – totuv, inoq	Ahl – bir soha odamlar

B

Bad – yomon, yamas	Ba'd – keyin, so'ng
Badnafas – nafasi sovuq	Badnafs – nafsi buzuq
Bayan – musiqa asbobi	Bayon – yozma ish
Bazo'r – zo'rg'a	Bazur – bahuzur, bermalol
Bekor – ishsiz	Bakor – koriga yaramoq
Ball – baho o'lchovi birligi	Bal – raqs kechasi

Bant – sochga taqiladigan lenta
Barmoq – borish
Biron – biror
Bikir – pishiq, baquvvat
Burov – burash, buramoq
Bop – munosib
Bot – tez, botmoq
Borliq – mavjudot
Boshida – yonida, oldida
Bog‘liq – bog‘langan
But – to‘liq, bekam-u ko‘st
Burch – majburiyat
Burul – xotdor, ko‘kish (ot)
Burg‘u – qadimgi cholg‘u asbobi
Buq‘a – madrasadagi xujra

Band – modda, paragraf; mashg‘ul
Barmoq – a‘zo
Biyron – so‘zamol, gapdon
Bikr – iffatli qiz, bokira
Birov – kimdir
Bob – kitobning qismlari
Bod – kasallik
Borlik – majudlik
Boshda – avval
Bog‘li – bog‘i bor
Bud – bor-yo‘q narsa
Burj – 12 ta yulduz turkumi
Buri – burilmoq
Burgi – parma
Buqa – yosh erkak qoramol

D

Daho – kuchli zehn
Davo – dori-darmon
Davr – vaqt oralig‘i
Dazmol – kiyim tekislaydigan asbob
Devon – shoirning she‘rlari to‘plami
Dala – ekin ekiladigan joy, maydon
Darz – yoriq, yorilgan
Dadil – dovyurak
Diptomat – davlat xizmatchisi
Dub – daraxt

Daha – shaharning ma‘muriy bo‘linishi
Da‘vo – arz, lalab
Dovur – ot yopinchi‘i
Dastro‘mol – qozon yuvgich
Divan – yumshoq mebel turi
Dara – ikki tog‘ oralig‘idagi jarlik
Dars – mashg‘ulot, saboq
Dalil – isbot
Diplomat – diplom yozuvchi kishi
Dup – tovushga taqlid bildiruvchi so‘z

E

Ellik – son
Esiz – attang, afsus
Ehzon – qayg‘u hukm surgan kulba

Enlik – ikki enlik (xat)
Essiz – esi yo‘q, nodon
Ehson – hayrli ish, ezgulik

F

Faqir — kambag'al
Fol — fol ochish

G

Ganj — boylik, xazina
Gilos — meva

Paqir — chelak
Pol — xonaning sathi

Ganch — suvoq materiali,
alebastr
Go'los — to'q jigarrang

I

Ilk — avvalgi

Ilik — suyak ichidagi
yog'simon modda

J

Jodi — o't qirqadigan asbob
Juda — eng, g'oyat

Jodu — sehr
Judo — ayriliq

K

Kampaniya — ma'lum kishilar
tizimi
Kaft — qo'lning qismi
Kat — yog'och karavot
Kvadrat — teng yoqli to'rt-
burchak
Kontakt — aloqa, bog'lanish
Kuyindi — kuyishdan qolgan iz

Kompaniya — korxonalar,
birlashma
Kift — yelka
Kart — kart dumba
Kvadrant — doiraning
choragi
Kontrakt — shartnoma
Kuyundi — kuyunmoq

L

Lahm — suyaksiz go'sht
Lop — birdan

Lahim — yer osti yo'li
Lof — mubolag'a

M

Matal — hikmatli so'zlar
Metr — uzunlik o'lchovi:
100 sm

Ma'tal — kutib qolgan, muntazir
Metr — hum bildiruvchi so'z
(frans.)

N

Nasha — narkotik modda
Naq — xuddi, ayni
Nufuz — obro‘, e‘tibor

Nash‘a — estetik lazzat, huzur
Naqd — puli darhol to‘lanadigan
Nufus — aholi

O

Olu — olxo‘ri
Ora — o‘rta
Oxir — chegara, poyon

Oqlik — oq ranglik
Orasida — o‘rtasida, ichida
Otalik — ota

Oluv — olish
Oro — parдоз
Oxur — hayvonlarga yem
solinadigan joy
Oqliq — sut mahsulotlari
Orasta — bezatilgan, yasatilgan
Otalik — homiy

Q

Qad — qomat
Qayd — ta‘kid
Qala — o‘tinni taxla
Qalmoq — millat
Qarz — qaytariladigan pul, buyum
Qari — keksa, mo‘ysafid
Qat‘i — qat‘i nazar
Qiyq — tovush: qiyq etdi
Qiyamat — baho
Qism — bo‘lak
Qolib — qolmoq
Quyildi — oqdi
Qur‘a — qura boshladi
Qurt — hasharot

Qat — qavat, qatlam
Qayt — o‘qchish, qusish
Qal‘a — shahar
Qolmoq — qolish
Qars — tovush: qars etdi
Qa‘ri — chuqur yeri, osti, ichi
Qat‘iy — uzil-kesil
Qiyiq — qiyilgan; ro‘mol
Qimmat — narhi baland
Qisim — siqim
Qolip — oyoq kiyimi moslamasi
Quyuldi — quyuglashdi
Qur‘a — chek
Qurut — suzma, qurut

R

Ramz — sinvol

Razm — razm-diqqat bilan
qaramoq

S

Sayd – ov

Sayil — tomosha

Sada — sersoya katta daraxt

Sanat — sanatmoq

Saqov — ot, eshaklar kasalligi

Suyilmoq — sevilmoq

Surat — rasm

Surgin — surmoq

Sayid — Muhammad payg‘ambar avlodlari

Sayr — dam olish

Sado — ovoz

San‘at — badiiy ijodiyot turi

Soqov — gung, tilsiz

Suyulmoq — suyuqlashmoq

Sur‘at — tezlik, temp

Surgun — badarg‘a

T

Ta‘b — kishining ichki tabiati; mijoz

Talat — talatmoq

Tambur — vagon kiraverishi-dagi bo‘lma

Tana — gavda

Tarif — baholar ko‘rsatkichi

Tasir — tasir-tusur

Taqib — taqib ko‘ydi

Tib — meditsina

Tub — tag, ost

Tutin — tutinmoq

Tab — taft, harorat

Tal‘at — yuz, chehra

Tanbur — cholg‘u asbobi

Ta‘na — gina-qudurat

Ta‘rif — tavsif, tasvir

Ta‘sir — tazyiq

Ta‘qib — yashirincha kuzatish

Tip — toifa

Tup — o‘simlik, daraxtning har donasi

Tutun — olov tutuni

U

Uzik — uzilgan

Uyim — mening uyim

Ulish — ulimoq (it, buri)

Unim — (mening) unim

Urish — urmoq

Uzuk — taqinchoq

Uyum — to‘da

Ulush — bo‘lak, hissa

Unum — hosil, baraka

Urush — jang

V

Vaqf — diniy muassasa mulki

Vaqe — sodir (bo‘lmoq)

Voqif — xabardor

Voqea — hodisa

X

Xayoli – o‘yi, fikri
Xalq – el, ulus
Xam – egik, quyi solingan
Xar – eshak
Xiyol – sal, ozgina
Xiyla – ancha
Xil-xil – turli-tuman
Xirs – ayiq
Xol – badandagi qora tug‘ma dog‘
Xoji – yolg‘iz, bo‘sh, band emas
Xosiyat – xususiyat
Xur – tovush: xur-xur
Xush – yaxshi, ma‘qul, durust

Hayoli – iffatli
Halq – halqum
Ham – (men) ham
Har – har kim
Hayol – o‘y, fikr
Hiyla – makr, firib
Hil-Hil – hil-hil (pishgan)
Hirs – kuchli istak, intilish
Hol – ahvol
Holi – ahvoli
Hosiyat – his etish
Hur – erkin, ozod
Hush – ong, aql, idrok, es-hush

Y

Yagana – ekinni siyraklatish
Yetdi – yetib bordi
Yondash – yaqinlash
Yoriq – yorilgan
Yolqin – alanga
Yuvindi – suv bilan tozalandi

Yagona – yakka, tanho, yolg‘iz
Yetti – son
Yondosh – yonidagi
Yorug‘ – nur
Yorqin – yorug‘
Yuvindi – iflos suv

Z

Zafar-g‘alaba

Za‘far – sap sariq rang

Sh

Sher – hayvon: arslon
Shox – daraxt yoki hayvon shoxi
Shuba – mo‘ynali qishki kiyim

She‘r – vazn, qofiyali kichik badiiy asar
Shoh – podisho
Sho‘ba – bo‘lim, idora

IZOHLI LUG'AT

A

Abadiy – oxiri, poyoni bo‘lmagan; mangu, doimiy

Abajur – lampa ustiga o‘rnatiladigan qalpoq

Abgor – yomon ahvolga tushib qolgan; nochor, xarob

Abjir – epchil, chaqqon

Abr – bulut

Abzal – ot-ulovni egarlash yoki aravaga qo‘shish uchun zarur asboblarni majmui

Adad – ko‘p, ko‘plik, miqdor

Adib – Adabiy asarlar yozish bilan shug‘ullanuvchi kishi; yozuvchi.

Adl – 1. adolat; 2. odillik

Adab – jamiyatda kishilar bilan muomalada o‘zini tuta bilish, axloq, tarbiya

Adabiyot – bir xalqning, davrning ilmiy, badiiy, falsafiy va boshqa asarlar majmui

Abstarkt – mavhum

Adolat – odilona va xolisona ish tutish.

Afgor – jarohatlangan, majruh

Aftoda, uftoda – 1. yiqilgan; 2. xor; 3. zaif, nochor

Afg‘on – nola, fig‘on

Ahad – yolg‘iz, yagona

Ahl – 1. istiqomat qiluvchi; 2. odamlar, guruh; biror toifaga mansub kishilar guruhi

Ahkom – hukmlar, qonunlar

Aholi – xalqlar, bir joyda yashovchi

Ajun – olam, dunyo

Akbar – eng ulug‘, eng katta

Akobir – ulug‘lar, kattalar

Aks – teskari
Aksiya – paychiga beriladigan qimmatbaho qog‘oz
Aksioner – paychi
Akt – dalolatnoma
Aktiv – faol
Alfoz – lafzning ko‘pligi
Alhaq – borliqning haqiqati, haqiqiy, bor, mavjud
Alhol – hozirda, shu paytda
Alif – eski alifboning birinchi harfi; abjad hisobida 1 ga teng
Aljabr – algebra
Al‘omon – 1. omonlik berish; 2. omonlik berishga chaqiriq
Alfoz – lafzlar, so‘zlar; tariqa, zayl
Alvon – qizil ip gazlama
Ajdarho – afsonaviy yirik ilon
Al – qizil
Amal – umid, istak, orzu; ish-harakat
Amin – 1. O‘tmishda daha boshlig‘i yoki qishloq oqsoqoli; 2. bildirilgan fikrga, sodir bo‘lajak voqea-hodisaga ishonch
Amir – xonlik, podsholik unvoni hamda ushbu unvon egasi.
Anjuman – keng ko‘lamli, katta muammolarni hal qilishga bag‘ishlangan yig‘in; majlis.
Amn – xavfsiz bo‘lish
Andoza – 1. O‘lchov; 2. Miqdor
Anduh – g‘am, qayg‘u
Anis – do‘st, yor
Anjuman – majlis, yig‘in
Antiq – 1. Kamyob, kishini hayratda qoldiradigan narsa va hodisalarni tasvirlovchi so‘z; 2. Qorako‘l terining bir turi
Aniqlovchi – predmetni ifodalovchi so‘zga bog‘lanib, uning belgisini anglatadigan bo‘lak
Anvar – juda nurli, eng yorug‘
Anqo – afsonaviy ulkan qush (noyoblik ramzi).
An‘ana – avlodan-avlodga o‘tib, davom etib kelgan urf-odatlar, axloq me‘yorlari, qarashlar va sh. k.

Arafa – ramazon yoki qurbon hayitidan, shuningdek, muhim bir voqea-hodisalardan oldingi kun.

Arbitr – hakam

Arenda – ijara

Arxitektor – me'mor

Arbob – 1. fan, madaniyat, san'at sohasida yoki davlat ishida o'z faoliyati bilan tanilgan shaxs; 2. O'tmishda qishloq, mahalla oqsoqoli

Arjumand – qadrli, hurmatli, e'tiborli

Art – tepa, dovon

Arg'uvon – qip-qizil bo'lib gullaydigan daraxt

Arvoh – g'ayrioddiy, o'lmas ruh, o'tgan odamlarning ruhi.

Arsh – osmonning eng yuqorisi; oliy taxt

Asad – sher; falakning 12 burjidan birining nomi; Quyosh yilining 5-oyi

Asig' – foyda, naf

Asru – juda, haddan ziyod, ortiq darajada

Atfol – tifi (bola)ning ko'pligi

Asror – sirlar, yashirin narsalar

Atama – fan-texnika yoki muayyan kasb-korga oid so'z

Atfol – go'dak, yosh bola

Auksion – kim oshdi savdosi

Avaxta – turma

Avbosh – bebosh, sayoq bezori, daydi

Avizo – hisob-kitob operatsiyasi

Avliyo – 1. bashorat qila oladigan odam 2 valiyning ko'pligi

Avom – oddiy xalq ommasi

Avra – kiyim yoki ko'rpaning sirtqi qavati

Avtor – muallif

Ayg'ir – 3–4-yosh o'rtasidagi erkak ot

Aymoq – demoq, gapirmoq

Ayru – 1. ayrilgan, ajralgan; 2. ayrilib, ajralib

Aysh – kayf-safo, ishrat

Aziyat – ozor, azob, uqubat

Ashraf – eng sharafli

Ashyo – har qanday narsa, buyum
Ag‘yor – g‘ayr (o‘zga)ning ko‘pligi
Ashk – ko‘z yoshi
Aqd – bog‘lash, nikohlash
Axiy – birodar, oshna

B

Badbo‘y – bo‘yi, hidi yomon; qo‘lansa, sassiq.
Badal – evaziga beriladigan narsa
Bafurja – xotirjamlik bilan, shoshmasdan, bamaylixotir.
Bahr – dengiz
Bahramand – bahra oluvchi, manfaatdor
Bahrayn – bahrning ikkiligi, ikki dengiz
Bajo – 1. O‘rniga, joyiga; 2. O‘rinli, mos keladigan
Bahrom – Mars sayyorasi
Bakovul – 1. Podshoh, amir, xon saroyida ularga atalgan ovqatdan totib ko‘ruvchi va ovqat tayyorlash ishiga mas‘ul mansabdor. 2. Oshpaz. 3. Tayyorga ayyor odam haqida.
Bakalavr – to‘rt yoki besh yillik oliy ma‘lumot tizimi
Balans – narsalarning o‘zaro muvofiq salmog‘i, muvozanat
Baliyat – musibat, ranj, mashaqqat, balo
Bankrot – qarzini to‘lashga qurbi yetmagan korxon, savdogar
Banogoh – birdan, to‘satdan
Batsiq – g‘arb
Bayt – ikki misra she‘r
Baytal – urg‘ochi ot
Bayon – narsa, voqea-hodisadan tasvirlab yozish
Bayonnoma – rasmiy bayonot, tushuntirish
Baxil – qizg‘anchiq, xasis
Barq – chaqmoq, yashin
Barqaror – qaror topgan, qat‘iy, uzil-kesil o‘rnashgan, mustahkam.
Barter – mol almashtirish
Baxshi – xalq dostonlarini kuylovchi shoir, oqin.

Bashar — inson, odamzod
Bashorat — oldindan ko‘ra bilish, oldindan aytib berish.
Baqa — davom etish, saqlanish
Bedil — oshiq, maftun
Bedov — kulrang, arabiy chopqir ot
Behbud — sog‘lomlik
Benazir — tengsiz, o‘xshashi yo‘q
Benavo — faqir, bechora, notavon
Bekat — qatnov yo‘llaridagi to‘xtash joyi, manzil
Beshotar — besh o‘qli miltiq
Biznes — shaxsiy boylik, foyda orttirishga qaratilgan ish
Biznesmen — tijorat bilan shug‘ullanuvchi shaxs
Bilig - bilim
Billur — xrustal, kumush aralashtirib quyilgan va ishlov berilgan shishanamo buyumlar; xomashyo.
Billoh-hudo haqqi
Bilmon - bilmayman
Birja — qimmatbaho qog‘ozlar va turli mollar bilan savdo-sotiq qiladigan muassasa
Bitig — yozma, yozma asar
Biya — bolasi bor baytal
Bod — shamol, yel; beldagi og‘riq
Boda — may, sharob
Boj — savdo sotiq, chet ellardan keltirilgan mol uchun to‘lov
Bodiya — jom, mis idish; cho‘l-u biyobon, sahro
Boloxona — yuqorida, balanda qurilgan xona
Bois — sabab, sababchi, bahona
Bol — asal
Bomdod — erta bilan kun chiqmasdan o‘qiladigan birinchi namoz.
Boqiy — davomli, uzluksiz, abadiy
Bot — tez, ildam, darrov
Botil — puch; noto‘g‘ri, asossiz
Bog‘lovchi — gap bo‘laklari va gaplarni o‘zaro bo‘g‘lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so‘z

Boshqoq – arpa, bug‘doy kabi o‘simliklarning doni yetiladigan bosh qismi

Boqiy – davomli, uzluksiz, abadiy

Broker – rasmiy dalol

Budjet – kirim-chiqim hisobi

Budun - xalq

Burj – quyoshning yillik harakati doirasidagi o‘n ikki nuqtaning har biri; qal‘aning cho‘qqisi

Burch – ado etilishi, bajarilishi majburiy bo‘lgan vazifa, majburiyat.

Butradi – tarqaldi, ketdi

Buyurtma – biror narsani ishlab berish haqida topshiriq

Buta – tagidan shoxlab o‘sadigan mayda daraxt.

Buzrug – ulug‘, katta

Byurokrat – rasmiyatchi

Bo‘gu - dono

Bo‘yra – qamishdan yasalgan yer-to‘shak

Bo‘yinbog‘ – 1. Galstuk; 2. Uy hayvonlarining bo‘yniga bog‘lanadigan arqon yoki qayish

D

Daha – 1. Shaharning ma‘muriy, hududiy bo‘limi. 2. Ipak qurtining uyquga kirish pallasi.

Daho – 1. Oqillik, fikr-farosatda kamolotga erishganlik; 2. Ijodda iste‘dodning yuksak cho‘qqisiga yetganlik; 3. O‘ta iste‘dodli va qobiliyatli shaxs

Dalil – isbotga asos bo‘lgan narsa

Dalolat – 1. Biror ishga undab berilgan maslahat, biror ishga undash. 2. Dalil, dalillar.

Dam-badam – uzluksiz, har doim

Dara – ikki tog‘ning oralig‘idagi tor yo‘lak

Darbadar – daydi, sayoq

Daroz – uzun, chegarasi noma‘lum

Dandon – tish

Darvesh – faqir, yo‘qsil; tariqatda faqir yo‘lini tutgan
Dastgoh – hunarmandlarning, kosiblarning, to‘qimachilarning
ish quroli.

Dastur – ish-harakat uchun qo‘llanma, yo‘l-yo‘riq, nizom.

Daqiqa – soatning oltmishdan bir bo‘lagi

Dag‘dag‘a – do‘q, po‘pisa

Dag‘i – 1. Tag‘in, yana; 2. Hamda

Devona – telba, esi past, oshiq

Dekloratsiya – 1) hokim bayonoti; 2) chegaradan olib o‘tish
uchun ariza; 3) daromad to‘g‘risidagi ma‘lumot

Dialog – muloqot

Dilbar – ko‘ngil oluvchi, mahjub

Dildor – ko‘ngil oluvchi

Dilkash – kishi suhbatlashsa, zavq, lazzat oladigan, suhbat
shirin, xushsuhbat.

Dilovar – 1) yo‘l ko‘rsatish; 2) dalil keltirish; guvohlik

Disketa – magnitlangan egiluvchi disk

Dilozor – kishining diliga ozor beruvchi, kishini ranjituvchi,
mu omalasi sovuq

Dinor – pul

Diyonat – vijdonlilik, insof.

Dom – to‘r, tuzoq

Domla – 1) diniy maktab va madrasalarda dars beradigan
muallim; 2) oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida ilmning biror
sohasidan dars beruvchi kishi; 3) bilimdon, muhtaram shaxs

Dolu – to‘r, tuzoq

Dono – bilimdon olim

Dotatsiya – davlat tomonidan beriladigan pul

Dovud – payg‘ambarning nomi

Dublikat – asl nusxaning ko‘chirmasi, kopiyasi

Dur – injuning, gavharning yirik turi, marvarid

Durbor – dur yog‘diruvchi, qimmatli so‘z aytuvchi

Durdona – marvaridning bir donasi

Do‘nan – uch yoshga to‘lib, to‘rt yoshga o‘tgan ot

E

Elat – 1. Kishilarning millat shakliga kelmasdan oldingi tarixiy birligi. 2) El, xalq, qabila. 3) Bir joylik yoki bir qabilaga, urug‘ga mansub kishilar.

Elig - hukmdor

Elchi – xabarchi

Ehson – sovg‘a, in‘om

Ehtiyoj – biror narsaga bo‘lgan talab, hojat, zarurat

Elchi – 1) bir mamlakatning, boshqa mamlakatdagi ishonchli vakili; 2) xabarchi, darak beruvchi

Ega – kesim tarkibidagi shaxs-son ma‘nolarini izohlab keluvchi gap bo‘lagi

Erik – mard, botir, erkin

Erkinlashtirish – liberallashtirish, yumshatish

Ev - uy

E‘tirof – qayd, tasdiq

E‘tiqod – aqidaga ega bo‘lish, ishonch

F

Falaj – kasallik, harakatsiz bo‘lib qolish

Faol – biror ishga g‘ayrat bilan kirishadigan, ishchan

Farishta – 1) Allohning topshiriqlarini ijro etuvchi, g‘ayritabiiy maxluq; 2) yaxshi xulq-atvorga ega bo‘lgan beozor go‘zal shaxs

Farmon – biror ishning bajarilishi haqida beriladigan buyruq, topshiriq

Farog‘ – ozod bo‘lish, qutulish; tinchlik, orom

Farog‘at – osudalik, tinchlik

Farrux – baxtli, saodatli, omadli

Farzang – uzunlik o‘lchovi (1 farsang 6 km.ga teng)

Fath – g‘alaba

Faqir – 1. Moddiy jihatdan nochor, kambag‘al, qashshoq. 2) Kamtarlik ifodasi sifatida 1-shaxs o‘rnida yoki «men», «biz» olmoshlari bilan birlikda ishlatiladi.

Fayz – o‘ziga jalb qiladigan, zavq-shavq bag‘ishlaydigan xususiyat, jozibadorlik, issiqlik, ko‘rk

Faylasuf – donolarcha muhokama yurgizadigan, shu fan sohasi kishisi.

Fazilat – ijobiy xislat, yaxshi sifat yoki xususiyat.

Fermer – ferma egasi

Firma – savdo yo sanoat korxonasi

Fizika – harakat, yorug'lik, vazn qonunlarini o'rganuvchi fan

Fidoi – biror kimsa, narsa yoki g'oyaga astoydil berilgan, uning uchun jondan kechishga ham tayyor, sodiq

Filhaqiqat – darhaqiqat, haqiqatan

Firuz – baxtli, shavkatli

Fitna – g'avg'o, to's-to'polon; bosh ko'tarish, qo'zg'alish

Fol – kelajakdan xabar berish

Foniy – yo'qoluvchi, tugovchi, o'tkinchi

Fonus – naqshlangan chiroq

Foytun – izvosh, odam tashiydigan purjinali arava

Fozil – fan asoslarini yaxshi egallab olgan kishi, olim

Fundament – poydevor

Furqat – ayriliq, judolik, firoq

Fuqaro – biror mamlakatning doimiy aholisi

G

Ganj – oltin, kumush kabi qimmatbaho ashyolar to'plami, xazina

Gardun – falak, osmon, osmon gumbazi

Gavhar – tarashlangan va sayqal berilgan olmos.

Gina – biror kimsaga nisbatan dilda saqlangan xafalik, norozilik, kek

Gulgun – gulrang, qizil

Gulrux – gul yuzli, chiroyli, go'zal

Gulbog' – gulzor, chamanzor

Gumroh – adashgan, yo'lini yo'qotgan

Guruh – to'da, to'p

Gurung – qizg'in suhbat

Guzar – qishloq yoki mahallalarda, chorrahalarda joylashgan choyxonalari, qassoblik, baqqoqlik kabi do‘konlari bo‘lgan obod, gavjum va serqatnov joy.

Go‘sha – burchak, chekka joy

H

Habib – 1) do‘st; 2) sevikli

Habis – dushman, yomon odam

Hakam – kelishtiruvchi, nizolarni hal qiluvchi, arbitr

Hakim – o‘tkir tabib, doktor, shifokor, donishmand

Hilm – yumshoq tabiatlilik, sabrlilik

Hamida – maqtashga loyiq, yaxshi xislatli shaxs

Hamd – maqtov, olqish

Hamjihat – ahil, ittifoq, inoq.

Hammol – yuk tashuvchi

Hazrat – yuqori martabali shaxs

Haram – kirish man etilgan joy, ichki hovli yoki uy; 2) urush, o‘ldirish, mol so‘yish man etilgan muqaddas joy

Hassos – hissiyot, chuqur tuyg‘u

Hijriy – musulmon yil hisobiga tegishli nom-belgi. Hijriy yil hisobi yil hisobi

Hijron – ayriliq, firoq

Hilol – yangi ko‘ringan oy

Himmat – ulush, ehson

Hojat – zaruriyat, ehtiyoj

Hokim – hukmdor

Hoksor – 1) kamtarin, oddiy, sodda; 2) xor, tuban

Hudud – don, dona

Hulkar – bir guruh yulduzlar nomi

Hudud – had(d)ning ko‘pligi

Humo – kimning boshiga qo‘nsa yoki soyasi tushsa, u kishi eng baxtli bo‘ladi, deb e‘tiqod qilinadigan afsonaviy qush, «davlat».

Hujra – xona yashash joyi

Hut – baliq; oyni nomi

Huvaydo – aniq ko‘rinib turadigan; aniq, ravshan

I

Ibn-o'g'il

Iglik – kasal, betob

Igi – qo'li

Ijara – o'zgalarning narsasidan pul yoki boshqa narsa badaliga foydalanish

Immigrant – chet ellik muhojir

Import – chet el mahsuloti

Ikrom – izzat, hurmat, karam

Inflatsiya – qog'oz pulining ko'payib ketishi va qadrsizlanishi

Inju – marvarid, dur

Ingek - sigir

Innovatsiya – fan texnika sohasidagi yangilik

Inonmoq – ishonmoq

Inoyat – lutf, ehson

Inmoq – tushmoq

In'om – hadya, sovg'a

Ins – inson jinsi, bashar ahli

Insaf – adolat va haqiqat bilan ish tutish tuyg'usi va qobiliyati; ishda kishilarga munosabatda halollik, to'g'rilik, vijdon.

Inshoot – turli maqsadlar uchun qurilgan binolar

Intiboh – ogohlanish va ogohlantirish

Iroda – maqsadni, vazifani va umuman har qanday ishni bajarish, yuzaga chiqarish uchun kishida bo'lgan matonat va qat'iyat.

Istig'no – 1) e'tiborsizlik bilan qarash, ro'yxush bermaslik, beiltilotlik; 2) o'z qiymatini oshirish uchun o'zini beparvo qilib ko'rsatish, noz qilish; noz, karashma

Istig'for – xudodan gunohni kechirishni so'rash, qilgan gunohlariga tavba qilish

Iste'mol – ishlatish, qo'llash, foydalanish.

Izn – ruxsat, ijozat

Iqtisod – sarf-xarajatda ehtiyotkorlik, tejamkorlik.

Iqlim – yetti mintaqaning biri; o'lka yurt, ob-havo

Iroq – kuyning nomi; yiroq, uzoq

Istirohat – xordiq, xordiq chiqaruvchi joy
Ixtisos – ilm-fan, texnika, san’at sohalaridagi mustaqil kasb; mutaxassislik,
Ixtiro – yangilik yaratish, o‘ylab topish
Iztirob – betoqatlik, tinchsizlik
Ishbay – bajargan ishiga ko‘ra haq to‘lash
Ishorat – imo, e’tibor qaratish
Ishtiboh – shak-shubha, gumon
Ig‘vo – oraga nizo, nifoq solishga, ittifoqni buzishga, buzg‘unchilikka qaratilgan xatti-harakat, yolg‘on-yashiq, uydirma, bo‘xton

J

Jabbor – qudratli, qodir
Jalil – buyuk, ulug‘
Jafo – zulm, sitam
Jamil – go‘zal, zebo, sohibjamol
Jamiyat – tarixiy taraqqiyotning ma’lum bosqichida moddiy boyliklar yaratishning muayyan usullari va muayyan ishlab chiqarish munosabatlari bilan ifodalanadigan ijtimoiy munosabatlar majmui
Jarayon – ish-harakat, voqea-hodisaning rivoji, oqimi.
Jasta – sakragan, irg‘ib chiqqan
Jayron – ohularning Suriyada, Eronda, Afg‘onistonda, Kavkazorti va O‘rta Osiyoda tarqalgan turi; qoraquloq.
Javzo – falakning 12 burjidan birining nomi (Quyosh bu burjga 23-mayda kiradi)
Jilov – yuganning charm tizgini
Jobir – zolim, jabr qiluvchi joiz –mumkin: o‘rinli
Junun – jinnilik, telbalik, devonalik
Jilo – silliq yoki sayqallangan, pardozlangan sirtning yaltirashi.
Jism – ma’lum joyni egallab, ishg‘ol qilib turgan materiya, modda.
Johil – jaholatda qolgan, ilm-ma’rifatdan mahrum, qoloq, madaniyatsiz, nodon

Joiz – mumkin, o‘rinli
Jodu – sehr,
Jola – do‘l, yog‘in; 2) shudring
Jom – kosa, qadah
Jovidon – abadiy, doimiy, mangu
Jumhur – respublika jamoa birlashmasi
Jur‘at – botinish
Juz‘iy – unchalik katta, muhim, jiddiy bo‘lmagan; shunchaki, arzimagan, ahamiyatsiz, jo‘n – oddiy, past navli, sifati past.

K

Kabisa – to‘rt yilda bir keladigan 366 kunlik yil (bunday yilda fevral oyi 28 emas, 29 kun bo‘ladi).

Kafolat – kafillik, ishonch xati

Kajraftor – makkor, egri yo‘lga yuruvchi

Kalkulatsiya – bajarilgan ishning o‘lchovini hisoblash

Kalom – so‘z; nutq, gap-so‘z, so‘zlash, gapirish.

Kamina – kamtarlik yoki odob yuzasidan «men» so‘zi o‘rnida ishlatiladi.

Kamolot – voyaga yetmoq, yetuklikka, kamolga erishmoq.

Kavkab – yulduz

Kavsar – jannat bulog‘i

Karam – yaxshilik, ehson, marhamat

Kashshof – kashfiyotchi

Kelbatli – kelishgan, qomatli, bichimli

Kent – shahar, yashash joyi

Kibr – o‘zini katta tutish, viqor

Kilk – qamish qalam

Kollej – o‘rta maxsus o‘quv yurti

Komron – omadli, baxtli; orzusiga yetishgan

Kommersiya – savdo-sotiq ishlari, tijorat

Kompozitor – bastakor

Kompensatsiya – tovon, biror narsa uchun to‘lanadigan haq, badal to‘lash

Konkurensiya – raqobat, o‘zaro kurashish

Konsern – moliyaviy rahbarlik tizimida birlashish

Kooperativ – hamkorlik, birgalashib ishlash, shirkat

Koinot – butun borliq, yer-u osmon, olam.

Kokil – soch o‘rimi

Konsensus – tortishuvchi masala bo‘yicha kelishish

Konstitutsiya – davlatning ijtimoiy va davlat tuzumini, saylov va davlat tizimining tashkil etilishi va faoliyatini, fuqarolarning huquqlari va burchlarini belgilab beruvchi asosiy qonun

Kosib – qo‘l ishi bilan shug‘ullanuvchi hunarmand

Korrupsiya – shaxsiy boyish uchun bo‘lgan xatti-harakat

Korxonona – ishlab chiqarish tashkilotlari yoki savdo tijorat muassasalari hamda shunday bo‘limlardan bir nechasining birlashmasi

Kotib – ro‘yxat tuzish, qo‘lyozmalarni ko‘chirish bilan shug‘ullangan shaxs, mirza

Kunbotar – g‘arb, quyosh botadigan tomon

Kunchiqar – sharq, quyosh chiqadigan tomon

Kunpayakun qilmoq – buzib, yanchib, yo‘q qilmoq

Kupon – pulga teng qilinadigan maxsus qog‘oz

Ko‘kramak - na‘ra tortmoq

Ko‘lam – biror ish-faoliyatning yoyilishi, qamrov doirasi, hajmi, miqyosi; rivojlanish, avj olish doirasi.

Ko‘ni – to‘g‘ri, rost, haqqoniy

Ko‘rk – husn, chiroy, go‘zallik.

Ko‘ch – urug‘, zot

L

Lahza – on

Lafz – so‘z, ifoda

Laziz – totli, mazali

Langar – kemani bir joyda to‘xtatib turish uchun suv tubiga tashlanadigan changak

Liberalizatsiya – kelishish, muvofiqlashtirish, murosaga keltirish, murosasozlik, yumshatish

- Likopcha** – kichik yassi idish, taqsimcha
Lobar – xushro‘y, yoqimli, dilbar
Loda – ahmoq, beaql
Lomakon – makonsiz, uy-joysiz, ma‘naviy olam
Lison – til, lafz
Litsenziya – chetga mol chiqarish yoki keltirish uchun ruxsatnoma
Lutf – iltifot, marhamat; olijanoblik.
Lug‘at – biror tildagi so‘zlarni ma‘lum tartibda (ko‘pincha alifbo tartibida) jamlab, izohlab yoki boshqa tilga tarjima qilib berilgan kitob
Lug‘atshunoslik – lug‘at tuzish ishi

M

- Maddoh** – madh etuvchi, olqishlovchi
Madrasa – diniy oliy oquv yurti
Maftum – 1) tushuncha 2) ma‘no, manzara
Maftun – birovga yoki biror narsaga ishqiy tushib, es-hushini yo‘qotgan, yurakdan berilgan
Mafiya – zo‘rluk, terror usuli bilan ish ko‘radigan guruh
Magistratura – bakalavrdan so‘ng chuqurlashtirilgan oliy ma‘lumot berish tizimi
Mahbub – sevimli kishi, yor
Mahkama – hukm qiluvchi, hukm chiqaruvchi idora
Mahram – yaqin do‘st; sirdosh, ishonchli kishi
Mahvash – jamoli oyga o‘xshash, oydek go‘zal, oy jamol
Makr – hiyla, firib
Ma‘lun – la‘nati, la‘natlangan
Mangu – abadiy, boqiy
Marom – biror ish yoki faoliyatning me‘yori
Masdar – 1) manba, sodir bo‘lish 2) grammatikaga oid atama, harakat nomi
May – sharob
Mayl – xohish
Mashvara – -kengash, maslahat

Mashshoq – sozanda

Manmanlik – takabburlik, o‘zini boshqalardan yuqori qo‘yish

Manqush – naqshlangan, bezalgan

Mahalla – aholi yashaydigan joy shahar yoki tumanning bir qismi

Mahorat – biror ish, kasb uchun zarur bo‘lgan yoki shu sohada orttirilgan ustalik, san‘at; mohirlik.

Mahsulot – ishlab chiqarilgan narsa

Malomat – bironi haq-nohaq yomonlab aytilgan gap; ta’na

Manba – 1. Daryolarning boshlanish joyi. 2. Biror narsa chiqadigan yoki ishlab chiqariladigan joy, qurilma. 3. Ilmiy tadqiqot ishlari uchun asos bo‘lgan asar.

Mamnun – ko‘ngli to‘lgan, qanoatlangan, xursand

Manzil – safarda, yo‘lda to‘xtab o‘tiladigan, qo‘nib turiladigan yoki yetib borish mo‘ljallangan joy

Mansub – qarashli, tegishli, taalluqli, oid

Mardona – mardlarcha, mardlar singari

Marketing – mahsulotni sotish choralari majmui

Maqbara – qabr ustiga qurilgan bino

Mavjudot – Olam, tabiatda bor narsalar majmui, dunyoda mavjud narsalar, butun borliq

Mavhum – aql bilan fikrlash orqali tasavvur etiladigan; noaniq narsa, fikr

Mavlud – tug‘ilgan kun va shu munosabat bilan beriladigan

Maxsus – biror ish yoki narsaga xos bo‘lgan, biror ish yoki maqsad uchun belgilangan

Mazhab – dinning o‘ziga xos qonun-qoidalari bilan farq qiluvchi yo‘nalishi.

Ma’dan – mineral; ma’danli suv

Maqsud – maqsad, istak

Ma’sud – saodatli, baxtli

Mashhur – shuhratli

Menejer – yuqori malakali yollangan boshqaruvchi

Me’mor – binokor, arxitektor

Milod – tug‘ilish, tug‘ilgan kun

Milodiy–yil hisobi, taqvimlardan biri. (Hozir foydalanib turgan taqvim nomi.)

Minora – biror binoga qo‘shib yoki alohida qurilgan mezana shaklidagi baland inshoot

Mintaqa – yer yuzining ikki qo‘shni parallel oralig‘idagi, bir-biridan iqlimi bilan farq qiladigan bo‘lagi

Mirob – katta ariqdan, anhordan suv taqsimlash vazifasini bajaruvchi kishi

Mirshab – militsioner

Miskin – 1) kambag‘al, bechorahol; 2) mungli, hazin

Misqol – taxminan 4,25 gr

Mohir – usta, tajribali

Mohiyat – biror narsaning zamindagi tub, eng muhim ma‘no

Mohtob – oy yoritib turgan, oydin

Moviy – tiniq ko‘k, havorang

Muallif – avtor, ixtiro yoki kitob egasi

Muassasa – xo‘jalik, savdo-sotiq ishlari va shu kabilarning biror sohasini boshqaruvchi yoki ilm, ta‘lim-tarbiya ishlarini olib boruvchi kishilar va ma‘muriyatga ega bo‘lgan tashkilot

Mubolag‘a – tasvirlanayotgan va ta‘riflanayotgan kimsa, narsa, hodisa va shu kabilarni o‘quvchilarga yaqqol, ta‘sirli qilib yetkazish uchun ularning sifatlarini, bo‘rttirib ko‘rsatish, shu maqsadda ishlatilgan so‘z san‘ati

Mudarris – madrasada dars beruvchi kishi, madrasa o‘qituvchisi

Mufassal – butun tafsiloti, mayda-chuyda, ikir-chikirigacha qamrab olgan; to‘liq, batafsil

Muharram – 1) qamariy yil hisobida birinchi oyning arabcha nomi; 2) man qilingan, ruxsat etilmagan

Muhofaza – 1) saqlash, qo‘riqlash, himoya qilish; 2) esda saqlash qobiliyati, xotira

Muhit – hayot, faoliyat kechadigan tabiiy yoki ijtimoiy sharoitlar majmui

Muhsin – ezgu niyatli, ezgu ishlar qiluvchi

Mukarram(a) – hurmatli obro‘li, karam egasi, buyuklik egasi

Munaqqash – naqsh bilan bezatilgan, naqshdor

- Munavvar** – nurli, yorug‘
- Munis** – sirdosh, do‘st, hamdam
- Munkir** – inkor etuvchi
- Muntazam** – tartibli ravishda uzluksiz davom etadigan, kanda bo‘lmaydigan; muttasil
- Muolaja** – davolash, davolanish, davo
- Musaid** – yordam beruvchi qulay
- Mutafakkir** – chuqur falsafiy fikrlash iste‘dodiga ega bo‘lgan kishi, tafakkur egasi.
- Muchal** – har bir yili bir hayvonning nomi bilan ataladigan va yil boshi 22-martdan boshlanadigan yil hisobi
- Mushak** – 1. Muskul. 2. Rang-barang yonuvchi modda bilan to‘ldirilgan, yoqilganda osmonga ko‘tariladigan snaryad. 3. Sabzining yo‘g‘on va uchi to‘mtoq turi.
- Mushfiq** – shafqat qiluvchi, shafqatli
- Muhandis** – injener. Turli soha qurilishlari, to‘qimachilik sanoati va shu kabilar bo‘yicha mutaxassis
- Muhofaza** – saqlash, qo‘riqlash, himoya qilish, himoya
- Muqaddas** – aziz, tabarruk
- Muhtaram** – hurmat va ehtiromga sazovor, hurmat qilinuvchi
- Mahbuba** – sevgili, ma‘shuqa, do‘st
- Manzur** – lozim ko‘rilgan, maqbul bo‘lgan
- Maqbara** – qo‘r, qabr, mozor
- Maqola** – so‘z, nutq
- Maxluq** – jonzot
- Masnaviy** – har ikki misrasi qofiyalangan she‘riy asar
- Mazlum** – zulm ko‘rgan, ezilgan
- Mehrob** – uyning to‘rida tepasi qayrilma qilib ishlangan tokcha
- Meng** – xol, qop-qora xol
- Mone** – man etuvchi to‘siq, g‘ov
- Mijoz** – kishi tabiati, holati
- Misqol** – bir qadoqning 84 dan bir qismi (41 gr)
- Muarrix** – tarix yozuvchi, tarixchi olim
- Mubtalo** – duchor bo‘lgan, ilingan, baloga yo‘liqqan; oshiq bo‘lgan

Mujda – xushxabar, yoqimli xabar
Mujgon – kiprik
Mutafakkir – tafakkur qiluvchi, keng fikrli
Muxbir – xabar beruvchi
Muxtasar – qisqa
Muxtor – ixtiyori o‘zida, mustaqil
Mushavvash – tashvish
Muzaffar – g‘olib
Mo‘jiza – yangilik, hayratli ish, voqea

N

namozgar – quyosh botishidan bir-ikki soat oldingi vaqt
nasab – insonning kelib chiqishi; nasli
nash’a – estetik lazzat, huzur, gasht
naqqosh – naqsh ishlovchi, naqshkor usta
naq‘ma – 1. Labda yurgizib puflab chalinadigan musiqa asbobi;
2. Kuy, musiqa 3. Ortiqcha qiliq, xarxasha (ko‘chma ma’noda)
nahang – baliqning bir turi (Akula)
nadim – yaqin do‘st, sadoqatli maslakdosh
nahr – ariq, jilg‘a; kichik daryo
nasim – tonggi shabada
navoiy – navoga, kuyga tegishli
netto – mahsulotning og‘irligi asl bahosi
nifoq – nizo, kelishmovchilik
nihon – yashirin, pinhon
nigun – ag‘darilgan, oyog‘i osmondan qilingan
niyoz – hojat, ehtiyoj; iltijo
novak – kamon o‘qi
nogoh – to‘satdan
nor – erkak tuya
noxush – yaxshi emas
nukta – nozik ma’noli so‘z
nuqta – tinish belgisi

O

Obraz – timsol

Odob – xushxulqlik

Oftoba – yuvinish uchun ishlatiladigan suv idish

Ofis – idora, korxonona, firma egallagan joy

Olachuq – chayla, kapa

Orif – biluvchi, tanuvchi; ma'rifatli, dono

Ofiyat – sog'lik, salomatlik

Olachiq – chayla, kapa

Osiy – 1) bo'ysunmaydigan, itoat qilmaydigan; 2) gunohkor

Osoyish – tinchlik, osudalik

Otash – o't, olov

Oziqmoq – yo'lini yo'qotmoq

Og'u – zahar

Obida – qadimda bunyod etilib, shu kungacha saqlangan binolar; o'rnatilgan yodgorlik

Omi (omiy) – savodsiz, avom

Omillkor – omillik, ustalik, tadbirkorlik bilan ish ko'ruvchi; usta

Osuda – tinch, xotirjam

Oqila – o'tkir aql sohibasi; aqlli, dono (ayol haqida)

Ovloq – ov qilinadigan joy

Oshufta – sevib, maftun bo'lib qolgan, parishonhol; oshiq

P

Panoh – himoya, muhofaza

pari – juda go'zal qiz qiyofasidagi afsonaviy ilohiy mavjudot

Partav – nur, shu'la

Patent – xususiy shaxsga berilgan hujjat

Paydar-pay – birin-ketin, ketma-ket, uzluksiz

paykar – shakl; surat, ko'rinish

paykon – kamon o'qi va nayzaning uchidagi o'tkir temir

paynoma – sharob ichiladigan piyola, qadah

payrav – izma-iz boruvchi, ergashuvchi

paychi – aksioner

payg'om – xabar, darak

pesha – kasb, hunar

poygoh – oyoq qo'yadigan yer, ostona, zina

pur – to'la; mo'l, serob

pusht – orqa, zurriyod, avlod

peshband – 1. Uy-ro'zg'or ishlari bilan shug'ullanganda ayollar oldiga tutiladigan (kiyimni iflos qilmaslik uchun) narsa, etak. 2. Qo'lini oldiga qilib bog'lash

peshtoq – binolarning old tomoni

pir – 1. Uzoq umr ko'rgan odam; keksa, qari. 2. Diniy mazhab boshlig'i. 3. Biror kasbning asoschisi, homiysi. 4. Biror ish, kasb yoki sohani juda yaxshi egallagan kishi, shu sohada mohir usta odam; ustoz, muqim

Prezentatsiya – biror narsani ko'rish, taqdim etish

Privatizatsiya – mol-mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish

Pudrat – biror ishni haq hisobiga batamom tugallash majburiyati

Q

Qabih – jirkanch, yaramas

qadoq I – o'lchov birligi (I qadoq 400 gr atrofida)

qadoq II – qo'l yoki oyoqdagi qabariq

qalandar – dunyo tashvishlaridan yuz o'g'irgan, darvesh

qaroq – ko'z qorachig'i

qasaba – qishloq, aholi yashaydigan kichik joy

qasida – madhiya, marsiya

qirmoch – ovqatning kuyindisi

qiron – yaqinlashish, to'qnashish; ikki sayyoraning bir burjda to'qnashuvi

qirog'latmoq – chetlatmoq

qirg'ilach – qaldirg'och

qobil – qabul qiluvchi, ko'nuvchi; qobiliyatli

qodir – qudratli, biror ishni qila oladigan

qunduz – terisi mayin, qora tusli hayvon

qabila – jamiyatning ilk va o‘rta taraqqiyot davrlaridagi qarindoshlik munosabatlari, urf-odati, til va hududiy jihatdan o‘zaro bog‘langan kishilar birlashmasi

qadriyat – el uchun, jamiyat uchun aziz va qimmatli narsa, fikr va hodisalar

qamariya – oyning ikkita bir xil fazasi. Oy tug‘ilgan kundan kelgusi Oy tug‘ilgan kungacha bo‘lgan vaqt asos qilib olingan yil hisobi

qayroq – Metal asboblarni yo‘nadigan, o‘tkiraydigan qattiq jism, tosh

qibla – namoz o‘qish yoki sig‘inish paytida musulmonlar yuz tutib turadigan tomon, ya’ni Makka shahri joylashgan tomon.

qiroatxona – 1. Qur’onni yodlash va qiroat bilan o‘qishni o‘rgatadigan maktab, qorixona. 2. Gazeta, jurnal va kitoblar o‘qish uchun ajratilgan xona, o‘quv zali

qissa – mazmun murakkabligi jihatidan romandan ko‘ra soddaroq badiiy asar, povest.

Qodir – qudratli, kuchli

Qomus – mukammal, to‘liq lug‘at

Qopungda - eshigingda

qubba – yarim shar shaklidagi gumbaz

qurultoy – 1. O‘tmishda mo‘g‘ul va ba‘zi turkiy xalqlarda davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan katta yig‘ilish, yig‘in. 2. Biror soha vakillari ishtirokidagi respublika miqyosida o‘tkaziladigan katta yig‘ilish

qo‘noq – mehmon

qo‘ng‘ir – qora-sariq rangli, to‘q malla. To‘q kulrang, qoram-tir.

qo‘rg‘on – 1. Dushman hujumidan saqlanish uchun istehkomlangan joy 2. Qal‘a, qo‘rg‘on, shahar va shu kabilarni muhofaza qilish uchun qurilgan mustahkam devor

qo‘sqi – kiyilaverib eskirib ketgan, juldili chiqqan, juldir. 2. Ust-boshi xarob, juldir kiyimli

R

ravnaq — 1. Portash; yaltiroqlik; husn, ko‘rk. 2. Mislisiz taraqqiyot, rivoj, barq urish, gullab-yashnash

ranjimoq — birovdan yoki biror ko‘ngilsiz ish, nojo‘ya xatti-harakatdan ozor chekmoq, xafa bo‘lmoq

rasmiy — hukumat, davlat yoki biror tashkilotga oid, shular tomonidan belgilangan

rasta — bozorlarda bir turdagi mol bilan savdo qiladigan do‘konlar qatori va ular o‘rtasidagi bozor, ko‘cha

ramz — shartli belgi, ishora, simbol

rasm solmoq — diqqat bilan qaramoq, ko‘zdan kechirmoq

raxna — 1) yoriq, darz; 2) raxna solmoq — putur yetkazmoq, tagidan zil ketmoq

razolat — yaramas, jirkanch xatti-harakat, tubanlik, razillik

raqobat — bellashuv, kurashuv

ra‘no — atirgullar oilasiga mansub ko‘p yillik o‘simlik va uning sariq yoki qizil hushbo‘y guli; 2) go‘zal, barno

rishta — 1) ip, arqon; 2) aloqa, munosabat

rivoyat — avloddan avlodga o‘tib kelayotgan og‘zaki hikoya; naql, afsona

riyokor — munofiqona ish qiluvchi odam

robot — murakkab harakatlarni xuddi odamdek bajaradigan avtomat; mashina odam

ravza — bog‘, guliston, bo‘ston; jannat

ray — fikr, nuqtai nazar

rahmon — rahm-shafqatli; kechiruvchi

ranj — mashaqqat, qiynalish

raftor — yurish-turish

rasul — elchi, xabarchi

razolat — yaramas, jirkanch xatti-harakat

riyozat — yemakdan o‘zini tortib qiynalish

roviy — hikoyachi, rivoyat qiluvchi

rost — to‘g‘ri, to‘g‘irlash, tuzatish

ruxsor — yuz, yonoq

rezume — qisqa xulosa

S

- sabot** – barqarorlik, mahkam turish
sabohat – go‘zallik, husndorlik
saboq – 1) dars; 2) ibrat bo‘lib xizmat qiladigan va ko‘zni ochadigan ish, voqea, hodisa
sado – ovoz, tovush
safo – 1) tozalik, musaffolik, soflik; 2) huzur, gasht
sajda – 1) ibodatda bosh qo‘ymoq; 2) bosh egmoq, tiz cho‘kmoq
safha – sahifa
sahvi – xato
samara – oqibat, natija; meva
sandilach – sa‘va
sandug‘ach – bulbul
sarafroz – yuksak; umrbod; quvnoq
saraton – 1) o‘n ikki burjning biri; 2) shamsiya hisobida to‘rtinchi oyning arabcha nomi (22-iyun 21-iyul)
sarv – doim yashil rangda bo‘ladigan baland bo‘yli, tik daraxt
savdo – 1. Mol ayirboshlash, olish-sotish bilan bog‘liq bo‘lgan muomala; oldi-sotdi, savdo-sotiq. 2. Savdo-sotiqdan tushgan pul. 3. Oldi-sotdi muomalasida molning narxi haqida tortishuv, qiyishuv
Saviya – shaxs narsa yoki hodisaning taraqqiyot darajasi
sayqal bermoq – Shisha-billur yoki ma‘danlarga ishlov bermoq, ularni pardoqlamoq
saxovat – baland himmat, saxiylik
Senzura – nazorat, fikrni nazorat qilish
Sobit – mustahkam, og‘ishmas
Sipoh – askar, amaldor
sohib – egalik qiluvchi, ega
Soniy – ikkinchi
Soqiy – may quyuvchi kosagul
subhidam – erta tong payti, tong, subh
Sud – foyda, naf
Sunbula – 1) o‘n ikki burjning biri; 2) Quyosh yili oltinchi oyining arabcha nomi (22-avgust 21-sentabr)

Suvori – otliq

Suyurgʻol – podshoh tomonidan amaldor shaxslarga beriladigan imtiyozlar

soʻfiy – 1. Pok, halol kishi. 2. Masjidda musulmonlarni namozga chaqirish uchun azon aytuvchi kishi, muazzin

sadaf – dengiz shiliqurti kosasi; marvarid qobigʻi

savob – yaxshilikka mukofot

sayd – ov, ov qilish, ilintirish

sayyod – ovchi, mergan

sobir – sabrli, chidamli

sobit – barqaror, izdan chiqmas

solih – ezgu ishlar qiluvchi

soniya – daqiqa, qisqa vaqt

soʻfi – tasavvuf yoʻlini izlagan, taqvodor

soʻqa – yer haydashda ishlatiladigan choʻyan tishli asbob

sanksiya – qonun yoki shartnomani buzgan tomonga koʻriladigan chora, jarima

T

taassuf – achinish, afsuslanish

tabib – shifokor

tafovut – farq

tafsir – sharh, izoh, tushuntirish

tahammul – sabr, bardosh, chidam

tahayyur – hayratlanish

tajall – jilo, jilvalanish, yarqirash

tajnis – shakldosh soʻzlardan foydalanish sanʼati

takalluf – ortiq darajada hurmat va eʼtibor koʻrsatish, mulozamat

takbir – Allohni ulugʻlash

tamugʻ – doʻzax, jahannam

tamgʻa – belgi, nishona, muhr

tanazzul – orqaga qarab ketish, inqiroz, tushkunlik

tanbeh – koyish, ogohlantirish yoki jazo

taqi – tagʻin, yana

taqriz – yozilgan asar, maqola va hoshqalarga baho berish
taqsir – kamchilikni ko‘rsatish
tarahhum – rahm-shavqat qilish
tarona – kuy, qo‘shiq
tarovat – yangilik, tozalik
tarxon – barcha soliq va jazolardan ozod qilingan kishi
tasarruf – ega bo‘lish, biror narsaga ega bo‘lishlik
tashkol – shakllangan
tashxis – aniqlay olish, diagnostika
tavallo – yolvorish, yalinib so‘rash, iltijo
tavallud – tug‘ilish
tavoze – adablilik, kamtarlik, egilish
tal‘at – yuz, bet, ko‘rinish
tahayyul – xayol qilish
tegra – atrof,tevarak
teva – tuya
tibbiyot – meditsina
tilovat – Qur‘onni tilovat bilan o‘qish
tirmizak – yosh, g‘o‘r bola
tig‘ – qilich, xanjar, jismning o‘tkir qismi
tobon – porloq, yorqin, tovlanadigan
tole – ko‘rinuvchi; baxt, iqbol, qismat
tolib – talabgor, izlovchi
tolibul ilm – o‘quvchi, talaba
tongla – ertangi, kelgusi kun
tumor – o‘ralgan noma, xat, duo yozilgan qog‘oz
tadbirkorlik – ishning ko‘zini bilish, to‘g‘ri yo‘l tanlay olish qobiliyati
talaffuz – tovush yoki so‘zning aytilishi, aytilish xususiyati
tamg‘a – 1. Narsa, mol, mahsulot va shu kabilarni ajratish, hisobga olish yoki ularning kimga tegishlilikini ko‘rsatish uchun qo‘yiladigan, bosiladigan belgi. 2. Muhr. 3. Kishilarning qilmishiga, xatti-harakatiga, xulq-atvoriga ko‘ra taqilgan yorliq, belgi (ko‘chma ma’noda)

tanobchi – yer o‘lchovchi
tarz – shakl, taxlit, ko‘rinish
tafakkur – mavjud voqelikning tasavvur, tushuncha va muhokamadagi faol in‘ikosi; jarayon, insonning fikrlash qobiliyati
taqvim–yilning barcha oy-kunlarini tartibi bilan ko‘rsatilib, boshqa ma‘lumotlar ham berilgan jadval
taqvodor – mustahkam diniy e‘tiqod; dindor
tahlil – analiz. Ilmiy tahlil. Tanqidiy tahlil
tilovat – qur‘on o‘qish, qur‘ondan bir sura o‘qish
toat-ibodat – sig‘inish
tufuliyat – yoshlik, yoshlik payti
turg‘un – biror joyda doimiy yashovchi, o‘rnashib qolgan
tuzuk – to‘g‘rilik
tuyg‘un – 1) sezgir, farosatli; 2) lochinng bir turi
tuzluq – tuzdon, tuz saqlanadigan idish
tuzuk – tuzilgan, tartibga solingan
to‘sin – Uyning tomini yopish uchun devorlar ustiga har (70–80 sm.da qo‘yiladigan baquvvat yo‘g‘och)

U

ubayd – banda, gul
ud – xushbo‘y tutun beruvchi daraxt, cholg‘u asbobi
ugra – kesma xamir va uni solib pishirilgan taom
ustixon – suyak
uzra, uza – ustida, ustidan
ush – shu, mana shu
ulus – xalq, el
udum – umum tomonidan qabul qilingan tartib, odat, an‘ana
ulus – el, xalq
ummat – bir millat, bir din, bir mazhabga mansub kishi
ummon – dengiz, bahr
umuminsoniy – butun insoniyatga, odamzodga oid
uzluksiz – birin-ketin, ketma-ket, paydar-pay
uyg‘un – to‘g‘ri, monand keladigan, muvofiq, munosib, mos

ufq – osmon bilan yerning yoki suv sathining ko‘z ilg‘agan uzoqlikda o‘zaro tutashganday bo‘lib ko‘rinadigan chizig‘i

V

varzish – sport; sport musobaqasi

valiy – sodiq do‘st; murabbiy; xudoga yaqin kishi

vasiqa – mol-mulk sotib olganlik haqidagi rasmiy hujjat

vasf – tasvir, tavsif

va‘z – so‘z, so‘zlash, nutq

voris – merosxo‘r

vazn – og‘irlik, salmoq

vakil – biror kishi, muassasa, tashkilot nomidan ish ko‘rishga vakolati bo‘lgan, uning manfaatarini ko‘zlovchi va himoya qiluvchi shaxs

visol – aynan vasl

viza – o‘zga mamlakatga kirishga berilgan ruxsatnoma

vodiy – daryo bo‘ylab cho‘zilgan yoki tog‘lar orasidagi keng tekislik; boylik

valida – ona

voha – sahro bilan o‘ralgan obod, suvli o‘lka

voris – meros egasi, merosxo‘r

xabis – yomon, yaramas, badbo‘y

xam – pastga egilgan, quyi solingan

xatboshi – abzas

xilvat – yakkalanish, yolg‘iz bo‘lish; kimsasiz joy

xilqat – yaratilish; biror narsaning tabiati

xirom – chiroyli yurish, noz-karashma bilan qadam bosish

xiroj – soliq, to‘lov

xoksor – kamtarin, sodda; xor, tuban; bechora, notavon

xoliq – xalqni yaratuvchi, qudratli xudo

xandon – kuylovchi, kulib turuvchi

xatib – masjidida xutba o‘quvchi

xazina – pul va qimmatbaho narsalar saqlanadigan joy

xijriy – musulmonlarning yil hisobi

xirom – chiroyli yurish, noz – karashma bilan qadam bosish
xoja – 1) xo‘jayin, sohib, ega; 2) mulk egasi; janob
xudbin – ovozi yoki o‘z manfaatini hammadan yuqori
qo‘yuvchi odam

xunkor – aynan xunxo‘r, qonxo‘r

xayr-u-baraka – 1. Tilanchiga, beva-bechoralarga beriladigan sadaqa, ehson. 2. Birovga qilinadigan xolis yordam yaxshilik; qo‘yiladigan baquvvat yog‘och. Xonaning kattaligi, odatda to‘sin bilan o‘lchanadi: besh to‘sinli xona

xislat – kishi yoki narsaning muhim ijobiy belgisi, sifati; xususiyat, fazilat

xotira – biror kimsa yoki narsa haqidagi yodda, esda saqlanadigan taassurot

xususiyy – biror shaxsning yolg‘iz o‘ziga qarashli, tegishli bo‘lgan; shaxsiy

xosiyat – xususiyat, natija

xuvaydo – ayon, ravshan

xurliqo – quyoshdek jozibali, ko‘rinishli

xurshid – quyosh

xushnavis – chiroyli yozadigan

Y

yalang – yalang‘och, tep-tekis

yalov – bayroq, tug‘.

yasavul – tartibga soluvchi, qorovulboshi

yavm – kun

yag‘i – yov, dushman

yol – olov, alanga; otning gardanida bo‘ladigan uzun soch

yorg‘uchoq – qo‘l tegirmoni

yorg‘u – yorish, maydalash, bo‘laklarga ajratish; 2) baxs, tortishuv

yovuq – yaqin

yoziq – gunoh

yukunmoq – 1) egilib ta‘zim qilmoq; 2) o‘tinib murojaat qilmoq, iltijo qilmoq, yolvormoq

yumurtqa – tuxum

yot – qarindoshligi yo‘q, begona

Z

Zabon – 1) til; 2) nutq

zakovat – zehnlilik, ziyraklik

zabtg‘a – qo‘lga olish

zabun – ojiz, mag‘lub

zalil – xor, tuban

zalolat – adashishlik, yo‘ldan ozishlik; tubanlik, xorlik

zamzam – Makkadagi buloq nomi

zangor(i) – och havorang, moviy

zarra – 1) moddalarning ko‘zga ko‘rinar ko‘rinmas kichik mayda bo‘lagi; 2) ozgina; zarracha

zarofat – nozik fahmlik, xushchaqchaqlik

zaxira – kalajakda foydalanish uchun g‘amlab qo‘yilgan narsa; tejalgan narsa

zero(ki) – chunki, negaki, sabab shuki

zir (zer) – ost

zilol – tiniq va shirin suv

ziyorat – 1) muqaddas hisoblangan joyga borib sig‘inish; 2) hurmat yuzasidan biror shaxsga borib ko‘rish

zokir – tilga oluvchi, zikr qiluvchi

zikr – so‘zlash, tilga olish, bayon etish

zohid – tarki dunyo qilib toat-ibodatga berilgan odam

zohir – ravshan, porloq; ko‘rinib turgan; sirtqi tomon

zoloim – shavqatsiz jabr – zulm qiluvchi zog‘ora – jo‘xori unidan yopilgan non

zuhur – ko‘rinish, paydo bo‘lish

zulf – soch jamalagi, kokil

zurriyot – farzand, avlod qoldirish

zamin – 1. Yer shari. Yer. 2. Asos, negiz (ko‘chma ma‘noda)

zarda – xafa bo‘lish, keskin qarshilik qilish

zargar – oltin, kumush va turli qimmatbaho toshlardan ziynat buyumlari, bezaklar yasaydigan usta

ziynat – go‘zallik, zeb berish uchun xizmat qiluvchi buyum;
bezak

O‘

o‘git – nasihat, pand

o‘kush – ko‘p

o‘lja – ov yoki urushda qo‘lga kiritilgan narsa

o‘rtanmoq – yonmoq, kuymoq

o‘ksik – kamaygan, oz; ezilgan, kamsitilgan

o‘tik – dazmol

o‘z – jon, vujud

G‘

g‘aniy – boy, badavlat, kam-ko‘stsiz

g‘azol – kiyik, ohu

g‘iyos – yordam, qutulish

g‘ofil – bexabar, beg‘am, behafsala

g‘oziy – urushda g‘alaba qilgan; g‘azot qiluvchi

g‘ildom – xizmatkor

g‘ayritabiyy – 1. Tabiat qonunlariga bo‘ysunmaydigan, sababini bilib bo‘lmaydigan, odatdan tashqari. 2. Sun‘iy, yasama, g‘alati

g‘iybat – birovni orqadan yomonlab gapirish, fisq-u fasod

Sh

Shams – quyosh

shamshir – qilich

shahvor – yirik, a‘lo

shamshod – xushqomat daraxt

sharif – sharafli

sha‘riy – diniy qoidaga tegishli

sharh – biror narsaning mazmuni, mohiyatini ochib berish,
izohlash

sharob – kayf qiluvchi ichimliklarning umumiy nomi; may

shavq – zo‘r havas, ishtiyoq

shikan – siniqlik, bukuklik

shodmon – shod, xursand, mamnun
shokir – shukr etuvchi, qanoatlanuvchi
shosse – tosh yo‘l
shuaro – shoirning ko‘pligi
sho‘rish – 1) azob-uqubat, kulfat; 2) janjal, g‘avg‘o
shunqor – yirtqich qush; abjir
shajara – nasl-nasabni boshlovchi birinchi shaxsdan eng so‘nggi tirik avlodi nomlarini tasdiqlangan shaklda birin-ketinlik bilan sanab beruvchi hujjat; shaxsning kelib chiqish tarixi; silsila
shafaq – kun chiqish yoki kun botish oldidan ufqda hosil bo‘ladigan lolarang qizillik

Ch

Chakmon – movutdan tikilgan to‘n
chavandoz – otda chopuvchi
chavgon – uchi egri uzun tayoq
cherik – qo‘shin, lashkar
chechak – tabiiy ravishda o‘sadigan gulli o‘simlik, toshma kasallik
chirmovuq – chirmashib o‘sadigan gul
Chin – Xitoyning Sharq mamlakatlarida qabul qiligan nomi
Chirkin – chirk bosgan, iflos
choh – chuqur; zindon
chokar – xizmatkor
cho‘lpon – yorug‘ tong yulduzi; Venera
changqovuz – og‘izda, ikki lab o‘rtasiga qo‘yib chalinadigan musiqa asbobi
chavandoz – otliq, ot minishni yaxshi uddalaydigan kishi
chorraha – yo‘lning uch-to‘rt tomonga kesishgan joyi
chuchmal – ta‘msiz, bemaza
Chuchuk – shirin

IBORALARNING IZOHLI LUG'ATI

A

Ammamning buzog'i-landovur, lapashang

Aravani tortmoq – 1.Jo'nab qolmoq. 2.Boshqaning ishiga aralashguncha, o'zi qodir ishni qilavermoq

Aravani quruq olib qochmoq-uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtanmoq

Arpasini xom o'rmoq – *kim kimning* nima yomonlik qildi?!

B

Barmog'ini tishlab qoldi-hech narsa qilolmay, natijaga erisholmay qolmoq, afsuslanmoq

Belni bog'lamoq – shaylanmoq, otlanmoq, astoydil kirishmoq, ahd qilmoq

Bel bog'lashmoq- musobaqalashmoq

Bir yoqadan bosh chiqarmoq-birgalikda harakat qilmoq, birlashmoq

Boshi osmonga yetdi – behad sevinmoq

Bosh ko'tarmoq- 1)sog'aymoq; 2)qaramoq; 3)qo'zg'olon qilmoq

Boshiga ko'tarmoq-juda e'zozlamoq, shovqin solmoq

Boshida yong'oq chaqmoq-ortiq darajada g'azablanmoq, qiynamoq

Bosh qotirmoq-astoydil o'ylamoq, chuqur fikrlamoq

Boshi yostiqa tegganda-kasal bo'lib yotib qolganda

Boshini yeb-juda ko'p meva qilib

Bosh egmoq-itoatkor bo'lmoq

Bosh tortmoq -amalga oshirishga rozi bo'lmaslik, e'tiroz bildirmoq

Burni ko‘tarilgan – gerdaymoq, kibrlanmoq

Burnini suqmoq-aralashmoq, kirmoq

D

Dam bermoq-havo oqimini kuch bilan haydab kiritmoq, hordiq chiqarmoq

Dong qotmoq-1.kutilmagan hodisaga duch kelib karaxt bo‘lib qolmoq; 2.hech narsani sezmas darajada qattiq uxlamoq

Do‘ppisini osmonga otmoq- juda xursand bo‘lmoq

Do‘ppisi yarimta – shod – xurram,beg‘am, beparvo

Do‘ppi tor keldi – iloj- imkonsiz og‘ir ahvolga tushmoqlik

Dili siyoh bo‘lmoq-qattiq xafa bo‘lmoq

Dunyoni suv bossa to‘pig‘iga chiqmaydi-beg‘am, beparvo

G

Gapni bir joyga qo‘ymoq-o‘zaro bir fikrga kelmoq

H

Hafsalasi pir bo‘lmoq – biror ishni qilishga bo‘lgan istak-intilish yoqola yozdi

I

Ikki oyog‘ini tirab turmoq – o‘z fikrining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qilmoq

Ilonning yog‘ini yalagan-mug‘ombir, quv, juda ayyor

Ipidan ignasigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuyda-sigacha, batafsil

Ishtahasi karnay – yeb-ichish istagi juda kuchli

Ichi qora – yomon niyatli

Ichini mushuk tatalamoq – yashirin holda ruhan bezovtalanmoq, tashvishlanmoq

K

Kovushini to‘g‘rilab qo‘yish kerak-haydab yubormoq

Ko‘kka ko‘tarmoq – maqtamoq

Ko'nglida kiri yo'q – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q

Ko'nglini yozdi – xafachiligini tarqatmoq

Ko'ngli og'rimoq-ranjimoq

Ko'ngli tog'day ko'tarilmoq-ruhlanmoq

Ko'ngli olindi-xursand qilindi

Ko'nglini bo'shatmoq-har xil o'y- xayollarga borib o'zini o'zi xafa qilmaslik

Ko'ngli joyiga tushmoq- tinchimoq

Ko'ngli bo'sh-ko'ngilchan, rahmdil

Ko'zi ochilmoq – hushyor qilmoq, yaxshi-yomonni tushunadigan qilmoq

Ko'zi ochiq-yaxshini yomondan, foydani zarardan farqlashga qobiliyatli

Ko'zi uchib turgani yo'q – ko'rish ishtiyoqidami?! (kesatiq bilan)

Ko'zini bo'yamoq – Aldamoq, laqillatmoq

Ko'ziga cho'p solmoq-aldamoq, chalg'itmoq

Ko'zi to'rt bo'lmoq – intizor bo'lmoq

Ko'z ochib yumguncha-bir zumda, tez

Ko'zlari qinidan chiqayozdi-g'azabi ko'zida aks etmoq, ko'zi chaqchaymoq

Ko'z yummoq-o'lmoq, barchasidan voz kechmoq

Ko'z tashlamoq-qisqa muddat qaramoq

Ko'z ochirmay qo'ydi-biror narsani betiga solib yoki qattiq talab qilib, tinchlik bermaslik, qattiq siquvga olmoq

Kuni o'tmoq-tirikchilik o'tkazmoq

L

Laqqa tushmoq-osongina aldanmoq

M

Misi chiqdi – asl mohiyati, asl qiyofasi fosh bo'ldi

Mum tishlab qoldi – mutlaqo gapirmaslik

Me'dasiga tegmoq – yoqmay qolmoq, organizmi qabul qilmay qo'ymoq

O

Oq ko'ngil – yaxshi niyatli

Oyog'ini qo'liga olib keldi – shoshilmoq

Oyoq tiramoq-o'z fikrining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qilmoq

Oyoq osti bo'ldi-xo'rlandi

Oralaridan mushuk o'tdi-urishib qoldi

Og'zi qulog'ida-xursand

Og'zi qulog'iga yetgan – behad sevinmoq

Og'zi ochilib qolmoq – hayron bo'lmoq

Og'ziga tolqon solmoq – mutlaqo gapirmaslik

Og'zining tanobi qochadigan – behad sevinmoq

Og'zi ochilib qoldi – angraymoq

P

Pashshadan fil yasamoq-bo'rttirib yubormoq .

Pixini yorgan – o'taketgan uddaburon, quv

Podadan oldin chang chiqarmoq – aniq bo'lmagan narsa haqida vaqtidan oldin gapirmoq

Q

Qildan qiyiq topmoq – yomon niyat bilan arzimagan, maydachuylarda kamchiliklarni pisanda qilmoq

Qo'li egri – o'zgalarning haqini, mulkini o'g'irlyadigan; mayda o'g'ri

Qo'li kaltalik qildi – cheklangan imkoniyatga ega bo'lmoq

Qo'y og'zidan cho'p olmagan-sodda

Qo'yi mingga yetdi- behad sevindi

Qovog'i osilmoq – xafa bo'lmoq

Qulog'i ding bo'lmoq – hushyor bo'lmoq

Quloq solmoq – tinglamoq

Qulog'i tom bitmoq – eshitmaydigan

Qush kabi yengil bo'lmoq-ruhiy azoblanishi tarqamoq

S

Sirkasi suv ko'tarmaydigan – tanqidga mutlaqo chidamaydi
Suvga tushgan bo'lka nondek-bo'shashib

T

Taqdirga tan bermoq – e'tirof qilishga majbur bo'lmoq, rozi bo'lmoq

Tarvuzi qo'lidan tushmoq – umidi puchga chiqib, bo'shashmoq

Tepa sochi tikka bo'lmoq – bir lahzada nihoyatda qattiq azoblanmoq

Tegirmonga tushsa butun chiqmoq – har qanday qiyin sharoitdan ham qutulish yo'lini topmoq

Tekkanga tegib tegmaganga kesak otadigan-tegajog

Tepa sochi tkka bo'lmoq-bir lahzaning o'zida nihoyatda qattiq g'azablanmoq

Terisiga sig'may ketdi – behad sevinmoq

Tishining kovagida saqlamoq – o'ta ehtiyot bilan va yashirin

Tirnoq ostidan kir qidirmoq – aybsiz kishidan ayb qidirmoq

Tishini tishiga qo'ymoq – his-tuyg'usini iroda kuchi bilan yengmoq

Tomdan tarasha tushganday – qo'qqisdan, kutilmagan holda

Toqati toq bo'kmoq-sabr kosasi to'lmoq

Tuyog'ini shiqillatmoq – jo'nab qolmoq

Tumshug'ini tiqmoq(salbiy)-kirmoq,aralashmoq

Tutgan yeridan kesadigan-o'jar

To'nini teskari kiyib olmoq-arazlamoq

X

Xamirdan qil sug'urmoq – osonlik bilan, hech qanday qiyinchiliksiz

Y

Yaxshi ko‘rmoq – 1. Sevmok. 2. Hurmat qilmoq. 3. Yoqtirmoq.

Yetti o‘lchab, bir kes – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qilmoq

Yer bilan yakson qilmoq – butunlay yemirilmoq, yo‘q bo‘lmoq

Yer tagida ilon qimirlasa bilmoq – nihoyatda ziyrak, sezgir

Yerga ursa ko‘kka sachraydi – o‘taketgan sho‘x

Yerga urmoq – ortiq darajada kamsitmoq

Yeng shimarib-astoydil

Yog‘ tushsa yalagudek – toza

Yuragi toza – yaxshi niyatli

Yuragiga g‘ulg‘ula solmoq- bezovta qilib qo‘ymoq

Yulduzni benarvon uradigan-abjir

Yuragiga qil sig‘maydi- juda qattiq tajang bo‘lib, ruhan ezilib, hech narsa bilan mashg‘ul bo‘la olmaslik; hech narsa yoqmaslik

O‘

O‘takasi yorildi – qattiq cho‘chib qo‘rqmoq

O‘z yog‘iga o‘zi qovurilmoq – ruhan azoblanmoq, ezilmoq

O‘ziga yuqtirmaslik- o‘ziga tegishli deb bilmaslik

Ch

Chuchvarani xom sanabdi- xomxayol qilib yurmoq, xomtama bo‘lmoq

TASVIRIY IFODALAR LUG‘ATI

A

Aql gimnastikasi-shaxmat, matematika
Asr vabosi-OITS, nashavandlik

B

Bahor elchisi-boychechak
Baraka urug‘i-chigit
Bilim maskani-maktab, litsey, oliygohlar

D

Dala malikasi-makkajo‘xori
Dehqonning qanoti- traktor

F

Fazo lochini-uchuvchi

H

Hayotimiz qomusi-konstitutsiya

K

Kumush choyshab-qor
Kumush tola-pilla
Ko‘zimning nuri-farzand

M

Mo‘yqalam sohiblari-rassomlar

O

Oltin boshog-bug‘doy
Oq oltin-paxta

P

Po'lat ot-traktor
Pomir -dunyo tomi

Q

Qalam ahli-shoirlar
Qanotli do'stlarimiz-qushlar
Qalbim quyoshi- ona, vatan
Qora oltin-neft, ko'mir

S

Samo lochini-fazogirlar, samolyot
Salomatlik posbonlari-shifokorlar

Y

Yaylov bahodirlari-cho'ponlar
Yashil vodiy- Farg'ona

Z

Zangori ekran-televizor
Zangori olov-gaz
Zangori kema-paxta terish mashinasi

O'

O'rmon podshosi-sher
O'rmon malikasi-archa

G'

G'azal mulkinging sultoni-Navoiy

Sh

Charm qo'lqop ustasi-bokschi

URG‘USI BILAN FARQLANUVCHI SO‘ZLAR

agrotéxník (ot, mutaxassis)	— agrotexnik (sifat, agrotexnik tadbirlar)
akadémik (ot, ilmiy unvon)	— akademik (sifat, akademik litsey)
atlás (ot, ipak mato)	— átlas (ot, kartalar to‘plami)
bandá (ot, xudoning bandasi)	— bánda (ot, qurollangan o‘g‘rilar)
bog‘lár (ot, bog‘ning ko‘pligi)	— bóg‘lar (fe‘l, ko‘zini bog‘lar)
boladá (ot, -da — kelishik)	— bóla-da (ot, -da — yuklama)
bolaginá (ot, -gina kichraytirish)	— bolágina (ot, -gina yuklama)
bosmá (sifat, bosma harf)	— bósma (fe‘l, nonni bosma)
botín (ot, ichki)	— bótin (fe‘l, shu ishni qilishga botin)
botír (sifat, botir kishi)	— bótir (fe‘l, qo‘lingni botir)
empírík (ot, empirizm tarafdan)	— empirik (sifat, empirizmga asoslangan)
energétik (ot, mutaxassis)	— energetik (sifat, energetika bilan bog‘liq)
etík (ot, poyafzal)	— étik (sifat, etika faniga oid)
fízik (ot, o‘qituvchi)	— fizik (sifat, fizikaga oid)
geofízik (ot, mutaxassis)	— geofizik (sifat, geofizikaga asoslangan)
geoxímik (ot, mutaxassis)	— geoximik (sifat, geoximiyaga asoslangan)
gidrotéxník (ot, mutaxassis)	— gidrotexnik (sifat, gidrotexnikaga asoslangan)
gráfik 1 (ot, chizma), - gráfik 2 (ot, mutaxas)	- grafik 3 (sifat, grafik tasvir)
gullár (ot, gulning ko‘pligi)	— gúllar (fe‘l)
hózir (ravish, shu vaqt)	— hozir (hozir-u nozir)
ishlár (ot, ishning ko‘pligi)	— ishlar (fe‘l, yaxshi ishlar edi)
ishchí (ot, -chi so‘z yasovchi)	— ish-chi (ot, -chi yuklama)
klássik (ot, san‘at arbobi)	— klassik (sifat, mukammal, o‘rnak timsoli bo‘ladigan)
krédit (ot, kredit operatsiyasi)	— kredit (ot, qarz)
ko‘zlár (ot, ko‘zning ko‘pligi)	— ko‘zlar (fe‘l, ishni ko‘zlar)
lírik (ot, shoir)	— lirik (sifat, lirik poema)
matemátik (ot, mutaxassis)	— matematik (sifat, matematikaga oid)
metafízik (ot, mutaxassis)	— metafizik (sifat, metafizikaga oid)
mexánik (ot, mutaxassis)	— mexanik (sifat, mexanikaga oid)
místik (ot, mistikaga moyil kishi)	— mistik (sifat, mistikaga asoslangan)

- místik** (ot, mistikaga moil kishi) — **mistik** (sifat, empirizmga asoslangan)
- modá** (sifat, makiyon) — **móda** (ot, did, kiyinish)
- moslamá** (ot, biror narsaning moslamasi) — **móslama** (fe'l)
- olmá** (ot, meva) — **ólma** (fe'l, qo'lingga olma)
- orgánik** (ot, mutaxassis) — **organik** (sifat, organizmga xos)
- otíng** (ot, -ing egalik) — **óting** (fe'l, olmani menga oting)
- óptik** (ot, mutaxassis) — **optik** (sifat, optikaga oid)
- órganik** (ot, organizmning qismi, tashkilot) — **organ** (ot, muzika asbobi)
- prozáik** (ot, proza adibi) — **prozaik** (sifat, proza bilan yozilgan)
- qatlamá** (ot, taom) — **qatláma** (fe'l, kitobni qatlama)
- qishloqchá** (ot, -cha kichraytirish) — **qishlóqcha** (ravish, -cha ravish yasovchi)
- qo'llár** (ot, qo'lning ko'pligi) — **qó'llar** (fe'l, xudo qo'llar)
- romántik** (ot, romantizm tarafdori) — **romantik** (sifat, romantizm ruhida yozilgan)
- sizsíz** (sifat, sizsiz to'y o'tmaydi) — **sízsiz** (olmosh+shaxs+son, sevganim sizsiz)
- soyá** (ot, salqin joy) — **sóya** (ot, o'simlik)
- surmá** (ot, bezak) — **súrma** (fe'l)
- táktik** (ot, mutaxassis) — **taktik** (sifat, taktikaga asoslangan)
- téxník** (ot, mutaxassis) — **texnik** (sifat, texnikaga oid)
- tortmá** (ot, stolning tortmasi) — **tórtma** (fe'l, qo'limdan tortma)
- tóza** (sifat, toza ko'ylak) — **tozá** (ravish, toza charchadik)
- yangí** (sifat, yangi ko'cha) — **yángi** (ravish, hozirgina)
- yigitchá** (ot, kichraytirish) — **yigitcha** (ravish, yigitcha gaplashamiz)
- o'quvchimiz** (-miz — egalik qo'shimchasi) — **o'quvchimiz** (-miz — shaxs-son)
- changí** (ot, -i egalik) — **chángi** (fe'l)
- chog'lár** (ot, o'sha chog'lar) — **chóg'lar** (fe'l, ko'nglini chog'lar)
- chorá** (ot, eskirgan, katta yog'och idish) — **chóra** (ot, tadbir, iloj)

LEKSIK VARIANTLAR

A

Abr va avr (naqsh)
Adab va odob
Ajbarho, ajdahor, ajdah
Alifbo, alfavit
Arava, aroba
Astag‘firulloh, astafirullo
Ayqirmoq, hayqirmoq
Ash-pash, hash-pash

B

Baadab, boadab
Badtar, battar
Bahuzur, bazur
Balo-qazo, baloyi qazo
Baobro‘, boobro‘
Baravar, barobar
Baxabar, boxabar
Bayir, bayri
Beboshvoq, beboshvog‘
Bejash, bezash
Bejiz, bechiz
Bekik, berkik
Beklamoq, berklamoq
Bema‘ni, bema‘no
Benihoya, benihoyat
Birorta, bironta
Bismillo, bismilloh
Bobillamoq, bobirlamoq
Botartib, batartib
Buzruk, buzurg

D

Darcha, daricha
Dastarra, dasarra
Depsamoq, depsimoq
Deyolmoq, deya olmoq
Diram, dirham
Dukchi, yikchi
Dumalamoq, yumalamoq
Dumaloq, yumaloq
Dumaloq — sumaloq,
yumaloq — sumaloq
Dum-dumaloq, yum-yumaloq

E

Emikdosh, emukdosh

F

Faylasuf, filosof

G

Gadoy, gado
Gultoj, gultoji
Guruch, gurunch

H

Hiylagar, hiylakor

I

Illo — billo, illoh — billoh
Iloyo, iloho

J

Jami(y), jami(y)ki
Jirraki, jizzaki

K

Kabutar, kaptar
Korollik, qirollik
Kunma-kun, kunba-kun

M

Marta, marotaba
 Masjid, machit
 Maxsum, maxdum
 Ma'ni, ma'no
 Mo'ylovdor, mo'ylabdor

N

Nabira, nevara
 Nogoh, nogah
 Noxos, noxost
 Noxosdan, noxostdan

O

Obro', obro'y
 Obro'talab, obro'ytalab
 oshna, oshno

P

Podsho, podshoh

Q

Qabarish, qavarish
 Qabat, qavat
 Qaboq, qovoq
 Qadr-qiymat, qadr-qimmat
 Qavariq, qabariq
 Qaynona, qaynana
 Qaynota, qaynata
 Qaytadan, qaytatdan
 Qaytaga, qaytanga
 Qiymatbaho, qimmatbaho
 Qobirg'a, qovurg'a
 Quvlamoq, quvalamoq

R

Rah, roh
 Ravot, rabot
 Rovat, rabot
 Ro'baro', ro'para

S

Sabo, saboh
 Salovatli, salobatli
 Suyukli, sevimli
 Suyumsiz, sevimsiz
 Suyunish, sevinish
 Suchuk, chuchuk
 Suchuktil, chuchuktil
 So'limoq, so'lmoq
 So'lqildoq, so'lqilloq
 So'ngak, suyak

T

Taqillamoq, taqirlamoq
 Tarozi, tarozu
 Teva, tuya
 Tiqillamoq, tiqirlamoq
 Toychiq, toychoq
 Tog'abachcha, tog'avachcha
 Tupuk, tupurik
 To'lg'azmoq, to'lg'izmoq
 To'yana, to'yona

U

Ustoz, ustod

V

Vajh, vaj
 Valangor, valangir
 Vang'illamoq, vang'irlamoq
 Vaqillagan, vaqirlagan
 Vulqon, vulkan

X

Xayolat, xayolot
 Xolisanlillo, xolisanlilloh

Y

Yurgan, jungan
 Yuqa, yupqa
 Yuzmoq, suzmoq

O'

O'lguday, o'lgudek
 O'lgunday, o'lgundek
 O'ltirish, o'tirish

G'

G'idillash, g'idirlash

Sh

Shabboda, shabada
 Shah, shoh, sho
 Shahanshoh, shohanshoh
 Shipirgi, supurgi
 Shipirish, sidirish
 Shirmoynon, shirmonnon
 Shohi, shoyi
 Shohsupa, shosupa
 Shundoqqina, shundaygina
 Sho'ng'imoq, sho'mg'imoq

Ch

Chaqildoq, chaqilloq
 Chekichlashmoq, chakichlashmoq
 Chorlamoq, charlamoq
 Chu, chuh

AYRIM O‘ZLASHMA SO‘ZLAR LUG‘ATI

Arabcha so‘zlar

- A. Adib, aholi, ahvol, asal, avlod, axloq, ayol, a‘lo
- B. Bino
- D. Darak, davlat
- F. Fan, firqa
- H. Harakat, havo, hikmat
- I. Jiddiy, josus
- K. Kamol, kamtar, karomat, kimyo, kitob, komil
- L. Lug‘at
- M. Mador, maktab, maktub, manzara, markaz, mas‘ul, ma‘no, maorif, muallim, muallif, muloyim, muomala, muvaqqat, muzofot, mo‘min
- O. Odam, oila, ovqat
- Q. Qadar, qalam, qoida
- R. Rais, ruh, ruxsat
- S. Sahna, san‘at, saodat, sehr, sohib, sur‘at
- T. Talaba, tanqid, ta‘lim
- V. Vaqt, vazifa, vazir, vaziyat, va‘da, vujud
- X. Xalq, xalifa, xat, xato, xizmat, xorijiy
- Y. Yaqin
- Z. Zafar
- G‘. G‘alla, g‘oyat
- Sh. Shamol, shayx, she‘r, shoir

Fors-tojikcha so‘zlar

- A. Achchiq-chuchuk
- B. Bahor, baho, barg, baxt, boshpana, bog‘, bulbul, buqa
- D. Dam, dasta, dazmol, dehqon, devor, dono, donishmand, durust
- F. Farzand
- G. Gardun, gul, go‘sht
- H. Ham (bog‘lovchi), hamma
- I. Istara

J. Jang, juda
K. Kam, kaptar, karaxt, kichik, kimxob, kissa, ko'cha
M. Murg'ak
N. Nihol, nom, non
O. Olov, olcha, obro', oftob, orombaxsh, osmon
P. Parda, parcha, past, paxsa, paydo, peshana
Q. Qahr-g'azab, qonxo'r, qo'shnay, qog'oz
R. Ro'za
S. Sog'-salomat, sust
T. Taxt, tez-tez, tilla, to'y-tomosh
X. Xalta, xaridor, xo'roz
Y. Yalangbosh
G'. G'isht
Sh. Shakar, shirin, shirinso'z
Ch. Chiroq, chopon, chorva, chorpoya

Fors-tojik + arabcha so'zlar: badjahl, sarkotib

Fors-tojik+hindcha so'zlar: shatranj

Arabcha + fors-tojikcha so'zlar: mirshab, sehrgar

Arabcha + grekcha so'zlar: fonus

Arabcha + ruscha so'zlar: ijroqo'm

Fransuzcha so'zlar: qo'mita

Ruscha so'zlar

K. Kino, konfet

L. Lenta, limon

P. Parovoz, parta, patnis, poyezd

R. Ruchka

S. Soldat, stol, stul

T. Tomat, tufli

Sh. Shkaf

Ruscha-fransuzcha so'zlar: aksiya, avans, garaj, kompaniya, kostum, mashina, metro, palto, pyesa, rejissor, rol

Ruscha-grekcha so'zlar: elektr, epos, fizika, okean, teatr, texnika

Ruscha-inglizcha soʻzlar: boks, futbol, sport taym, vagon
Ruscha-lotinchcha soʻzlar: ampula, aviatsiya, kooperativ, obyekt, radio
Ruscha-gollandcha soʻzlar: apelsin
Ruscha-grekcha + arabcha soʻzlar: bioximiya
Ruscha-italyancha soʻzlar: gazeta, konsert, firma

Oʻzbekcha soʻzlar

(«Hozirgi oʻzbek adabiy tili» (2-kurs) darsligidagi
mashqlarni bajarish uchun)

- A.** Aka, allaqayerda, ana, anglamoq, ayniqsa, aytmoq
B. Bajarmoq, bek, belgi, bilan, birinchi, birdan bir, biz, bola, bosh, boshlamoq, boshqa, bu, boʻlmoq
D. Demoq, dudoq
E. Emoq, enaga, engashmoq, esmoq
G. Gapirmoq
H. Ham (ham qilmoq), havaslik
I. Ilmoq, ini, ich
K. Katta, kel, kerak, kishi, kumush, kuylamoq, koʻk, koʻprik, koʻrinish, koʻz, koʻzda tutmoq, koʻrmoq, koʻzga tashlamoq, koʻtarmoq
M. Mayin, miltillamoq, munchoq, muqova
N. Necha, nomli, novda, novvos, novcha
O. Oldida, olmoq, oq, otmoq, ot, ost, ota, oxirgi, oy, oydin, orqalamoq, oyoq, ogʻa, ochiq
P. Pichoq, pulli
Q. Qaramoq, qargʻa, qil, qirgʻich, qimirlamoq, qirgʻoa, qichqirmoq, qiz, qishloq, qizil, quloq, quyosh, qolmoq, quvonch, qoʻl, qoʻymoq
R. Ruhsizlik
S. Sakkiz, sanamoq, sen, siz, sira, son-sanoqsiz, soy, sop, suv, suzmoq, suqlanmoq, sugʻurta, soʻri
T. Tanglay, tekis, tebratmoq, terak, til, topmoq, tosh, tong, tuzalmoq, tuzatmoq, tushmoq, tuymoq, toʻlmoq, toʻn
U. Ulugʻ, urmoq, uzum, uchun, uzoq, uchrashuv
V. Vergul
X. Xon

Y. Yaxshi, yashil, yetmoq, yigit, yig'lamoq, yondashmoq, yordam, yopishmoq, yog'och, yog'moq, yuksak, yumshoq, yulduz, yurmoq, yo'lovchi

O'. O'lmoq, o'rik, o'rta, o'rtoq, o'rda, o't, o'tmoq, o'ynalmoq, o'z, o'zak, o'g'il

Sh. Shabada, shovullamoq, shu

Ch. Charaqlamoq, chiqmoq, chopon, cho'ntak, chog'

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Sobirov, Sh.Yusupova. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., «A.Qodiriy nomidagi xalq merosi», 2003.
2. A.Nurmonov, A.Sobirov, Sh.Yusupova. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2002.
3. A.Nurmonov, A.Sobirov, Sh.Yusupova. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., «O‘zbekiston», 2003.
4. H.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., «Talqin», 2005.
5. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, V.Qodirov, Z.Jo‘raboyeva. Ona tili 5-sinf uchun darslik. T., «Ma’naviyat», 2004.
6. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. Ona tili 6-sinf uchun darslik. T., «Tasvir», 2009.
7. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov. Ona tili 7-sinf uchun darslik. T., «Ma’naviyat», 2009.
8. M.Qodirov va b. Ona tili 8-sinf uchun darslik. T., 2006.
9. N.Mahmudov va b. Ona tili 9-sinf uchun darslik. T., 2006.
10. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. T., «O‘qituvchi», 1995.
11. Sh.Rahmatullayev. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. T., 1978.
12. A.G‘ulomov, A.N.Tixonov, R.Qo‘ng‘urov. O‘zbek tili morfem lug‘ati. T., «O‘qituvchi», 1977.
13. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. T., «O‘qituvchi», 2005.
14. R.Ne‘matov va b. Ona tili 10-sinf uchun darslik. T., «O‘qituvchi», 2003.
15. R.Ne‘matov va b. Ona tili 11-sinf uchun darslik. T., «O‘qituvchi», 2004.
16. A.Shomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo‘ng‘urov, X.Rustamov. O‘zbek tili stilistikasi. T., «O‘qituvchi», 1983.

MUNDARIJA

1. Til haqida ma'lumot. Dunyo tillari.....	3
2. Turkiy tillar tarmog'i va o'zbek tili.....	5
3. O'zbek tilining taraqqiyoti haqida.....	7
4. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» fanining mundarijasi.....	15
5. Fonetika. Unlilarning ifodalanishi. Ularning talaffuzi va imlosi.....	16
6. Undoshlarning ifodalanishi. Ularning talaffuzi va imlosi.....	18
7. O'zbek tilining tovush tizimi.....	21
8. Nutq tovushlarining uch tomoni.....	23
9. Tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi belgilari.....	24
10. Tovush va fonema.....	25
11. Fonetik hodisalar.....	27
12. Bo'g'in va uning turlari.....	29
13. Urg'u va uning nutqdagi ahamiyati.....	32
14. Alifbo. O'zbek yozuvlari tarixiga qisqacha ekskursiya.....	33
15. Orfografiya va uning qoidalari.....	37
16. O'zbek tilining yangi imlo qoidalari.....	38
17. O'zbekiston Respublikasi qonuni davlat tili.....	53
18. Leksikologiya.....	57
19. Ko'chma ma'nolar va ularning turlari.....	60
20. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.....	63
21. O'zbek leksikografiyasi. (lug'atshunoslik). Ensiklopedik lug'atlar.....	68
22. Filologik lug'atlar, ularning turlari.....	69
23. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari. Barqaror birikmalar va ularning tasnifi.....	72

24. Qo'llanish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan so'zlar.....	74
25. Nomshunoslik.....	79
26. Morfemika.....	80
27. Morfemalarning agglutinatив tabiati. So'z tarkibida tartib.....	83
28. Qo'shimchalarda shakldoshlik.....	86
29. Qo'shimchalar ma'nodoshligi.....	87
30. Qo'shimchalarda zid ma'nolilik.....	87
31. So'zlarning tuzilishiga ko'ra turlari.....	88
32. Morfologiya. So'z turkumlari.....	90
33. Ot va uning uslubiy xususiyatlari.....	92
34. Otlarning yasalishi.....	96
35. Kelishik qo'shimchalari va ularning uslubiy xususiyatlari. Egalik qo'shimchalarining uslubiyati.....	102
36. Sifat va uning uslubiy xususiyatlari. Sifat darajalarining uslubiy xususiyatlari.....	104
37. Sifat yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari.....	106
38. Son va uning uslubiy xususiyatlari.....	109
39. Sonning ma'no guruhlari.....	111
40. Olmoshlarning ma'no xususiyatlari.....	115
41. Fe'l va uning uslubiy xususiyatlari.....	122
42. Nisbat shakllari uslubiyati.....	124
43. Shaxs-son qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari.....	128
44. Fe'llarning yasalishi.....	131
45. Fe'lning vazifadosh(xoslangan) shakllari.....	133
46. Ko'makchi fe'llar, ularning vazifasi.....	136
47. Ravishlarning uslubiy xossalari.....	141
48. Yordamchi so'z turkumlari.....	145
49. Ko'makchilar va qo'shimchalar ma'nodoshligi.....	147
50. Bog'lovchilar va ularning uslubiy xususiyatlari.....	149
51. Yuklama haqida ma'lumot.....	152
52. Undov so'zlar, ularning uslubiyati.....	154

53. Taqlid soʻzlar va ularning uslubiyati.....	156
54. Modal soʻzlar va ularning uslubiyati.....	157
55. Soʻzlarning aloqa-munosabat shakllari. Ismnlarning munosabat shakllari.....	159
56. Sintaksis. Gapda soʻzlarning bogʻlanishi.....	163
57. Tobe bogʻlanish. Tobe bogʻlanishning tuzilishi.....	166
58. Soʻz birikmasi.....	168
59. Qaratqich kelishigi va egalik qoʻshimchalarining qoʻllanilishi.....	170
60. Gap boʻlaklari.....	174
61. Kesim va uning ifodalanishi. Ega va kesimning moslashuvi.....	175
62. Ot-kesim va ega orasida tirening ishlatilishi.....	178
63. Ikkinchi darajali boʻlaklar. Toʻldiruvchi va uning ifodalanishi	181
64. Hol va uning ifodalanishi.....	183
65. Aniqlovchi va uning turlari.....	186
66. Gap boʻlaklarining kengaygan birikmalar bilan ifodalanishi.....	189
67. Gap boʻlaklarining tartibi.....	190
68. Uyushiq boʻlakli gaplar.....	192
69. Ajratilgan boʻlakli gaplar.....	198
70. Undalmali murakkablashgan gaplar.....	201
71. Kiritmalar va ularning uslubiy xususiyatlari.....	203
72. Gap va uning grammatik belgilari.....	206
73. Gaplarning tuzilishiga koʻra turlari.....	212
74. Qoʻshma gap. Qoʻshma gap qismlarini bogʻlovchi vositalar va qoʻshma gap turlari.....	216
75. Bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar.....	218
76. Bogʻlangan qoʻshma gaplar.....	220
77. Ergashtiruvchi bogʻlovchili qoʻshma gaplar va ularning tasnifi.....	221
78. Nisbiy soʻzli havola boʻlakli qoʻshma gaplar.....	224
79. Murakkab qoʻshma gaplar.....	228

80. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar uslubiyati.....	229
81. Matn – eng yirik birlik.....	232
82. Uslubiyat. Adabiy nutq na uning turlari.....	233
83. Insho-ijodiy mehnat.....	239
84. Punktatsiya.....	241
85. Tilshunos olimlar haqida qisqacha ma'lumot.....	256
86. Tilshunoslik atamalarining qisqacha izohli lug'ati.....	261
87. Qisqacha paronimlar lug'ati.....	273
88. Izohli lug'at.....	279
89. Iboralarning izohli lug'ati.....	311
90. Tasviriy ifodalar lug'ati.....	317
91. Urg'usi bilan farqlanuvchi ayrim so'zlar.....	319
92. Leksik variantlar.....	321
93 Ayrim o'zlashma so'zlar lug'ati.....	324
94. Foydalanilgan adabiyotlar.....	328

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

81.2Ў36
№79

Anorbekova, A.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Akademik litseylar uchun ma’ruzalar
matni / A. Anorbekova, Sh. Mirzaeva. - T.: Noshir, 2011. - 336 b.

1. Mirzaeva Sh.

ББК 81.2Ў36 722

A.ANORBEKOVA SH.MIRZAYEVA

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

Akademik litseylar uchun ma’ruzalar matni

Toshkent — „Noshir“ — 2011

Muharrir: C. Сафаева

Badiiy muharrir: Sh. Odilov

Texnik muharrir: M. Xamidullayev

Musahhah: Д. Мамадалиева

Bosishga ruhsat etildi 20. 01. 2011. Bichimi 60x84^{1/16}.
„Times TAD“ garniturasini. Ofset bosma usulida bosildi.

Bosma tabog‘ 21,0. Adadi 1500 nusxa.

Buyurtma № 01

MChJ „NOSHIR“ nashriyoti, Litsenziya AI №096
Toshkent sh., Langar ko‘chasi 78-uy.

MChJ „NOSHIR“ O‘zbekiston-Germaniya qo‘shma
korxonasining bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent sh., Langar ko‘chasi 78-uy

